

33
Ya 49

Yakubov I.O., Islomov A.A., Sunnatov M.N.

MINTAQAVIY IQTISODIYOT

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

Yakubov I.O., Islomov A.A., Sunnatov M.N.

“MINTAQAVIY IQTISODIYOT”

*O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi
huzuridagi Muvofiqlashtiruvchi kengash tomonidan 5230100-
Iqtisodiyot(tarmoqlar va sohalar bo'yicha), 5232300 - Mintaqaviy
iqtisodiyot bakalavriat ta'lim yo'nalishida tahsil olayotgan talabalar
uchun darslik sifatida tavsiya etilgan*

TOSHKENT– 2019

33
Ya 49
UDK:238(156.64.72)

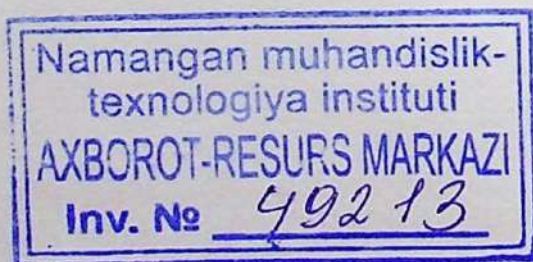
© Yakubov I.O., Islomov A.A., Sunnatov M.N. Mintaqaviy iqtisodiyot: Darslik. –
T.:2019.-228 b.

Darslik Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti Kengashi qarori bilan chop
etishga tavsiya etilgan.

Iqtisod fanlari doktori, professor
i.f.d., prof. B.Yu.Xodiev tahriri ostida

Darslik mazkur fan bo'yicha ma'ruza mavzularining konspekti, mustaqil
ta'limga oid topshiriqlar, oraliq nazoratga oid o'quv loyihalarining namunaviy
mavzulari, yakuniy nazoratga oid namunaviy savollar va topshiriqlar, fan bo'yicha
videoma'ruzalar va roliklar, har bir mavzu bo'yicha talabalarning mustaqil ishlashi
uchun zarur bo'lgan adabiyotlar ro'yxatini hamda glossariylarni o'z ichiga olgan.

Darslik talabalarning amaliy bilim, malaka va ko'nikmalarini
mustahkamlashga xizmat qiladi.

MUNDARIJA

Kirish.....	5
1 bob. Mintaqaviy iqtisodiyot fanining predmeti, maqsadi va vazifalari.....	7
2 bob. Ishlab chiqaruvchi kuchlarni joylashtirish qonuniyatlari va tamoyillari.....	13
3 bob. O'zbekistonning ma'muriy-hududiy tuzilishi va ularning mintaqaviy rivojlanish xususiyatlari	27
4 bob. Mintaqalar tabiiy-resurs salohiyati va ularning hududiy taraqqiyotda tutgan o'рни.....	44
5 bob. Mintaqalar aholisi va mehnat resurslari.....	51
6 bob. Mintaqalarda sanoat tarmog'ini rivojlanish xususiyatlari.....	83
7 bob. Qishloq xo'jaligining hududiy ixtisoslashuvi.....	95
8 bob. Transport va axborot kommunikatsiya infratuzilmasining mintaqaviy rivojlanish xususiyatlari.....	104
9 bob. O'zbekistonning Respublika, mintaq, va mahalliy boshqaruv organlari o'rtasidagi vakolatlarni taqsimlash mexanizmi.....	120
10 bob. Mintaqaviy iqtisodiy siyosat.....	126
11 bob. Mintaqalar moliyasi va uni tartibga solish.....	138
12 bob. Mintaqalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini tartibga solish.....	150
13 bob. Mintaqalar taraqqiyotini prognozlash va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish strategiyalari.....	158
14 bob. Mintaqalar raqobatbardoshligi va raqobat ustunligi.....	177
15 bob. Mintaqalarning tashqi iqtisodiy aloqalari va eksportni ko'paytirish yo'llari.....	187
16 bob. Hududlar taraqqiyotining ekologik jihatlari va tabiatdan foydalanishning mintaqaviy muammolari.....	194
Glossariy.....	210
Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.....	227

KIRISH

Mamlakat muayyan hududlar yig'indisi, shuning uchun, mamlakatdagi har bir hududning iqtisodiy rivojlanish xususiyatlarini tadqiq etish va uzluksiz taraqqiyotni ta'minlab beruvchi ichki va tashqi omillarni aniqlash hamda uning ta'sir yo'nalishlarining tahlili asosida tavsiya, taklif va amaliy ko'rsatmalar ishlab chiqish bugungi kunning ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. Qolaversa, butun jahonda kechayotgan moliyaviy iqtisodiy inqirozi ham alohida mintaqalar iqtisodiy taraqqiyotini muntazam kuzatib borish va uni xalqaro iqtisodiyotdagi o'zgarishlarga tayyor turishini ta'minlash mamlakat iqtisodiyotini barqarorlashtirishning muhim shartidir.

Mintaqa - mamlakat yagona xalq xo'jaligi majmuasining hududiy kichik tizimi hisoblanadi. U demografik, tabiiy-ekologik, ijtimoiy-iqtisodiy va texnik-iqtisodiy jarayonlarning ichki aloqasi va o'zaro munosabati tufayli hosil bo'lgan yaxlit birlikdir. Binobarin, mamlakatning siyosiy va iqtisodiy mustaqilligi hamda unda erkin bozor munosabatlarining joriy etilishi milliy va mintaqaviy iqtisodiyotning rivojlanishiga imkon beradi. Mamlakatdagi har bir hudud o'zining iqtisodiy salohiyatiga asoslanib ish yuritishi, mavjud ichki resurslardan oqilona foydalanishi va dunyo miqyosida respublika nufuzining ortishiga o'z hissasini qo'shishi orqali mintaq iqtisodiyoti taraqqiy etib boradi.

Mamlakat hududlarini ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlik ko'rsatkichlari tahlil qilish, iqtisodiy rivojlantirish va bu borada barqarorlikni tahminlash respublikada yuritilayotgan iqtisodiy siyosatning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Hududni ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik jihatdan taraqqiy etishi 'irovard natijada milliy iqtisodiyotning rivojlanish darajasini belgilab beradi. Mahlumki, hududlarning tabiiy-resurs salohiyati, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi, demografik sharoiti va ekologik vaziyatini ifodalovchi ko'rsatkichlar bir biridan farq qiladi. Ayni shu holat ularda ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va ulardan oqilona foydalanish zaruriyatini keltirib chiqaradi.

O'ziga xos xususiyatga ega bo'lgan hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy salohiyatidan unumli foydalanish hamda barqarorlik ko'rsatkichlarini tahlil qilish dolzarb masalalardan biri bo'lib xisoblanadi.

Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasida "Hududlarni rivojlantirishga oid masalalarni hal etishda aksariyat hokimlarda mashuliyatni o'z zimmasiga olib, mustaqil qaror qabul qilish va tashabbuskorlik yetishmayapti. Mahlumki, 2018 yilda Toshkent shahrida eksperiment tariqasida davlat boshqaruvining yangi tartibi joriy etilib, shahar hokimi va tuman hokimlariga moliya, iqtisodiyot, investitsiya, qurilish, uy-joy va kommunal xizmat sohalari rahbarlarini tayinlash vakolati berildi"¹.

Natijada 30 dan ortiq komissiya va kengashlar tugatilib, ularning vakolatlari tegishli hududiy organlarga berildi. Samarasiz ishlayotgan 12 ta davlat unitar korxonasi tugatildi. Xolbuki, mamlakatda olib borilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish islohotlari har bir hududni ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlik ko'rsatkichlarini rivojlanish xususiyatlarini tahlil va prognoz qilishni taqozo qiladi.

¹O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasini o'rganish va keng jamoatchilik o'rtasida targ'ib etishga bag'ishlangan ilmiy-ommabop qo'llanma [Matn]. – T.: «Ma'naviyat», 2019. – 97 bet

1 bob. “MINTAQAVIY IQTISODIYOT” FANINING PREDMETI, MAQSADI VA VAZIFALARI

1.1. “Mintaqa” tushunchasi, mintaqalarning milliy iqtisodiyotni rivojlanishdagi roli va ahamiyati.

Mintaqa - mamlakat yagona xalq xo'jaligi majmuasining hududiy kichik tizimi hisoblanadi. U demografik, tabiiy-ekologik, ijtimoiy-iqtisodiy va texnik-iqtisodiy jarayonlarning ichki aloqasi va o'zaro munosabati tufayli hosil bo'lgan yaxlit birlikdir. Binobarin, mamlakatning siyosiy va iqtisodiy mustaqilligi hamda unda erkin bozor munosabatlarining joriy etilishi milliy va mintaqaviy iqtisodiyotning rivojlanishiga imkon beradi. Mamlakatdagi har bir hudud o'zining iqtisodiy salohiyatiga asosanib ish yuritishi, mavjud ichki resurslardan oqilona foydalanishi va dunyo miqyosida respublika nufuzining ortishiga o'z hissasini qo'shishi orqali mintqa iqtisodiyoti taraqqiy etib boradi.

Mamlakat muayyan hududlar yig'indisi, shuning uchun, mamlakatdagi har bir hududning iqtisodiy rivojlanish xususiyatlarini tadqiq etish va uzluksiz taraqqiyotni ta'minlab beruvchi ichki va tashqi omillarni aniqlash hamda uning ta'sir yo'nalishlarining tahlili asosida tavsiya, taklif va amaliy ko'rsatmalar ishlab chiqish bugungi kunning ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. Qolaversa, butun jahonda kechayotgan moliyaviy iqtisodiy inqirozi ham alohida mintaqalar iqtisodiy taraqqiyotini muntazam kuzatib borish va uni xalqaro iqtisodiyotdagi o'zgarishlarga tayyor turishini ta'minlash mamlakat iqtisodiyotini barqarorlashtirishning muhim shartidir.

Mintaqa yohud alohida hududlar taraqqiyotini o'rganish avvalo “hudud”, “iqtisodiy hudud”, “iqtisodiy hudud rivojlanishi”, “mintaqa”, “iqtisodiy rayon”, “iqtisodiy rayonning barqaror rivojlanishi” atamalarining mohiyatini ochib berishni taqozo etadi.

Hudud (region) tushunchasining mohiyati – iqtisodiy adabiyotlarda turlicha talqin etiladi. Masalan, hududiy rivojlanish – bu territorial tizimning aholi turmush darajasi va sifat ko'rsatkichlarini yaxshilashga yo'naltirilgan holati bo'lib, unda

hududning o'zaro bir – biriga salbiy ta'sir etmaydigan, barqarorlik bilan ta'minlangan va muvozanatlashgan ijtimoiy, xo'jalik, resurs va ekologik salohiyati doimiy takror ishlab chiqariladi.

Hozirgi paytda tubdan o'zgarib borayotgan O'zbekistonning zamonaviy xo'jalik majmuasi murakkab tarmoqlar tizimini tashkil etadi. Mustaqillik yillarida elektrotexnika va elektronika, metallurgiya, mikrobiologiya va kimyo sanoati tarmoqlarida ko'plab yangi turdagi mahsulotlar ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. Ayni paytda qishloq xo'jaligi, hamda bu soha mahsulotlarini qayta ishlash va xalq iste'moli mollari ishlab chiqarish iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlari bo'lib qolmoqda.

1.2. Mintaqaviy iqtisodiyot fanining fanlar tizimida tutgan o'rni.

Mintaqaviy iqtisodiyot ijtimoiy fan hisoblanadi. Mintaqaviy iqtisodiyot fanining predmeti mamlakat ishlab chiqarish kuchlarining joylashuvini, hududlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini, muhim tabiiy-iqtisodiy, demografik va ekologik xususiyatlarini hamda ularning hudud ichidagi, hududlararo va tashqi iqtisodiy aloqalarini o'rganadi. Boshqacha aytadigan bo'lsak, mintaqaviy iqtisodiyot fanining asosiy vazifasi ijtimoiy ishlab chiqarishning hududiy jihatlarini o'rganishdan iborat.

Mintaqaviy iqtisodiyot fan sifatida ishlab chiqarish kuchlari va ijtimoiy infratuzilma elementlarini, qonuniyatlari va tamoyillarini hududiy jihatdan tadqiq etadi; mamlakat umumiy rivojlanish strategiyasi va ekologik holatini hisobga olgan holda ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish yo'nalishlarini belgilaydi; hududlar iqtisodiyotini va hududlararo iqtisodiy aloqalarni o'rganadi. Bundan tashqari, mintaqaviy iqtisodiyot ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va rivojlantirish masalalarini mamlakat miqyosida yaxlit o'rganadi. Zero, har bir hudud iqtisodiyoti, eng avvalo, mamlakat yagona xo'jalik majmuasining tarkibiy qismidir. Shu bilan birga, mazkur fan mamlakat va hududlarning tabiiy resurs salohiyatini, mamlakatning jahon xo'jaligi tizimidagi o'rni, aholi, mehnat

resurslari va hozirgi demografik muammolarni o'rganadi; bozor iqtisodiyoti sharoitida mamlakat va hududlarning iqtisodiy darajasini tahlil qiladi hamda ishlab chiqarish kuchlarining asosiy omillarini aniqlaydi. U muayyan hududdagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni tadqiq etadi, ijtimoiy va iqtisodiy omillarni o'rganadi. Mintaqaviy iqtisodiyot iqtisodiyot nazariyasi, makroiqtisodiyot, mikroiqtisodiyot, tarmoqlar iqtisodiyoti, iqtisodiy geografiya, demografiya va boshqa ijtimoiy-iqtisodiy fanlar bilan uzviy aloqador.

Bozor munosabatlarning takomillashib borishi mamlakat xo'jaligining hududiy tashkil etilishi bilan chambarchas bog'liq. Mintaqaviy iqtisodiyot va siyosatning nazariy va amaliy muammolarini o'rganish iqtisod nazariyasini yanada boyitadi, yangi ilmiy xulosalar chiqarish imkonini beradi. Mamlakatimizda ijtimoiy va demografik yo'nalishdagi tadqiqot ishlari izchil amalga oshirilmoqda.

1.3. Mintaqaviy iqtisodiyotning tadqiqot usullari.

"Mintaqaviy iqtisodiyot" fani olib borayotgan ilmiy tadqiqotlarning maqsadi hududiy tuzilmani takomillashtirishning ilmiy asoslarini ishlab chiqish masalalariga qaratilgan. Mintaqaviy iqtisodiyot texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlar tizimiga tayanadi, ishlab chiqarish kuchlarini hududiy rivojlantirishda iqtisodiy samaradorlikni hisoblash usullarini keng qo'llaydi, ishlab chiqarishni joylashtirishning iqtisodiy boshqarish mexanizmini o'rganadi. Shuning uchun mintaqaviy iqtisodiyotda ko'pgina iqtisodiy omillarni chuqur tahlil etiladi va shular asosida ushbu fan ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning asosiy yo'nalishlarini belgilaydi.

Mintaqaviy iqtisodiyot fanining o'rganish usullari quyida keltirilgan (1-rasm).

Dialektik usul tabiat, jamiyat va tafakkur rivojlanishi qonuniyatlarini o'rganishga asoslangan.

Dialektik usulda rivojlanish quyidan yuqoriga, bilish esa oddiydan murakkabga tomon rivojlanadi. Dialektika induksiya va deduktsiya usullaridan tarkib topgan.

1-rasm. Mintaqaviy iqtisodiyotning tadqiqot usullari

Induktsiyada yakka fakt olinib, umumiy xulosa chiqariladi. Deduktsiyada esa aksincha.

Ilmiy abstraksiya usulida mavhum ob'ekt ilmga tayangan holda o'rganiladi va uning faqat asosiga e'tibor qaratiladi.

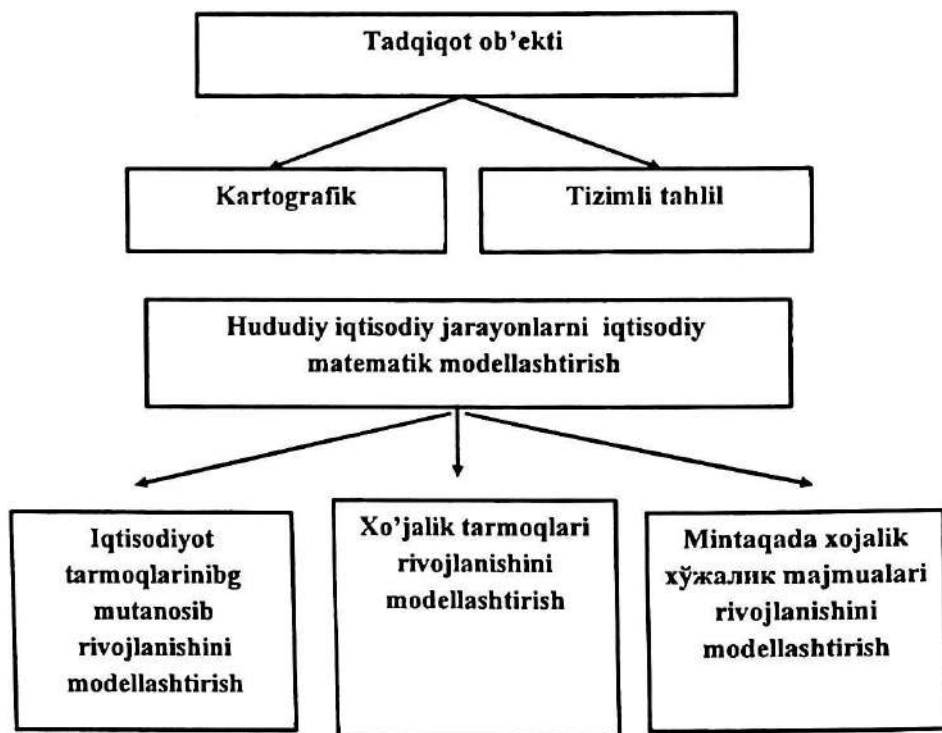
Makro darajada o'rganishda nazariy masalalarni keng ko'lamda, mikro darajada esa kichik bir ko'lamda o'rganish tushuniladi. Taqqoslash usulida o'rganilayotgan ob'ekt davrlar bo'yicha yoki boshqa bir ob'ekt bilan taqqoslanadi.

Statistik usulda tadqiqot sonli ko'rsatkichlarga, jadval ma'lumotlariga asoslanadi. Jadval ma'lumotlarini chizmalarda aks ettirish grafik usul mohiyatini ochib beradi.

Tizimli tahlil usuli bosqichlilik tamoyiliga asoslanadi (maqsad qo'yish, vazifani aniqlash, ilmiy taxminni bayon etish, tarmoqlarni joylashtirish xususiyatlarini har tomonlama o'rganish); u tarmoqlar tuzilmasi, ularning o'zaro aloqadorligini o'rganish imkonini beradigan ilmiy bilish uslubidir.

Tadqiqot jarayonida tizimlash o'rganilayotgan hodisalarni alohida belgilariga ko'ra guruhlariga ajratish yo'li bilan amalga oshiriladi. Bunda tasniflash, turlash, umumlashtirish va boshqa usullar qo'llaniladi.

Balans uslubida iqtisodiy tahlillar tarmoq va hududiy balanslar yordamida tushuntiriladi.

2-rasm. Alohida hududlar doirasida ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini tadqiq qilishda qo'llaniladigan usullar.

Iqtisodiy-geografik tadqiqotlar uslubi o'z navbatida yana 3 tarkibiy qismdan iborat: hududiy usul; tarmoq uslubi; mahalliy uslub.

Kartografik uslub ishlab chiqarish xususiyatlarini ko'rgazmali aks ettirish imkonini beradi.

Taksonomik uslub. Ushbu jarayon muayyan hududni unga bo'ysunuvchi iyerarxik taksonlarga ajratib chiqishdan iborat. Taksonlar - iyerarxik pog'onaning

quyi bosqichlarini egallab turgan ma'muriy-hududiy birliklar hisoblanadi. Masalan, viloyatga nisbatan tuman va shaharlar.

Ijtimoiy so'rovlar uslubi. Ular juda xilma-xil: standart holda intervyu; alohida tarmoqlar vakillari bilan yakka tartibda suhbat, olimlar, mutaxassislar va mintaqalar rahbar xodimlarining ochiq chiqishlari bo'yicha dalillarning tahlili va boshqalar. Shunday qilib, mintaqaviy ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarni o'rganish nihoyatda ko'plab usul va vositalarga tayanadi.

acha xulosalar

Hozirda jahon hamjamiyatida yuz berayotgan jarayonlar (globallashuv, o'tish iqtisodiyotiga ega bo'lgan mamlakatlarda bozor munosabatlarining rivojlanishi) milliy iqtisodiyotni tartibga solish sohasida muvofiqlashtirilgan qarorlarni qabul qilishning asosi sifatida makroiqtisodiy tahlil usullaridan faol foydalanishni nazarda tutadi. Shu munosabat bilan o'quv dasturiga «Makroiqtisodiy tahlil» kursi kiritilgan.

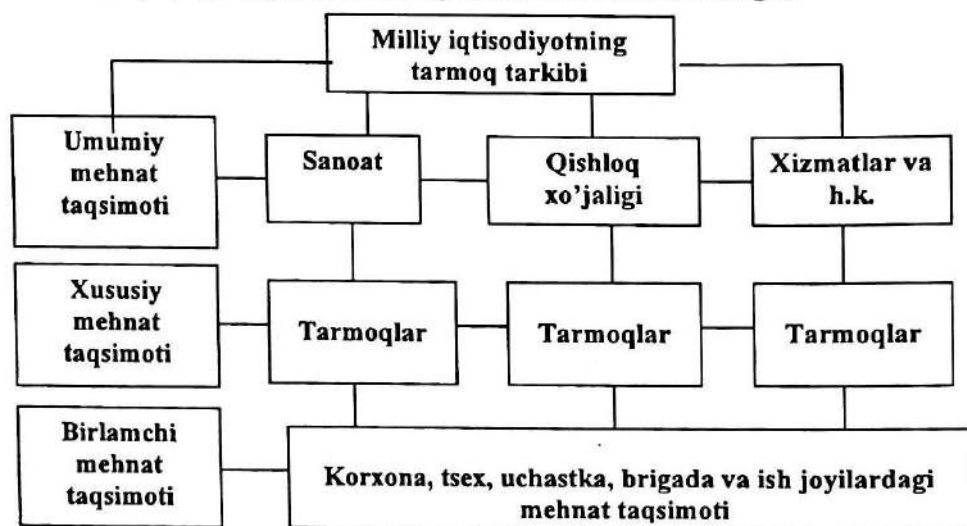
Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Makroiqtisodiy tahlilning predmeti nimadan iborat?
2. Makroiqtisodiy tahlilning pozitiv va normativ turlariga izoh bering.
3. "Makroiqtisodiy tahlil" fanining maqsadi va vazifalari bo'yicha "Toifali jadval" tayyorlang.
4. "Mintaqa", "hudud", "iqtisodiy hudud", "iqtisodiy rayon", tushinchalarini o'xshash va farqli jihatlarini aniqlang.
5. Mintaqaviy iqtisodiyot fanining fanlar tizimida tutgan o'rmini va uning rivojlanish bosqichlarini tavsiflang.
6. Mintaqaviy iqtisodiyotning maqsad va vazifalari nimalardan iborat?
7. Mintaqaviy iqtisodiyot fanining fanlar tizimida tutgan o'rmini va uning rivojlanish bosqichlarini tavsiflang.
8. Mintaqaviy iqtisodiyotning predmeti va o'rganish ob'ektini tavsiflang.
9. Mintaqaviy iqtisodiyotning tadqiqot usullarini tavsiflang.

2 bob. ISHLAB CHIQUVCHI KUHLARNI JOYLASHTIRISH QONUNIYATLARI VA TAMOYILLARI

2.1. Ishlab chiqarish chiqarish kuchlari va ularni joylashtirish to'g'risida tushincha

Iqtisodiyot rivojlanishi uning ijtimoiy va hududiy tashkil etilishi bilan bog'liq. Ishlab chiqarishning bunday shakllari esa muayyan bir jarayonning ikki tomoni bo'lib, u mohiyatan ijtimoiy va hududiy mehnat taqsimoti xususiyatlaridan kelib chiqadi. Mehnat taqsimoti bajarilayotgan ishning kim tomonidan va qay tarzda amalga oshirilayotganligini anglatadi. Bunda amalga oshirilayotgan ish ya'ni mehnat ongli faoliyat bo'lib, jamiyat ehtiyojini qondirishga qaratilganligi bilan xarakterlanadi. Mehnat taqsimoti mamlakat, mintaqa, hududning biror bir maxsulot ishlab chikarish yoki xizmatlar kursatishga ixtisoslashuvi bulib, bu mehnat taqsimoti shakllarini namoyon kiladi. Quyidagi mehnat taqsimoti umumlashgan xolda milliy mehnat taqsimotini namoyon kiladi. Bu jixatdan Uzbekiston yaqingacha jahon bozorida paxta tolasi bilan ishtirok etgan.

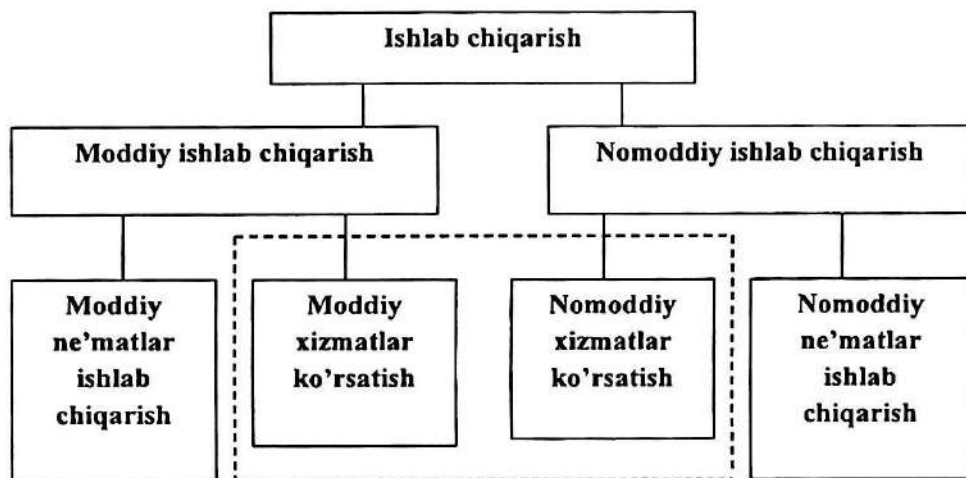

3-chizma. Milliy iqtisodiyot tarmoq tuzilmasida mehnat taqsimotining
namoyon bo'lishi

Ishlab chiqarish - insoniyat tomonidan tabiiy boyliklarni o'z ehtiyojiga moslashtirish orqali mahsulot yaratish jarayoni hisoblanadi.

Ishlab chiqarish jarayonida xom ashyodan tayyor mahsulot yaratiladi. Bu jarayonda u takomillashib boradi va texnologik tus oladi. Ayni shu holat ishlab chiqarishga bo'lgan turli yondoshuvlarga sabab bo'ladi.

Ishlab chiqarish birlamchi faoliyat sifatida ikki turga bo'linadi.

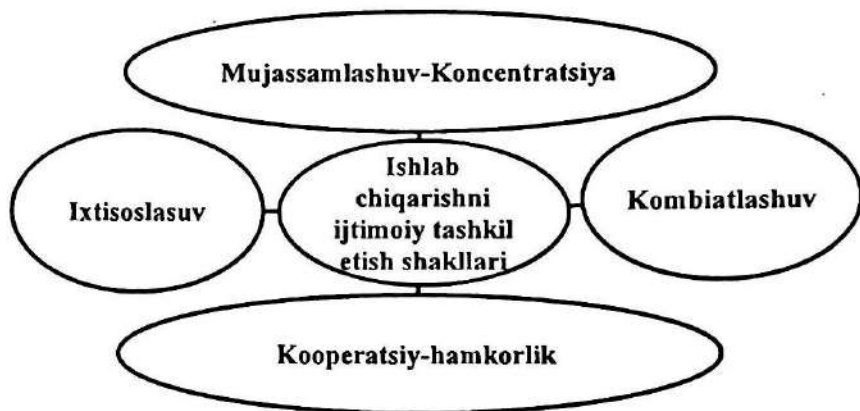

Xizmat ko'rsatish sohasi

4-rasm. Ishlab chiqarishning tarkibiy tuzilishi

Ishlab chiqarish ongli faoliyat sifatida tashkil etiladi va bu jihatdan ijtimoiy va hududiy belgilarini namoyon qiladi.

Ishlab chiqarishning ijtimoiy va hududiy shakllari bir birini inkor etmaydi, balki bir birini to'ldiradi.

5-chizma. Ijtimoiy tashkil etish shakllari.

Ishlab chiqarish shakllari uzaro aloqadorlikda rivojlanib boradi va ko'pincha birgalikda sodir bo'ladi. Ularning asta sekin takomillashib borishi, bir birlari bilan uyg'unlashuvi fan texnika taraqqiyoti, jamiyat rivojlanishi bilan hamkorlikda yuz beradi.

2.2. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish nazariyalari

Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish turli davlatlarda ularning tabiiy iqlimiy sharoiti, demografik va iqtisodiy salohiyati hamda boshqa xususiyatlarini inobatga olingan holda turlicha amalga oshiriladi. Biroq, ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish ma'lum qonuniyatlarga asoslangani va maqsadlarining mushtarakligi bois, ularni nazariy asoslarida o'xshashlik mavjud.

Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning nazariy asoslarini rivojlantirishda xorijiy olimlaridan I.Tyunen (1783-1850), A.Veber (1868-1958), A.Lesh (1906-1945), V. Kristaller (1893-1969), rus olimlaridan K.I.Arsenev (1789-1865), P.P.Semenov-Tyan-SHanskiy (1827-1914), N.P.Ogarev (1813-1877), D.I.Mendelev (1834-1907) lar munosib hissa qo'shishgan. Xususan, I.Tyunenning «Qishloq xo'jalik standarti», A.Veberning «Sanoat shtandortlar», F.Perruning «O'sish qutblari va rivojlanish markazi», A.Lyoshning va U.Ayzardning «Joylashtirish» nazariyalari shular jumlasidan.

Joylashtirish nazariyalarini statik va dinamik nazariyalarga ajratish mumkin. Statik nazariyalar XIX asrning birinchi yarmidayoq paydo bo'lgan. Dinamik nazariyalar esa bir asrdan so'ng – XX asr boshlarida yuzaga kelgan. Dastlabki joylashtirish nazariyalari hozirda klassik standart nazariyalar deb atalib, ular Y.G. Fon Tyunen, V. Launxard, A. Veber nomlari bilan bog'liq. Ushbu nazariyalarning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- alohida olingan biror qishloq xo'jaligi yoki sanoat korxonasining ko'rib chiqilishi;
- joylashtirishning barcha omillari to'g'risida ma'lumotlarni to'plab, ularni umumlashtirib, korxonani qurish (ishlab chiqarishni joylashtirish)ning qulay joyi to'g'risida aniq javob olish mumkinligi to'g'risida takliflar mavjudligi.

Y.G. Fon Tyunen tovar ishlab chiqarishning obektiv qonuniyatlari mavjudligini aniqlagan birinchi olim hisoblanadi (uning birinchi ishi 1826-yilda paydo bo'lgan). Tyunen qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotish bozorida sanoat mahsulotlari bilan ta'minlovchi shahargacha bo'lgan masofaga qarab joylashtirish, ixtisoslashish va qishloq xo'jaligini yuritish usullarini tanlash modellarini taklif etdi. Tyunen modelida transport xarajatlari joylashtirishning asosiy omili sifatida namoyon bo'ladi. U iqtisodiyotni hududiy tashkil etish masalalariga majmuali, tizimli yondoshdi, qishloq xo'jaligi tarmoqlari joylashuvining qonuniyatlarini ochib berdi, iqtisodiy makon tushunchasini fanga kiritdi.

I. Tyunen o'zining ilmiy g'oyasini abstrakt holatda, alohida, boshqa mamlakatlar bilan bog'liq bo'lmagan, ajralib turgan davlat misolida yaratdi. Uning faraz qilishicha, bu mamlakatda atigi bitta shahar mavjud bo'lib, u qishloq xo'jalik mahsulotlarini iste'mol qiluvchi yagona bozor yoki markaz vazifasini o'taydi. Mazkur shahar atrofida qishloq xo'jalik mahsulotlarini etishtirish asosan transport xarajati, mahsulot vazni, uning sifatini buzilmasligi va keltirish masofasi belgilaydi.

Mahsulot etishtirish va uni markazga keltirish qancha arzon bo'lsa, u shuncha yaqin masofada, aks holda uzoqroqda joylashadi.

Yuqoridagi tartibda qishloq xo'jaligini joylashtirish shahar atrofida o'ziga xos aylanalarni hosil qiladiki, ular ilmiy adabiyotlarda «Tyunen xalqalari» nomi bilan mashhur. Masalan, bu xalqaning eng birinchisi yuqori darajada unumdor shahar atrofi xo'jaligidan iborat bo'lib, undan keyingi xalqa o'rmon xo'jaligi, uchinchisi-meva va urug'chilikdan tashkil topadi. Jami Tyunen 6 xalqa belgilangan; ular, yuqoridagilardan tashqari, turli yo'nalishdagi chorvachilikni ham o'z ichiga oladi.

I.Tyunen g'oyasi ma'lum darajada abstraktdir; chunki hech qanday davlat, ayniqsa iqtisodiyotning hozirgi globallashuv va baynalminallashuv jarayonida jahon xo'jaligi tizimidan ajralgan holda, alohida rivojlana olmaydi. Qolaversa, bu mamlakatda odatda bir emas, bir necha shahar mavjud bo'ladi va o'rnamshgan joyning tabiiy sharoiti aynan bir xil emas. Biroq, shunga qaramasdan, muallifning ushbu ta'limoti o'zining nazariy ahamiyatini, xususan bozor iqtisodiyoti sharoitida saqlab qolgan.

A.Veber sanoat korxonasi joylashuvining optimal (eng qulay) nuqtasini uning iqtisodiy foydadan kelib chiqqan holda belgilaydi. Buning uchun u xom ashyo va yoqilg'i, ishchi kuchi va transport omillariga urg'u beradi. Keyinchalik xom ashyo va yoqilg'i xarajatlari ham transport omiliga kiritiladi va qolgan barcha shartsharoitlarni alohida aglomeratsiya omilida umumlashtiradi. Natijada sanoat shandorti, ya'ni joylashuvi ishchi kuchi, transport va aglomeratsiya omillari bilan belgilanadi. Shunday qilib, bu olim fanga sanoat korxonasini joylashtirishining ko'p omilli tahliliga asos soladi va buning uchun u matematik usuldan keng foydalanadi.

A.Veber ham faqat alohida sanoat korxonasi misolida (pivo zavodi) o'zining ilmiy tasavvurlarini yaratgan. Demak, har ikkisi ham ma'lum abstrakt sharoitlar inobatga olingan. Shu bilan birga yuqoridagi olimlarning ilmiy g'oyalari ishlab chiqarishning hududiy mujassamlashuvi va uning notekis joylashuvi, rivojlanishiga qaratilgan edi.

A.Veberning sanoat shandorti o'z asosiy mohiyatini yo'qotmagan bo'lsada, keyingi yillarda sanoat joylashuvining shakllari yanada murakkablashib,

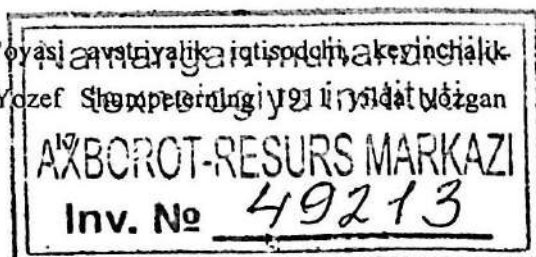
takomillashib bordi. Jumladan, bu borada ekologik omilning ta'siri kuchaydi. ishchi kuchining miqdor jihatlari emas, uning sifat ko'rsatkichlari muhimroq bo'lib qoldi: sanoat ishlab chiqarish mehnat talablikdan ko'proq «ilmtalab», mablag' talablikka o'zgardi. SHuningdek, transport infrastrukturasidagi yangiliklar konveyr usulining o'miga ayni bir mahsulotning turli xillarini ishlab chiqarish (postfordizm), miqdor iqtisodiyotidan sifat yoki turli xillik iqtisodiyotiga o'tish, fan-texnika taraqqiyoti sanoatni hududiy tashkil qilishga jiddiy ta'sir etdi.

Milliy va mintaqaviy iqtisodiyotda sanoatni hududiy tashkil qilish shakllari yanada aniqroq ko'riladi. Sanoatni rayonlashtirish yoki hududiy tashkil qilishning birlamchi elementi sanoat korxonasidir. Aynan shu darajada ishlab chiqarishning ijtimoiy va hududiy tashkil etish shakli ya'ni mujassamlashuv birgalikda namoyon bo'ladi.

«Pastdan» ikkinchi bosqich sanoat manzilgohi hisoblanadi va u hech bo'lmaganda bir sanoat korxonasiga ega bo'lishi kerak. Agar sanoat ishlab chiqarishning hududiy (urbanistik) mujassamlashuv darajasi yuqori bo'lsa, bir emas, bir necha sanoat korxonalari ma'lum nuqtada joylashtirilsa, u holda sanoat manzilgohi sanoat markaziga aylanadi. Mabodo bu markaz faqat birgina shahardan, aksariyat hollarda poytaxt yoki port shaharlardan tashkil topsa, unday shaharda milliy yoki mintaqaviy iqtisodiyotning hududiy tarkibi va tuzilmasi ham bir tomonlama bo'ladi.

Frantsuz iqtisodchisi Fransua Perruning g'oyasi aynan o'sish nuqta, markaz va qutblariga bag'ishlangan. Odatda, bu g'oya iqtisodiy makon uncha shakllanmagan, katta ishlab chiqarish salohiyatiga ega bo'lgan hududlarda yaxshi samara beradi. Bunday hududga turli omillar va shartsharoitlar hisobga olingan, qulay iqtisodiy geografik o'ringa ega bo'lgan nuqtada aholi manzilgohida yirik sanoat korxonasi joylashtiriladi. Natijada o'sish markazi vujudga keladi. Perruning fikrlari ham iqtisodiyotning hudud bo'yicha notekis rivojlanishi, mujassamlashuvini nazarda tutadi.

F.Perruning o'sish qutblari g'oyasi Avstraliya iqtisodchisi, kenichilik Garvard universitetining professori Yozef Shompferning 1921 yilda tuzgan

«Iqtisodiy rivojlanish nazariyasi» kitobida bayon qilingan tadbirkorlik asoslari bilan biroz hamohangdir. U, shuningdek, shved olimi T.Xagerstrand (1953 y.) yangiliklar diffuziyasi, ya'ni tarqalishi to'g'risida ilmiy ish olib borgan. F.Perruning xizmati avvalambor shundaki, u ushbu g'oyani hudud jihatidan talqin qilgan va hududlarning ayni bir vaqtning o'zida bunday rivojlanish, mutloq tenglashtirish g'oyasidan voz kechgan.

V. Launxard ham sanoat korxonalarini ko'rib chiqib, transport omili hal qiluvchi omil, deb hisoblagan. Uning fikri sanoat korxonalari joylashadigan joy to'g'ri tanlanganligini xomashyo, yordamchi materiallar va tayyor mahsulotlarni keltirish uchun transport xarajatlarini minimallashtirish bilan asoslangan edi.

V. Kristaller «Markaziy o'rin nazariyasi»ning asoschisidir. U matematik hisob-kitoblardan orqali hududiy iyerarxiya bir darajadan boshqa darajaga to'g'ri geometrik progressiya orqali o'tishini isbotladi. Masalan, viloyat bir necha tumanlardan, o'z navbatida tumanlar ko'plab qishloq fuqarolari yig'inlaridan iborat. Har bir qishloqqa o'ziga tegishli bo'lgan tovar va xizmatlar yo'naltirilgan. Shunday qilib, olim aholi manzilgohlari guruh tizimini tashkil etishning qulay variantini aniqlash orqali markaziy o'rinlar nazariyasini yaratdi. Mazkur nazariya asosida bozor mintaqasining eng samarali tuzilmalarini, tovar va xizmatlar harakatining oqilona yo'nalishlarini, shahar va aholi manzilgohlari boshqaruvi ma'muriyatining qulay tuzilmasini shakllantirishni aniqlash mumkin.

Hududiy nazariyalarni (shu jumladan, hududiy siyosat nazariyalarini) o'rganishga oxirgi o'n yilliklarda nisbatan kamroq e'tibor berildi. To'g'ri, hududiy iqtisodiyot bo'yicha anchagina tadqiqotlar qilindi. Ularning natijalari kitob holida nashr etildi. Ammo, hududiy iqtisodiyotning nazariy asoslari ularning ayrimlaridagina ko'rib chiqildi. Hududiy o'sish nazariyalarini ko'rib chiqishda ikki xil asosiy yondashuv mavjud. Birinchisi – hududlarda iqtisodiy o'sish modellarini qo'llash. Bunday modellarni mamlakat iqtisodiyotining o'sishini izohlash uchun ishlab chiqilgan modellarga o'xshatish mumkin (development economics). Ikkinchisi esa, alohida korxona va firmalarning xatti-harakatlarini tahlil etishga asoslangan.

Sobiq ittifoqda ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishda iqtisodiy rayonlar orqali ta'sir ko'rsatishga alohida e'tibor qaratilgan. Binobarin, shu davrda hudud atamasiga berilgan ta'rif "iqtisodiy rayon" ga berilgan tavsifga juda yaqin. Iqtisodiy rayon xalq xo'jaligini tartibga solish maqsadida ajratilgan va ishlab chiqarishni hududiy-tashkiliy shaklidir. U davlat mintaqaviy siyosatining ob'ekti, ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishni tartibga solib borish va boshqarish maqsadlari uchun xizmat qiladi. Iqtisodiy rayonlar turli omillar ta'siri ostida shakllanib, turli shakllarda namoyon bo'ladi, ular butun mamlakat hududini o'z ichiga olishi yoki uning alohida joylarida, ya'ni diskret holda ajratiladi. Bundan tashqari, iqtisodiy rayonlar umumiy (integral) va tarmoq rayonlarga bo'linadi.

6-rasm. Iqtisodiy rayon hosil qiluvchi omillar

Har bir iqtisodiy rayonning o'ziga xos rayon hosil qiluvchi omil va ishlab chiqarish tarmog'i mavjud. Ba'zi rayonlar shakllanishida qazilma boyliklar, boshqasida-transport, geografik o'rin, uchinchisida-malakali ishchi kuchi, to'rtinchisida yirik shaharlar va ayniqsa poytaxt shahar omili muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Iqtisodiy rayon hududiy mujassamlashuv va hududiy ixtisoslashuvning o'zaro uyg'unlashgan, ishlab chiqarishni joylashtirish va hududiy tashkil qilish, ushbu jarayon iqtisodiy samaradorligini oshiruvchi muhim omil yoki shakldir. Rivojlanganlik darajasi bilan iqtisodiy rivojlanishi, taraqqiyoti o'rtasida farq mavjud. Uning birinchisi muayyan vaqt oralig'ida amalga oshgan jarayonlarni natijasi sifatida talqin qilinsa, ikkinchisi hudud rivojlanishining muayyan bir yo'nalishini tashkil etadi.

Iqtisodiy rayonlashtirish jarayoni uni ma'muriy-hududiy bo'laklarga ajratish jarayoni bilan uzviy aloqador bo'lsada, u insonlarning hohish-irodasidan qat'iy nazar ob'ektiv tarzda mavjud bo'lgan kategoriyadir.

Siyosiy-ma'muriy birlik – qonun asosida davlat tomonidan ajratiladi, shuning uchun ham u sub'ektiv kategoriya hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasida qishloq tumani iqtisodiy rayonlashtirishning eng pastki quyi bug'ini hisoblanadi.

Iqtisodiy rayonning eng muhim belgisi - uning siyosiy-ma'muriy jihatdan rasmiylashtirilmaganligidadir.

Iqtisodiy rayonlashtirish davlatlarning konstitutsion asoslariga tayanadi. Bunda milliy davlatlarning mavjudligi va shakllari, ularga xos iqtisodiy shart - sharoitlar hisobga olinishi lozim.

Mahalliy tabiiy sharoitlarni iqtisodiy rayonlashtirish jarayonida hisobga olish zarur. Tabiiy sharoitlar iqtisodiy rayon xo'jaligiga, uning ixtisoslashuviga sezilarli tarzda ta'sir ko'rsatadi.

Iqtisodiy rayon xo'jaligini majmuali rivojlanganligi unda mavjud tabiiy va mehnat resurslaridan oqilona foydalanish imkoniyatini yaratadi. Iqtisodiy rayon xo'jaligini majmuali rivojlanishida mazkur rayon doirasida sanoatning

kooperatsiyalashuvi, ya'ni ixtisoslashgan korxonalar o'rtasida barqaror, doimiy ishlab chiqarish aloqalari tizimining mavjudligi juda muhim ahamiyat kasb etadi.

Iqtisodiy rayonning eng muhim belgisi uning iqtisodiy jihatdan bir butunligi, yaxlitligi bilan asoslangan. Iqtisodiy rayonlashtirish jarayonida rayon ichidagi va rayonlararo iqtisodiy munosabatlar, hududiy mehnat taqsimotini tadbiq etish va baholash muhim o'rin egallaydi. O'zbekistonni iqtisodiy rayonlarga ajratish tartibi ilk bor Z.M.Akramov tomonidan taklif etilgan bo'lib, unda 8 ta iqtisodiy rayonga ajratilgan. Keyinchalik, mustaqillik yillarida A.S.Soliev tomonidan mamlakat mintaqalari 6 ta iqtisodiy rayonga ajratildi.

- ⊙ Toshkent iqtisodiy rayoni–Toshkent shahri va viloyati;
- ⊙ Mirzacho'l iqtisodiy rayoni–Sirdaryo va Jizzax viloyatlari;
- ⊙ Farg'ona iqtisodiy rayoni–Andijon, Namangan va Farg'ona viloyatlari;
- ⊙ Zarafshon iqtisodiy rayoni–Samarqand, Buxoro, Navoiy viloyatlari;
- ⊙ Quyi Amudaryo iqtisodiy rayoni–Qoraqalpog'iston Respublikasi va Xorazm viloyati;
- ⊙ Janubiy iqtisodiy rayon–Qashqadaryo, Surxondaryo viloyatlaridan tashkil topgan.

Ishlab chiqarish kuchlarini tashkil etish va iqtisodiy rayonlashtirish masalalari ko'plab olimlarning ilmiy tadqiqotlarida o'rganilgan. Jumladan E.P.Gorbunov, G.M.Kalashnikova, V.V.Kistanov, N.N.Kolosovskiy, N.I.Larina, N.N.Nekrasov, A.E.Probst, D.Smit, R.French, P.Xoll, D.Endjel va boshqalarning ilmiy ishlarida o'z aksini topgan. O'zbekistonda mazkur masalalar bo'yicha Z.A.Akramov, A.S.Soliev, M.Abdusalyamov, E.A.Ahmedov, T.M.Ahmedov, K.N.Bedrintsev, R.Ya.Dosumov, Sh.N.Zokirov, S.K.Ziyodullaev, Sh.B.Imomov, Q.N.Abirqulov, T.J.Jumaevlar tomonidan o'rganilgan.

2.3. O'zbekistonda mintaqalarga ajratish va ishlab chiqaruvchi kuchlarni joylashtirishdagi o'ziga xos yondoshuvlar

Mamlakat mintaqalarining iqtisodiy rivojlanish darajasi, tabiiy-resurs salohiyati, tarixiy va demografik xususiyatlariga ko'ra o'zaro farq qiladi. Shuning

uchun har bir mintaqqa faqat o'zigagina xos bo'lgan xususiyatlar asosida muayyan sohaga ixtisoslashadi va iqtisodiy aloqalar asosida boshqa mintaqalar bilan mahsulot ayirboshlaydi. Darhaqiqat, har qanday hudud o'ziga xos iqtisodiy shart-sharoitlar asosida mehnat taqsimotini amalga oshiradi. Buning uchun mintaqalarga ajratishda ma'muriy hududiy birliklarga asoslanish, O'zbekiston misolida 12 ta viloyat, Qoraqalpog'iston respublikasi va Toshkent shahri doirasida faoliyatni tashkil etish maqsadga muvofiq. Shu o'rinda hudud iqtisodiyoti to'g'risida qisqacha fikr-mulohaza bildirib o'tmoqchimiz. Rossiyalik tadqiqotchi V.V.Mishenko "hudud iqtisodiyoti – bu hududning tarixiy, demografik, milliy, diniy, ekologik, tabiiy-resursli xususiyatlarini hisobga olgan holda hudud xo'jaligining shakllanishi va faoliyat ko'rsatishi jarayoni bilan birga hududning umumdavlat va xalqaro mehnat taqsimotida tutgan o'rini bildiruvchi kompleks sohadir" deb ta'riflaydi. Yaponiyalik professor Yamamoto Xisatoshi hudud iqtisodiyotini asosan sakkizta parametrga bo'lish asosida o'rganishni taklif etib, har qanday investor hududga o'z investitsiyasini kiritish to'g'risida qaror qabul qilishdan oldin ana shu parametrlarni kompleks tarzda o'rganib chiqishi muhim ekanligini asoslab beradi.

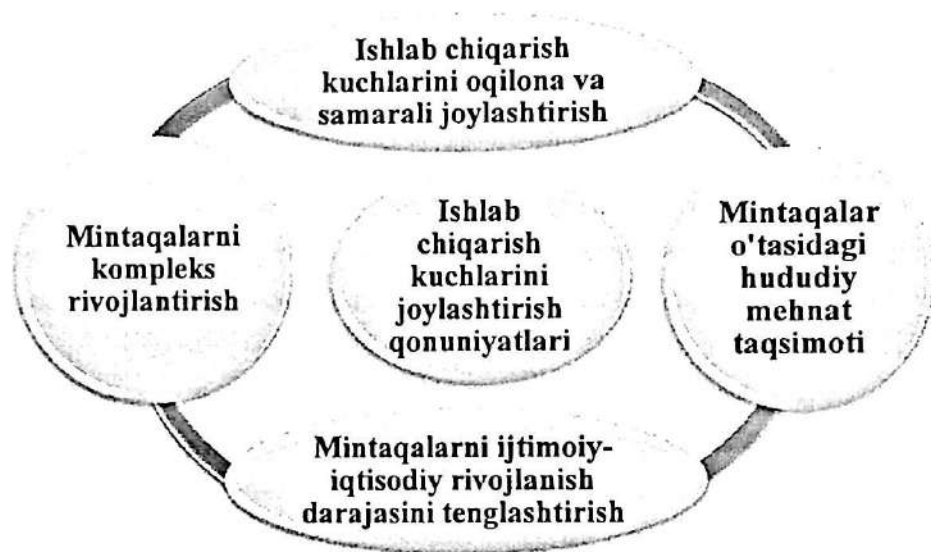
1-jadval.

Hudud iqtisodiyotini belgilab beruvchi asosiy parametrlar tavsifi

№	Parametrlar	Qisqacha tavsif va o'rganish ob'ekti
1.	Turmush tarzi va jamiyat	Hudud aholisining savodxonlilik darajasi, hududda madaniyat va ta'lim muassasalarining holati, hudud aholisining ma'naviy qiyofasi
2.	Demografik jarayonlar	Hududdagi millat va elatlarning salmog'i, hududdagi tug'ilish va o'lim sur'atlari, hududdagi mehnat migratsiyasining holati, hududdagi demografik muammolarni bartaraf etish bo'yicha olib borilayotgan tadbirlar
3.	Tashqi iqtisodiy va savdo munosabatlari	Hududning mamlakat ichidagi boshqa hududlar va xorijiy mamlakatlar bilan o'zaro iqtisodiy hamda savdo aloqalari, hududning eksport va import imkoniyatlari
4.	Hududiy boshqaruv	Hudud boshqaruvi tuzilmasi, hudud iqtisodiyotiga oid boshqaruv qarorlarini qabul qilish holati, xususan investitsiyalarning jalb qilinishini hudud boshqaruvi

		darajasida qo'llab-quvvatlash holati
5.	Fan va texnologiyalar	Hududda fan va texnologiyalarni rivojlantirish markazlarining faoliyati holati, hududda fan va texnologiyalarni rivojlantirish dasturlarining qabul qilinishi va amal qilish holati
6.	Hududdagi infratuzil-malar	Transport va logistika kommunikatsiyasining holati, hududdagi ishlab chiqarishlarning elektr energiyasi, tabiiy gaz va suv resurslari bilan ta'minlanish holati
7.	Tabiiy resurslar	Hududdagi barcha tabiiy resurslar, ulardan foydalanish darajasi
8.	Hududning iqtisodiy ko'rsatkichlari	Hudud rivojlanishining iqtisodiy ko'rsatkichlari, undagi moliya-kredit tizimi, hududda tadbirkorlik bilan shug'ullanish imkoniyatlari

Sakkizta parametrlarning so'nggisi hududning iqtisodiy ko'rsatkichlari hisoblanganda, yapon olimi Yamamoto Xisatoshi tomonidan taklif etilgan parametrlar asosan muayyan hududga investitsiyalar kiritishga qiziqqan tadbirkorlar uchun mo'ljallangan. Olim nafaqat hudud iqtisodiyotini rivojlanishini belgilab beruvchi iqtisodiy ko'rsatkichlar, balki ushbu ko'rsatkichlarning shakllanishiga ta'sir ko'rsatuvchi boshqa bir qancha muhim omillar bilan birga kompleks tarzda o'rganishni ma'qul ko'radi. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish qonuniyatlari ishlab chiqarish kuchlari va hududlar o'rtasidagi umumiy munosabatlarda namoyon bo'ladi. Iqtisodiy rivojlanishning hozirgi bosqichida ishlab chiqarish kuchlarini oqilona joylashtirishda ishlab chiqarishning yuqori samaradorligi, maksimal daromad olish imkoniyatlariga katta e'tibor berish lozim.

7-rasm. Chiqarish kuchlarini joylashtirish qonuniyatlari

Ishlab chiqarish kuchlarini oqilona va samarali joylashtirish deganda mahsulot ishlab chiqarish xarajatlarini minimal holatga keltirish va ishlab chiqarishning barcha bosqichlarini muayyan hududga joylashtirish tushuniladi. Hududlari tabiiy resurs zahiralarining miqdori, komponentlar tarkibi, geologik salohiyatlariga ko'ra o'zaro farq qiladi. Bunda ishlab chiqarishning xomashyo, yoqilg'i, energiya va iste'mol manbalariga yaqinligini ta'minlaydigan transport omili katta ahamiyatga ega.

acha xulosalar

Mehnat taqsimoti mamlakat, mintaq, hududning biror bir maxsulot ishlab chikarish yoki xizmatlar kursatishga ixtisoslashuvi bulib, bu mehnat taqsimoti shakllarini namoyon kiladi. Quqidagi mehnat taqsimoti umumlashgan xolda milliy mehnat taqsimotini namoyon kiladi. Bu jixatdan Uzbekiston yaqingacha jahon bozorida paxta tolasi bilan ishtirok etgan. Ishlab chiqarish jarayonida xom ashyodan tayyor mahsulot yaratiladi. Bu jarayonda u takomillashib boradi va texnologik tus oladi. Ayni shu holat ishlab chiqarishga bo'lgan turli yondoshuvlarga sabab bo'ladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Ishlab chiqarish va ishlab chiqarish kuchlari tushinchalariga ta'rif bering.
2. Ishlab chiqarishning ijtimoiy va hududiy shakllarini yoritib bering.
3. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning maqsad mohiyatini ayting?
4. Mehnat taqsimotining bozor munosabatlari sharoitidagi ahamiyatini tushintirib bering.
5. Ixtisoslashuv va uning mazmun mohiyatini iqtisodiy nuqtai nazardan tavsiflang.
6. A.Veberning "Sanoat shtandortlari" nazariyasining amaliy ahamiyati nimada?
7. A.Lyosh va U.Ayzard nazariyalarining yutug'i nimada deb o'ylaysiz?
8. Iqtisodiy rayonlashtirishning iqtisodiy mohiyatini asoslab bering.
9. Iqtisodiy rayon hosil qiluvchi omillarni mamlakatimiz misolida tushintirib bering.

3 bob. O'ZBEKISTONNING MA'MURIY-HUDUDIIY TUZILISHI VA ULARNING MINTAQAVIIY RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI

3.1. Ma'muriy-hududiy birliklarning shakllanish va rivojlanish xususiyatlari

Mamlakat fuqarolar soni va hudud ko'lamini muayyan chegaraga etganda mamlakat hududini okruglar, viloyatlar, o'lkalar, shtatlar, kantonlar, guberniyalar, uezd singari hududlarga bo'lish zarurati tug'iladi. Shu tariqa hokimiyat va boshqaruvning markaziy hamda mahalliy organlari o'rtasida vakolatlarni bo'lish ehtiyoji paydo bo'ladi. Ma'muriy-hududiy birlik tushunchasiga ko'plab ta'riflar berilgan bo'lsada, ularning biri ikkinchisini inkor etmaydi. Ularning qariyb barchasida davlat tuzilishi shakli deganda davlat hokimiyatining ma'muriy-hududiy tashkil etilishi, davlat bilan uni tashkil etuvchi qismlar o'rtasidagi, davlatning alohida qismlari o'rtasidagi, markaziy va mahalliy organlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar xarakteri tavsiflanadi.

Davlat tuzilishi davlat shaklining bir turi bo'lib, u uchta asosiy qismlarning yig'indisi hisoblanadi:

- davlatni boshqaruv shakli;
- davlat tuzilishi shakli;
- siyosiy tartib (rejim).

Davlat tuzilishi shu davlat oldida turgan vazifalar va maqsadlar bilan belgilanadi. Davlat tuzilishiga ko'ra oddiy(unitar) davlat va murakkab – federativ yoki konfederativ davlatlarga bo'linadi. Davlatning tuzilish shakli nafaqat ommaviy hokimiyat bilan, balki davlatning yana bir muhim xususiyati – aholining hududiy tashkiloti bilan ham chambarchas bog'liqdir.

Unitar davlat – oddiy tuzilishga ega yaxlit davlat bo'lib, to'la siyosiy birligi bilan boshqalardan farq qiladi². Unitar davlatlarning aksariyati muayyan

² «Unitar» so'zi lotincha «unus» - «bir» so'zidan olingan bo'lib, «yagona» degan ma'noni anglatadi.

ma'muriy-hududiy bo'linishga ega, ya'ni tumanlar, viloyatlar, kantonlardan iborat bo'ladi.

Unitar davlatlarning o'ziga xos xususiyatlaridan biri, ularda markazlashtirish turli shakllarda va turli darajada bo'ladi. Ba'zi unitar davlatlarda mahalliy organlar bo'lmaydi va ma'muriy-hududiy bo'linmalar markaziy hokimiyat vakillari tomonidan boshqariladi. Mahalliy organlar tashkil etilgan unitar davlatlarda esa, ular markaziy hokimiyat nazorati ostida bo'ladi. Markaziy hokimiyat mahalliy organlar ustidan nazoratning qanday turini amalga oshirishiga qarab, markazlashgan va markazlashmagan unitar davlatlarga bo'linadi.

Unitar davlatlarga ko'plab misollar keltirish mumkin. Masalan, Italiya, Frantsiya, Buyuk Britaniya, Ukraina, Qozog'iston, Qirg'iziston, shu jumladan, O'zbekiston Respublikasi ham unitar davlat hisoblanadi. Jumladan Italiya Konstitutsiyasining 5-moddasiga binoan Italiya Respublikasi - yagona va bo'linmasdir, lekin mahalliy avtonomiyani tan oladi va rag'batlantiradi. Italiya Respublikasi Konstitutsiyasining 5-bo'limi 114-133-moddalarida batafsil yoritib berilgandir. Unga ko'ra respublika - viloyatlarga, provinsiyalarga va kommunalarga bo'linadi. Kommunalar - shaharlar yoki ularning bo'laklarini va qishloq aholi manzilgohlarini yoki ularning guruhlarini o'z ichiga oladi. Yuqorida ko'rsatib o'tilgan siyosiy-ma'muriy birliklar ma'lum bir doirada avtonomiya ega. Asosan viloyatlarning avtonomiyasi kengdir³.

Frantsiya Konstitutsiyasining alohida bo'limi hududiy jamoalarga ajratilgan bo'lib, 72-modda birinchi qismiga binoan hududiy jamoalarga - kommunalar, departamentlar va dengiz bo'yi hududlar kiradi. Departamentlar shahar va qishloq kommunalariga (jamoalariga) bo'linadi. Bundan tashqari alohida avtonom maqomiga ega bo'lgan Korsika orolini ham Frantsiyaning siyosiy-hududiy tuzilishiga kiritilgan.

Buyuk Britaniya to'rt qismdan - Angliya, Uels, Shotlandiya va Shimoliy Irlandiyalardan iborat. Davlat tuzilishi shaklining ikkinchisi - bu murakkab

³ Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Том 3. Особенная часть. Страны Европы. Москва, БЕК, 1998 г., с.328.

davlatlar. Murakkab davlatlarga – federatsiya, konfederatsiya, hamdo'stlik va boshqalar kiradi.

Federativ davlat – bu davlatlarning shartnoma va qonuniy tartibga solingan birlashuvini ta'sis etishga asoslangan ittifoqdir⁴. Demak, o'zaro birlashishga intiluvchi bir qancha mustaqil davlatlar mavjud bo'lgan joydagina federatsiya tashkil etilishi mumkin.

Federativ shakldagi davlat qonun chiqaruvchi organlarga, ijro etuvchi va sud organlariga ega bo'lgan bir necha davlatlar – sub'ektlar birlashmasidan, ittifoqidan tashkil topadi. Har xil federativ davlatlarda sub'ektlar o'ziga xos nomlar bilan – respublika, shtatlar, kantonlar, yerlar deb ataladi. AQSh, Rossiya Federatsiyasi, Germaniya Federativ Respublikasi va boshqa ko'pgina davlatlar federativ davlatlar hisoblanadi. Jumladan, Amerika Qo'shma Shtatlari Konstitutsiyasi⁵ga binoan Amerika Qo'shma Shtatlari 50 shtatdan va alohida huquqiy maqomga ega bo'lgan Kolumbiya fedyeral okrugidan tashkil topgan⁶. Har bir shtat o'zining Konstitutsiyasi va qonunlariga ega.

Rossiya Federatsiyasi Konstitutsiyasining 5-moddasiga binoan Rossiya Federatsiyasi – Rossiya Federatsiyasining teng huquqli sub'ektlari bo'lgan – respublikalardan, viloyatlardan, fedyeral ahamiyatidagi shaharlardan, avtonom viloyatlardan, avtonom okruglardan tashkil topadi⁷.

Germaniya Federatsiyasi o'n oltita «yerlar»dan iborat bo'lib, ularing uchtasini yirik shaharlar - Berlin, Gamburg, Bremen tashkil etadi.

Federativ davlat bir necha suveren davlatlarning ittifoqidan tashkil topgan suveren davlatdir. Federatsiyada umumfederativ davlatning hokimiyati va boshqaruv organlari, Konstitutsiyasi, byudjeti, davlat ramzlarini bildiradigan

⁴ «Federativ» so'zi lotincha «feodus» so'zidan olingan bo'lib, «ittifoq», «shartnoma» ma'nolarini anglatadi.

⁵ AQSh Konstitutsiyasi - ilk yozilgan konstitutsiyalardan biri bo'lib, hozirda ham amaldadir. U 1787 yilda 14 maydan to 17 sentyabrgacha Filadelfiya shahrida tayyorlangan.

⁶ Конституции зарубежных государств. Москва, БЕК, 1996 г., с.10.

⁷ А.И.Коваленко. Конституционное право России. Учебник, Москва, Право и Закон, 1997 г., с.108.

belgilari bo'lishi bilan birga unga kiruvchi davlatlarning ham o'z hokimiyati va boshqaruv organlari, Konstitutsiyasi bo'ladi.

Hozirgi vaqtda davlatlarning rivojlanishi «toza holda»gi unitar va federativ davlatlarning kam uchrashiga olib kelmoqda. Unitar davlatlar ayrim huquqlarini ma'muriy-hududiy bo'linmalariga bermoqda, federativ shakldagi davlatlarda esa ularning markaziy organlari hokimiyatlarini butun federatsiya hududida mustahkamlashga harakat qilmoqdalar.

3.2. O'zbekistonda ma'muriy - hududiy birliklarni tashkil etilishi va ular dinamikasidagi o'zgarishlar

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 6 bo'lim, 26 bob, 128-moddadan iborat. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining to'rtinchi bo'limi, o'n oltinchi bobi (68-69-moddalari)-O'zbekiston Respublikasi-ning ma'muriy-hududiy tuzilishiga bag'ishlangan.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy Osiyoning o'rta va shimoliy qismida joylashgan bo'lib, shimoli-sharqda Qirg'iziston, shimol va shimoliy-g'arbda Qozog'iston respublikalari, janubiy-g'arbda Turkmaniston, janubiy-sharqda Tojikiston Respublikasi bilan, janubda qisman Afg'oniston bilan chegaradosh.

Hozirgi O'zbekiston hududi 1917 yilgi Oktyabr to'ntarishiga qadar ma'muriy jihatdan Turkiston genyeral-gubernatorligi (Turkiston o'lkasi) hamda Rossiyaning yarim mustamlakalari bo'lmish Buxoro amirligi va Xiva xonligiga bo'lingan.

Asosiy ma'muriy-hududiy birliklar viloyat (oblast), uezd, volost va qishloq jamoasidan iborat bo'lgan. Xususan, Xiva xonligi 20 beklik, 2 noiblik va Xiva shahriga bo'lingan. Beklik va noibliklar o'z navbatida aminlik va masjidlariga bo'lingan. Buxoro amirligi hududi 28 beklikdan iborat bo'lib, ular amlok va aminliklarga bo'lingan.

1917 yilgi Oktyabr to'ntarishidan keyin podsho Rossiyasi mustamlakachilari o'rmini egallagan Sovet Ittifoqi milliy respublikalar tuzish niqobi ostida amirlik va xonliklarni tugatib, Turkiston o'lkasini parchalab yubordi.

1918 yil 30 aprelda Sho'rolar 5-O'lka s'eyzdida tasdiqlangan «Rossiya Federatsiyasining Turkiston Sovetlar Respublikasi to'g'risida Nizom»da Turkiston Respublikasining davlat tuzumi, uning hududiy chegaralari belgilandi. 1924 yilga kelib Turkiston ASSR olti viloyat- Sirdaryo, Samarqand, Farg'ona, Zakaspiy (Turkmaniston), Ettisuv, Amudaryo viloyatlari, 30 uezd va 473 volostga bo'lib tashlandi.

1920 yil aprelda Xorazm Xalq Sovet Respublikasi e'lon qilinib, konstitutsiya qabul qilindi. Respublikaning butun hududi 28 tumanga bo'lindi. 1924 yil respublika 3 viloyat - Qozoq-Qoraqalpoq, YAngi Urganch, Toshhovuz va Xiva tumaniga bo'lindi. Viloyatlar sho'ro (volost)larga bo'lindi.

1920 yil 8 oktyabrda sobiq Buxoro amirligi Buxoro Xalq Sovet Respublikasi deb e'lon qilindi. Respublika hududi 15 viloyat, 58 tuman va 197 kentga bo'lindi. Shunday qilib, O'rta Osiyoda uchta sotsialistik davlat: Turkiston ASSR, Buxoro XSR va Xorazm XSR tuzildi. Ammo yangi mustamlakachilarni bu ham qanoatlantirmadi. Endi ular mustamlakani boshqarishning ancha qulay shakli - «milliy-hududiy chegaralanish» deb nomlangan keyingi bosqichga o'tishdi.

1924 yilda O'rta Osiyoda milliy-hududiy chegaralanish natijasida O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi tuzildi. 1924 yildan 1929 yilgacha Tojikiston ASSR ham O'zSSR tarkibida bo'lgan.

1925 yil 29 yanvardan respublikada yagona ma'muriy bo'linish joriy qilindi. Markazi Samarqand shahri bo'lgan O'zSSR etti viloyat - Samarqand, Toshkent, Farg'ona, Zarafshon, Surxondaryo, Qashqadaryo, Xorazm viloyatlariga, 22 uezd va 241 volostga bo'lindi. 1926 yilda ma'muriy-iqtisodiy rayonlashtirish amalga oshirilib, 1927 yil 1 yanvarda O'zSSR hududi 10 okrug, 87 tuman va 1746 qishloq kengashidan iborat bo'ldi.

1930 yil 17 avgustda okrugga bo'linish bekor qilindi. 1930 yil oxirida O'zSSR tarkibida 9 ta shahar, 73 tuman, 1696 qishloq kengashidan tashkil topdi.

1932 yil 27 iyunda Xorazm okrugi, 1935 yil fevralda esa Qashqadaryo va Surxondaryo okruglari qayta tiklandi.

1936 yilda Qoraqalpog'iston ASSR RSFSRdan olinib, O'zSSR tarkibiga kiritildi. O'zSSRning ma'muriy-hududiy bo'linishi uning 1937 yilgi Konstitutsiyasida rasmiylashtirildi. Bu vaqtga kelib O'zSSR tarkibida bir avtonom respublika, 3 okrug, 109 tuman, 22 shahar, 16 shaharcha va 1392 qishloq kengashi bor edi.

1938 yil 14 fevralda O'zSSR tarkibida Buxoro, Samarqand, Toshkent, Farg'ona va Xorazm viloyatlari tuzildi. 1941 yil 6 martda Andijon, Namangan va Surxondaryo viloyatlari, 1943 yil 20 yanvarda Qashqadaryo viloyati tashkil etildi. Barcha viloyatlar bir qancha tumanlardan tashkil topdi.

1954 yil iyunda 447 qishloq kengashi tarqatib yuborildi. 1957 yil 1 yanvarda O'zSSR bir avtonom respublika, 9 viloyat, 6 shahar tumani, 155 qishloq tumani, 29 shahar, 57 shaharcha va 993 qishloq kengashidan tashkil topganligi e'lon qilindi.

1957-1961 yillarda ma'muriy-hududiy birliklar bir qadar yiriklashtirildi, viloyat, tuman, qishloq kengashlari soni kamaytirildi. Bu davrda Namangan va Qashqadaryo viloyatlari bekor qilindi. Natijada O'zSSR tarkibida bir avtonom respublika, 7 viloyat, 117 qishloq tumani, 754 qishloq kengashi qoldi.

Mirzacho'lni o'zlashtirish munosabati bilan 1963 yil 16 fevralda Sirdaryo viloyati tuzildi. 1964 yil 7 fevralda Qashqadaryo viloyati, 1967 yil 18 dekabrda Namangan viloyati, shuningdek ilgari bekor qilingan tumanlar qayta tiklandi, yangilari tuzildi. 1973 yil 29 dekabrda Jizzax viloyati, 1982 yil 20 aprelda Navoiy viloyati tuzildi. 1988 yil 6 sentyabrda viloyatlarni yiriklashtirish maqsadida Jizzax viloyati Sirdaryo viloyatiga, 1989 yil may oyida Navoiy viloyati Samarqand va Buxoro viloyatlariga qo'shib yuborildi.

1990 yil 16 fevralda Jizzax va Sirdaryo viloyatlari avvalgi chegarasida, 1992 yil 27 yanvarda Navoiy viloyati qayta tiklandi.

1924 yilda boshlangan va sobiq ittifoq parchalanguncha markaz-Moskva tomonidan amalga oshirilgan ma'muriy-hududiy bo'linishlarga ajratish siyosatida milliy va mahalliy xususiyatlarni inobatga olinmaganligi keyinchalik ayrim muammolarni vujudga kelishiga sabab bo'ldi. O'zbekiston Respublikasi

mustaqillikka erishgandan keyin, sho'rolar davrida ommaviy tus olgan va sho'rolar tizimini madh etuvchi joy nomlari qayta ko'rib chiqilib, aholi yashaydigan joylarning tarixiy nomlari tiklanmoqda yoki yangi nomlar berilmoqda. Biroq, sobiq ittifoq parchalanishi oldidan mavjud ma'muriy hududiy chegaralar daxlsizligini saqlashga oid respublikalararo kelishuv anklav hududlar shakllanishiga olib keldi. Masalan, Qirg'izistonning Botkent viloyatining ichida O'zbekistonga qarashli So'x, Shoximardon, Cho'ng'ara va Jangayl, shuningdek, Tojikistonga tegishli Vorux va G'arbiy Kalach, O'zbekiston ichida esa Qirg'izistonning Barak va Tojikistonning Sarvak hududlari anklav ko'rinishda saqlanib qoldi.

O'zbekistondan hududiy jihatdan ajralib qolgan So'x - o'n ming aholisi bo'lgan to'laqonli tuman, Shohimardonni chegaradan o'n ming kilometrli masofa ajratib turadi. Mustaqillik yillarida qo'shni davlatlar bilan amalga oshirilayotgan dilematitsiya siyosati mazkur masalalarning echimiga qaratilishi lozim.

O'zbekiston Respublikasining davlat tuzilishiga ko'ra - unitar (oddiy) davlat hisoblanadi. Boshqa unitar davlatlardan farq qilgan holda, O'zbekiston Respublikasining davlat tuzilishi o'ziga xos xususiyatlarga ega. Chunki uning tarkibiga mustaqil Qoraqalpog'iston Respublikasi ham kiritilgan.

3.3. Ma'muriy-hududiy birliklarning me'yoriy-huquqiy asoslari.

Mustaqillik yillarida mamlakatning ma'muriy-hududiy bo'linishi va uning huquqiy asoslari takomillashtirildi. Bu borada 1991 yil 20 noyabrda qabul qilingan «O'zbekiston Respublikasining ma'muriy-hududiy tuzilishiga doir masalalarni hal qilish tartibi to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni, O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 1993 yil 3 sentyabrdagi Qarori bilan tasdiqlangan «O'zbekiston Respublikasidagi ma'muriy-hududiy birliklar, aholi manzilgohlari, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, fizik-jo'g'rofiy, geologik va boshqa toponimik ob'ektlarga nom berish hamda ularning nomini o'zgartirish tartibi to'g'risida»gi Nizom hamda O'zbekiston Respublikasining Prezidentining 1996 yil 30 avgustdagi «O'zbekiston Respublikasida ma'muriy-hududiy tuzilish,

toponimik ob'ektlarga nom berish va ularning nomlarini o'zgartirish masalalarini hal etish tartibi to'g'risida" gi Qonun me'yoriy asos bo'lib xizmat qiladi.

Viloyat - o'z tarkibiga boshqa ma'muriy-hududiy bo'laklarning hammasini oladi va shu tariqa muhim tashkiliy funktsiyani bajaradi. Bu hududiy bo'linma joylarni markaz bilan bog'lab turadigan aloqachi tuzilmadir.

Viloyat yirik ma'muriy-hududiy bo'linma sifatida barqaror bo'lishi lozim. Uning tuzilishi, mustahkamlanishi, yiriklashishi yoki bo'linishi iqtisodiy jihatdan asoslantirilishi lozim. Mazkur ma'muriy-hududiy birlik iqtisodiyotning barcha sohalarini kompleks rivojlanishiga olib kelishi lozim.

2-jadval

O'zbekiston Respublikasining ma'muriy-hududiy bo'linishi (2018 yil holatiga)⁸

Ma'muriy-hududiy birliklar	Tuman-lar	Jami shahar-lar	shu jumladan, Respublika va viloyat bo'ysunuvidagi	Qishloq fuqarolari yig'inlari	Qishloq aholi punktlari
O'zbekiston Respublikasi	170	119	31	267	11006
Qoraqalpog'iston Respublikasi	15	12	1	141	1128
viloyatlar:					
Andijon	14	11	2	-	455
Buxoro	11	11	2	-	1469
Jizzax	12	6	1	76	519
Qashqadaryo	13	12	2	21	1041
Navoiy	8	6	2	17	585
Namangan	11	8	1	-	391
Samarqand	14	11	2	-	1849
Surxondaryo	13	8	1	-	865
Sirdaryo	8	5	3	11	257
Toshkent	15	16	7	-	878
Farg'ona	15	9	4	-	1021
Xorazm	10	3	2	1	548
Toshkent sh.	11	1	1	-	-

⁸ O'zbekiston Respublikasi Statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida hisoblangan.

Guvohi bo'lganimizdek, O'zbekiston Respublikasi ma'muriy-hududiy jihatdan Qoraqalpog'iston Respublikasi va Toshkent shahri va quyidagi o'n ikkita viloyatdan tashkil topgan:

Andijon viloyati - Farg'ona vodiysining sharqiy qismida joylashgan. 1941 yilning 6 martida tashkil etilgan. Maydoni 4,3 ming kv. km. Andijon viloyatining ma'muriy, iqtisodiy va madaniy markazi - Andijon shahridir.

Buxoro viloyati - respublikamizning janubi-g'arbida, Zarafshon daryosi bo'yida joylashgan. 1938 yilning 15 yanvarida tashkil etilgan. Maydoni 40,32 ming kv. km. Buxoro viloyatining ma'muriy, iqtisodiy va madaniy markazi - Buxoro shahridir. Buxoro shahri tarkibida 2 tuman bor.

Jizzax viloyati - 1973 yil 29 dekabrda tashkil etilgan. Maydoni 21,21 ming kv. km. Viloyatning ma'muriy markazi - Jizzax shahridir.

Navoiy viloyati - respublikamizning markaziy qismida joylashgan. 1982 yil aprelda Buxoro viloyati va qisman Samarqand viloyati yerlaridan tashkil topgan. 1988 yil tugatilib, 1992 yil qayta tiklangan. Maydoni 110,99 ming kv. km. Ma'muriy markazi - Navoiy shahri.

Namangan viloyati - respublikamizning sharqiy, Farg'ona vodiysining shimoliy qismida joylashgan. 1967 yil 18 dekabrda qayta tashkil etilgan. Maydoni 7,44 ming kv. km. Viloyatning ma'muriy, iqtisodiy va madaniy markazi - Namangan shahri.

Samarqand viloyati - respublikamizning markaziy qismida, Zarafshon daryosi havzasida joylashgan. 1938 yil 15 yanvarda tashkil etilgan. Maydoni 16,77 ming kv. km. Viloyatning ma'muriy, iqtisodiy va madaniy markazi - Samarqand shahri.

Sirdaryo viloyati - respublikamizning sharqida joylashgan. 1963 yil 16 fevralda tashkil etilgan. Maydoni 4,28 ming kv. km. Viloyatning ma'muriy, iqtisodiy va madaniy markazi - Guliston shahri.

Surxondaryo viloyati - respublikamizning janubida joylashgan. 1941 yil 6 martda tashkil etilgan. Maydoni 20,1 ming kv. km. Viloyatning ma'muriy, iqtisodiy va madaniy markazi - Termez shahri.

Toshkent viloyati - respublikamizning shimoliy-sharqida joylashgan. 1938 yil 15 yanvarda tashkil etilgan. Maydoni, Toshkent shahri maydonidan tashqari, 15,25 ming kv. km. Viloyatning ma'muriy, iqtisodiy va madaniy markazi - Toshkent shahri.

Farg'ona viloyati - respublikamizning sharqida, Farg'ona vodiysining janubida joylashgan. 1938 yil 15 yanvarda tashkil etilgan. Maydoni 6,76 ming kv. km. Viloyatning ma'muriy, iqtisodiy va madaniy markazi - Farg'ona shahri.

Xorazm viloyati - respublikamizning shimoliy-g'arbida joylashgan. 1938 yil 15 yanvarda tashkil etilgan. Maydoni 6,05 ming kv. km. Viloyatning ma'muriy, iqtisodiy va madaniy markazi - Urganch shahri.

Qashqadaryo viloyati - respublikamizning janubiy-sharqida joylashgan. 1969 yil 7 fevralda qayta tashkil etilgan. Maydoni 28,57 ming kv. km. Viloyatning ma'muriy, iqtisodiy va madaniy markazi - Qarshi shahri.

Tuman - O'zbekiston Respublikasi ma'muriy-hududiy bo'linishi pog'onalari ichida o'rta bo'g'in bo'lib, qishloq joylaridagi iqtisodiy, xo'jalik va ijtimoiy-madaniy hayotga bevosita rahbarlik qiladi.

O'zbekiston ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi, yangi tabiiy resurslarni o'zlashtirish hamda aholi sonining o'sishi bilan ma'muriy-hududiy bo'linmalar chegarasidagi o'zgarishlar, avvalo, qishloqdagi tuman bo'g'inlari hisobiga ro'y beradi.

Hozirgi vaqtda O'zbekiston Respublikasida 161 ta tuman mavjud.

O'zbekiston Respublikasiing Toshkent, Samarqand va Buxoro shaharlarida shahar tumanlari ham mavjud.

Ma'muriy-hududiy bo'linishning yana bir bo'g'ini bo'lib - shaharlar hisoblanadi. Madaniy va ilmiy markaz bo'lib hisoblangan shaharlar aholisining soni, iqtisodi va sanoatining rivojlanganligi, maldaniy, ilmiy va o'quv maskanlarining mavjudligiga harab farqlanadi. O'zbekiston Respublikasi hududida respublika, viloyat va tumanga bo'ysunuvchi shaharlar tizimi mavjud. O'zbekiston Respublikasining 1996 yil 30 avgustdagi «O'zbekiston Respublikasida ma'muriy-hududiy tuzilish, toponimik ob'ektlarga nom berish va ularning nomlarini

o'zgartirish masalalarini hal etish tartibi to'g'risida»gi qonun⁹da ushbu shaharlar aholisi soni, ishlab chiqarish va sanoatiga qarab toifaga ajratish tartiblari ko'rsatib o'tilgan.

Viloyat va respublikaga bo'ysunuvchi shaharlar turkumiga kamida 30 ming aholisi bo'lgan, muhim sanoat ahamiyatiga ega bo'lgan istiqbolli iqtisodiy va madaniy markaz hisoblangan shaharlar kiradi. O'zbekiston Respublikasida bunday shaharlar 51 tadir.

Tumanga bo'ysunuvchi shaharlar toifasiga sanoat korxonalari, kommunal xo'jaligi, davlat uy-joy fondi, rivojlangan ijtimoiy-madaniy muassasalari, savdo umumiy ovqatlanish, maishiy xizmat ko'rsatish korxonalari mavjud bo'lgan hamda aholisi 7 ming kishidan kam bo'lmagan va uning uchdan ikki qismini ishchi, xizmatchi hamda ularning oila a'zolari tashkil etgan shaharchalar va boshqa aholi manzillari kiritiladi. Bunda mazkur aholi manzilgohining ma'muriy ahamiyati va rivojlanish istiqbollari e'tiborga olinadi. O'zbekiston Respublikasida 66 ta ana shunday shaharlar mavjud.

Shahar deb - sanoat, tashkiliy-xo'jalik, boshqaruv, madaniy, transport va boshqa funksiyalarni bajaruvchi (qishloq xo'jaligidan tashqari) yirik aholi yashash manzilgohiga aytiladi. Shaharlar shuningdek, aholi soni va bajaradigan funksiyasi bilan boshqa aholi punktlaridan farq qiladi. Shaharchalar ham ma'muriy-hududiy birlik bo'lib, uning turkumiga sanoat korxonalari, qurilishlar, temir yo'l stantsiyalari va boshqa muhim ob'ektlar yaqinida joylashgan hamda kamida ikki ming aholisi bo'lgan aholi manzilgohlari kiritilishi mumkin. Hozirgi vaqtda O'zbekiston Respublikasida 106 ta shaharchalar mavjud.

Shaharlarning va shahar aholisining yuqori sur'atlarda o'sishiga, ular rolining kuchayishiga va shahar turmush tarzining tarqalishi-urbanizatsiya deb aytiladi.

Urbanizatsiya nihoyatda murakkab va serqirra, ijobiy va ayrim salbiy xususiyatlarga ega bo'lgan obektiv jarayondir. Tabiiyki, murakkab hodisa hech vaqt faqat bitta, yagona ko'rsatkich bilan to'la qamrovli aniqlanmaydi. Binobarin,

⁹ O'zbekistonning yangi qonunlari. №14. Toshkent, Adolat, 1997 y. №.

barchaga ma'lum bo'lgan urbanizatsiyaning umumiy demografik ko'rsatkichi (hudud aholisining necha foizi shaharlarga to'g'ri kelishi) bilan qanoatlanish ma'qul emas. Shu bois, uni shaharlarning katta-kichikligi, yirik shaharlar va shahar aglomeratsiyalariga o'xshash murakkab hududiy tizimlar, qishloq va shahar migratsiyasi, jumladan shaharlar atrofidagi tebranma migratsiya, «qishloq urbanizatsiya», qishloq aholining «shaharchasiga» yashashi kabi ko'rsatkichlar bilan birga baholash lozim. O'zbekistonning urbanizatsiya jarayonida ham o'ziga xos, betakror yo'li bo'lmog'i tabiiydir. Modomiki bizning o'tmishimiz va madaniyatimiz avvalombor sug'orish dehqonchiligi, savdo-sotiq, hunarmandchilik bilan bog'liq ekan, urbanizatsiyaning o'tmishi, hozirgi holati va qolaversa, uning istiqbolini ham shu nuqtai nazardan qarash to'g'riroqdir. Ana shuni e'tiborga olib, mamlakatimizda qishloq joylarda nisbatan o'tkazilayotgan siyosatning ahamiyatini alohida ta'kidlash joizdir. Qishloqlar ijtimoiy-iqtisodiy hayotini o'zgartirish borasidagi muhim islohotlar, zamonaviy infrastruktura tizimini shakllantirish, bu joylarga sanoatni olib kirish, aholiga xizmat ko'rsatish sohasini yaxshilash urbanizatsiya jarayonining o'ziga xos, «ichkaridan» rivojlanishini bildiradi, uning milliy va mintaqaviy xususiyatlarini ifodalaydi. «Bugungi kunda mamlakatimizning urbanizatsiya darajasi 35,5 foizni tashkil etadi va hozirdan boshlab zarur choralar ko'rilmasa, ushbu ko'rsatkich yaqin kelajakda pasayishi mumkin, mamlakatimiz aholisining urbanizatsiya darajasini 2030 yilga qadar 60 foizga etkazish bo'yicha Davlat dasturi ishlab chiqish zarur. Bu borada faqat poytaxt va viloyat markazlari bo'lgan shaharlarni emas, avvalo, hududlarda joylashgan shahar va posyolkalarni kompleks rivojlantirish e'tibor markazida turishi kerak.

Qishloq joylarda namunaviy uy-joylar qurish dasturlaridan bosqichma-bosqich shahar va posyolkalarda ko'p qavatli uylar qurishga o'tishimiz lozim. Muhandislik-kommunikatsiya infratuzilmasi ham uy-joylarni qurish dasturlari bilan uzviy bog'liq holda rivojlanishi darkor»¹⁰.

¹⁰ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy majlisga murojaatnomasi. 2018 yil 28 dekabr.

Qishloqlar – ma'muriy-hududiy bo'linishning quyi bo'g'inlaridan biridir. Shahar hududlariga kirmaydigan, ma'lum aholi soniga ega bo'lgan qishloq markazlari va ma'lum sanoat ob'ektlari atrofida istiqomat qiluvchi aholining yashash joylari qishloqlar bo'lishi mumkin.

Ovullar esa qishloqlarga qaraganda kichikroq hajmdagi yashash va turar joylardan iborat aholi manzilgohlaridir. Ovullarda ko'p hollarda chorvador oilalar istiqomat qilib, ular asosan ko'chib yuruvchi bir necha cho'ponlar oilalaridan tashkil topadi. O'zbekiston Respublikasida qishloq va ovullar 1427 tadan oshiqdir.

O'zbekiston Respublikasi ma'muriy-hududiy bo'linishi tizimida Qoraqalpog'iston Respublikasi alohida ahamiyat kasb etadi.

Har bir millatning o'z taqdirini o'zi belgilash tamoyili asosida qorag'alpoq millati O'zbekiston hududida o'z davlatini muxtor Respublika shaklida tashkil etgan edi. O'zbekiston Respublikasi Davlat mustaqilligiga erishgandan so'ng, Qoraqalpog'iston Respublikasini mustaqil-suveren deb e'lon qildi. Bu Mustaqillik to'g'risidagi deklaratsiyada, Mustaqillik asoslari to'g'risidagi qonunda va Qoraqalpog'iston Respublikasi Konstitutsiyasida o'z ifodasini topdi¹¹.

Qoraqalpog'iston Respublikasining ma'muriy-hududiy tuzilishi Qoraqalpog'iston Respublikasi Konstitutsiyasining 66-moddasiga binoan Qoraqalpog'iston Respublikasi tumanlardan, shaharlardan, shaharchalardan, ovullardan iborat.

Qoraqalpog'iston Respublikasi ma'muriy-hududiy tuzilishida viloyatlar mavjud emas, unda eng yirik ma'muriy-hududiy birlik – bu tumandir.

Qoraqalpog'iston Respublikasi O'zbekiston Respublikasining shimoliy-g'arbida joylashgan. Maydoni 164,9 ming kv. km. Qoraqalpog'iston Respublikasida 15 ta tuman, 12 ta shahar, 16 ta shaharcha, 112 ovul bor. Qoraqalpog'iston Respublikasining poytaxti - Nukus shahridir.

O'zbekiston Respublikasining ma'muriy-hududiy tuzilishida - Toshkent shahri alohida o'rinni tutadi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 6-moddasiga binoan O'zbekiston Respublikasining poytaxti - Toshkent shahri.

¹¹ Qoraqalpog'iston Respublikasi Konstitutsiyasi 1993 yil 9 aprelda qabul qilingan.

Poytaxt shaharda davlat va jamoat tashkilotlarining markaziy idoralari, davlat boshlig'ining qarorgohi, chet el diplomatik vakolatxonalari joylashadi, davlatning asosiy siyosiy va iqtisodiy tadbirlari amalga oshiriladi.

Toshkent shahri Toshkent viloyatining ma'muriy markazi bo'lib, maydoni 0,34 ming kv. km.

Ma'muriy-hududiy bo'linish – bu qonun asosida tuzilgan, ma'lum nomga, tegishli davlat-huquqiy maqomga ega bo'lgan va boshqa ma'muriy-hududiy bo'laklar bilan, hukmronlik va bo'ysunish munosabatlari bilan bog'liq O'zbekiston Respublikasi hududning tarkibiy qismidir.

O'zbekiston Respublikasi hududining ma'lum ma'muriy bo'laklarga bo'linishi, davlatning asosiy funktsiya va vazifalarini amalga oshirishda zarur tadbir bo'lib hisoblanadi.

Davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari ma'muriy-hududiy bo'lakda o'z vazifalarini shu davlat hududiy bo'laklari orqali amalga oshiradilar. Demak, ma'muriy-hududiy bo'laklarga mos ravishda davlat apparatining tegishli bo'g'inlari ham takomillashtiriladi.

Ma'muriy-hududiy bo'linish ikki xilda: siyosiy-hududiy bo'linish va ma'muriy-hududiy bo'linish sifatida namoyon bo'ladi. Siyosiy-hududiy bo'linishda davlat hududida siyosiy jihatdan alohida davlat (mustaqil yoki muxtoriyat) namoyon bo'lsa, bunday davlatning hududiy bo'linishi murakkab hisoblanib, uni siyosiy-hududiy bo'linishdagi davlat deyiladi. Agar davlat faqat ma'muriy-hududiy bo'laklardan iborat bo'lsa, bunday davlatni ma'muriy-hududiy bo'linishdagi davlat deyiladi. Ma'lumki, ma'muriy-hududiy bo'linishni amalga oshirishga tabiiy, siyosiy, iqtisodiy omillar ta'sir qiluvchi omillar va tamoyillar ta'sir ko'rsatadi.

O'zbekiston Respublikasi ma'muriy-hududiy tuzilishini amalga oshirishda quyidagi tamoyillarga asoslaniladi:

- iqtisodiy tamoyil – davlatning ma'muriy-hududiy tuzilishi shu davlatning iqtisodiy sohadagi vazifalarini samaradorlik bilan amalga oshirishni ta'minlashga qaratilishi lozim;

- siyosiy tamoyil – davlatning hududiy tuzilishini shu davlatning siyosiy maqsadlari, davlat hokimiyatini amalga oshirishga mos ravishda tashkil etishdan iborat. Bu tamoyil, birinchidan, har bir ma'muriy-hududiy bo'linma davlatning, uning hokimiyat organlari vazifalarini bajaruvchi mustaqil qismi deb tushunilishi, ikkinchidan, har bir hududiy qism o'z vazifasini bajarishda yuqori davlat hokimiyati organlariga bo'ysunishi;

- milliy-maishiy tamoyil – ma'muriy-hududiy bo'linish jarayonida aholini milliy tarkibi, o'ziga xos milliy-maishiy xususiyatlari e'tiborga olinadi. Mazkur tamoyilda O'zbekistonning ma'muriy-hududiy bo'lagidagi aholining milliy tarkibiga e'tibor beriladi, ularning milliy o'zini o'zi boshqarishlariga ma'lum darajada sharoit yaratib beriladi. Bunday tadbirlar milliy qadriyatlarimizning o'ziga xos tomonlarini inobatga olishni, madaniy, tarixiy, diniy, estetik tomonlarga e'tibor berishni ta'minlaydi;

- davlat apparatini aholiga yaqinlashtirish tamoyili – ma'muriy-hududiy tuzilishda davlat ishlarini boshqarishda xalqning ishtirokini ta'minlash va davlat apparatini aholiga yaqinlashtirishdan iborat. Bunday tadbir davlat apparatini aholiga aloqador va qulay sharoitda xizmat qildiradi. Aholining ehtiyoji va talablarini bevosita davlat apparatiga yaqinlashtiradi. Ularga konstitutsiyaviy huquqlari va erkinliklarini amalga oshirishda, davlat organlarini saylashda, o'zini o'zi boshqarish organlarini tuzishda yordam beradi.

O'zbekiston Respublikasining har bir ma'muriy-hududiy birligida davlatning mahalliy vakillik organi, hokimiyati yoki mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari tashkil etiladi. O'zbekiston Respublikasining hozirgi ma'muriy-hududiy bo'linishi respublikaning ishlab chiqarish kuchlari ahvolini, ularning joylashish xarakterini, transport va aloqa vositalarining rivojlanishini, joylardagi boshqaruvning tashkiliy tuzilishini aks ettiradi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 69-moddasida Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar, Toshkent shahrining chegaralarini o'zgartirish, shuningdek viloyatlar, shaharlar, tumanlar tashkil qilish va ularni

tugatish O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining roziligi bilan amalga oshiriladi. Konstitutsiyaning 69-moddasida ko'rsatib o'tilgan me'yor O'zbekiston Respublikasining 1996 yil 30 avgustdagi «O'zbekiston Respublikasida ma'muriy-hududiy tuzilish, toponimik ob'ektlarga nom berish va ularning nomlarini o'zgartirish masalalarini hal etish tartibi to'g'risida»gi qonun¹²i orqali amalga oshiriladi. Mazkur qonun viloyatlar, tumanlar, shaharlar, shaharchalar, qishloqlar, ovullarni tuzish, tugatish, ularning chegaralarini o'zgartirish, ma'muriy markazlarni ko'chirish hamda aholi manzilgohlarini shahar, shaharchalar turkumiga o'tkazish, ma'muriy-hududiy birliklar, aholi manzilgohlari va ularning tarkibiy qismlariga, shuningdek korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, fizik-jo'g'rofiy, geologik va oshqa ob'ektlarga nom berish va ularning nomini o'zgartirish tartibini belgilaydi.

Viloyatlarning ma'muriy markazlarini belgilash va ko'chirish tegishli viloyat hokimlarining iltimosnomasiga binoan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining taklifiga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan, tumanlar, qishloqlar, ovullarning ma'muriy markazlarini belgilash va ko'chirish tegishli tuman hokimlarining iltimosnomasiga binoan xalq deputatlari viloyat Kengashlari tomonidan, Qoraqalpog'iston Respublikasida esa – Jo'qorg'i Kenges tomonidan amalga oshiriladi. Shaharlarning chegaralarini belgilash va kengaytirish tegishli viloyat, Toshkent shahri hokimlarining iltimosnomasiga asosan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining taklifiga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan amalga oshiriladi. Qoraqalpog'iston Respublikasida shaharlarning chegaralarini belgilash va kengaytirish tegishli tuman, shahar hokimlarining iltimosnomasiga asosan Qoraqalpog'iston Respublikasi hukumatining taklifiga muvofiq Jo'qorg'i Kenges tomonidan amalga oshiriladi.

Shaharchalarning chegaralarini belgilash va kengaytirish tegishli tuman hokimlarining iltimosnomasiga asosan xalq deputatlari viloyat Kengashlari

¹² O'zbekistonning yangi qonunlari. №14. Toshkent, Adolat, 1997 y.

tomonidan, Qoraqalpog'iston Respublikasida esa – Jo'qorg'i Kenges tomonidan amalga oshiriladi.

Viloyatlar, shaharlar, tumanlar, qishloqlar, ovullar, shaharchalar, aholi manzilgohlariga odamlarning nomini berishga, shuningdek ularni tarixiy voqealar sharafiga nomlashga qoida tariqasida yo'l qo'yilmaydi.

Qisqacha xulosalar

Mustaqillik yillarida mamlakatning ma'muriy-hududiy bo'linishi va uning huquqiy asoslari takomillashtirildi. Bu borada 1991 yil 20 noyabrda qabul qilingan «O'zbekiston Respublikasining ma'muriy-hududiy tuzilishiga doir masalalarni hal qilish tartibi to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni, O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 1993 yil 3 sentyabrda Qarori bilan tasdiqlangan «O'zbekiston Respublikasidagi ma'muriy-hududiy birliklar, aholi manzilgohlari, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, fizik-jo'g'rofiy, geologik va boshqa toponimik ob'ektlarga nom berish hamda ularning nomini o'zgartirish tartibi to'g'risida»gi Nizom hamda O'zbekiston Respublikasining Prezidentining 1996 yil 30 avgustdagi "O'zbekiston Respublikasida ma'muriy-hududiy tuzilish, toponimik ob'ektlarga nom berish va ularning nomlarini o'zgartirish masalalarini hal etish tartibi to'g'risida" gi Qonun me'yoriy asos bo'lib xizmat qiladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Ma'muriy-hududiy birliklarini klassifikatsiyalang va har biriga misollar keltiring.
2. Davlat tuzilishi va tuzimi shakllarini yoritirib bering.
3. Ma'muriy-hududiy birlikka ajratishning huquqiy asoslarini tavsiflang.
4. O'zbekistonning ma'muriy-hududiy birliklarini xronologik tarzda tavsiflang.

4 bob. MINTAQALAR TABIIY-RESURS SALOHİYATI VA ULARNING HUDUDIIY TARAQQIYOTDA TUTGAN O'RNI

4.1. Tabiiy resurs salohiyati va uning iqtisodiy mohiyati

Inson ishtrokisiz, tabiatan mavjud bo'lgan va kishilik jamiyati ehtiyojlari uchun xizmat qiladigan tabiat ne'matlari – tabiiy resurslar deyiladi.

Tabiiy resurslar – insonlar foydalanayotgan yoki foydalanishi mumkin bo'lgan tabiatning jismi va kuchlaridir. Tabiiy resurslar kategoriyasi birinchi navbatda tabiatning inson xo'jalik faoliyati bilan bevosita bog'liqligini ko'rsatadi. Tabiat resurslarini shartli ravishda ikki guruhga ajratish mumkin.

Birinchi guruhga ishlab chiqarilmaydigan, ya'ni tiklanmaydigan resurslar – yer, neft, gaz, ko'mir va boshqa yer osti qazilma boyliklari kiradi. Ikkinchi guruhga tiklanadigan resurslar, yer usti boyliklari – qishloq xo'jaligi xom ashyolari kiradi. Birinchi guruhni, odatda, mineral-xom ashyo resurslari deb atash qabul qilingan.

Tabiiy resurslar bir necha belgilariga ko'ra tasniflanadi.

1. Resursning tabiiy-genitik belgilariga ko'ra;
2. Resurslarning ekologik xarakteriga ko'ra;
3. Iste'mol ahamiyatiga ko'ra;
4. Xo'jalikdagi iqtisodiy ahamiyatiga ko'ra;
5. Sanoat ishlab chiqarishidagi ahamiyatiga ko'ra;
6. Resurslarning shakllanish va ishlatilish xarakteriga ko'ra.

O'zbekiston Respublikasining birinchi prezidenti I.Karimov o'zining "O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida, xavfsizlikka tahdid va barqarorlik shartlari" nomli asarida ta'kidlagan - O'zbekiston, o'z yer osti boyliklari bilan haqli suratda faxrlanadi - bu yerda mashhur Mendeleev davriy sistemasining deyarli barcha elementlari topilgan. Hozirga qadar 2,7 mingdan ziyod turli foydali qazilma konlari va ma'dan namoyon bo'lgan istiqbolli joylar aniqlangan. Ular 100 ga yaqin mineral xom ashyo turlarini o'z ichiga oladi. Ularning tasdiqlangan zahirolari 970 milliard AQSh dollarini tashkil etadi. Shu bilan birga, umumiy mineral-xom ashyo

potentsiali 3,3 trillion AQSh dollaridan ortiq baholanayotganini ham aytib o'tish kerak. Mineral-xomashyo resurslari har bir mamlakatning eng muhim boylik manbaidir. Undan olinayotgan mahsulotlar insonning turli ehtiyojini qondiradi. Mineral-xomashyodan turli metallar, yoqilg'i, qurilish materiallari, ximikatlar, qishloq xo'jaligi uchun o'g'itlar ishlab chiqarishda foydalaniladi. Yer ostidagi mineral hosilalar qidirilmagan va baholanmagan bo'lsa, u holda ular mineral xomashyo sifatida ko'rib chiqilishi mumkin, holbuki ularni aniqlashga va qidirishga mehnat sarflangan. Ammo yer ostidagi bunday mineral xomashyo zahiralari potentsial resurslar hisoblanadi, xolos. Ular yer qa'ridan qazib olingandan keyingina haqiqiy mineral xomashyo hisoblanadi. Mineral xomashyo tushunchasi foydali qazilma tushunchasi bilan uzviy bog'liqdir.

Foydali qazilma - ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirishning hozirgi darajasida sanoatda foydalanish uchun yaroqli bo'lgan yer qobig'idagi tabiiy mineral moddalardir. Ular yer ostidan qazib olingandan keyin mineral xomashyo ko'rinishiga ega bo'ladi. SHunday qilib, yer qa'ridan qazib olingan, xalq xo'jaligi ahamiyatiga ega bo'lgan foydali qazilmalar mineral xomashyo deyiladi. Mamlakatda muayyan muddatda qidirilgan, aniqlangan, baholangan hamda prognoz qilingan foydali qazilmalar esa mineral resurslar deb ataladi.

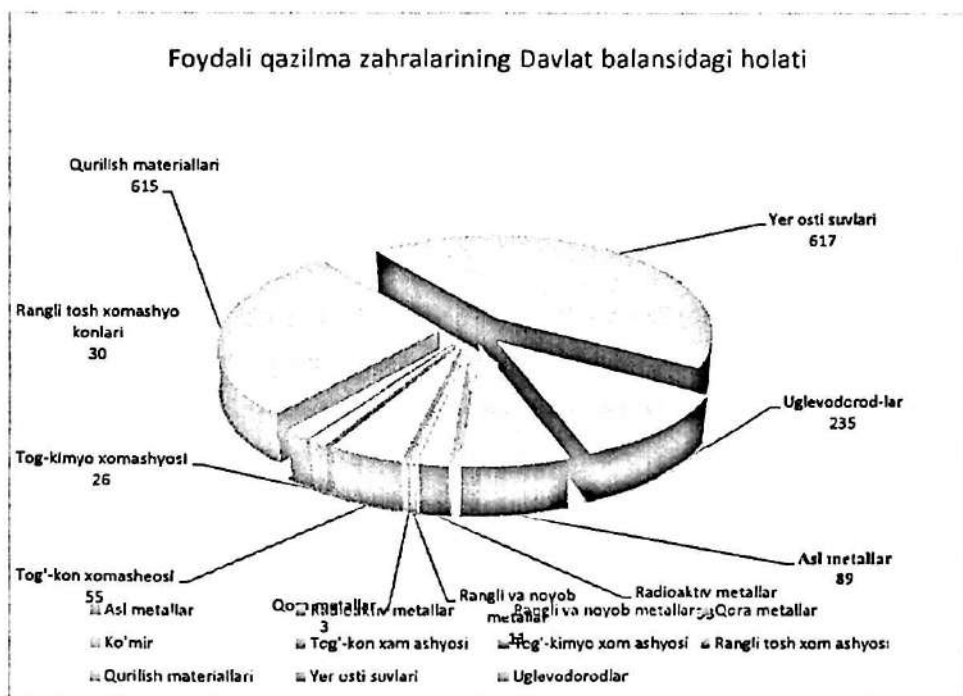
4.2. Mineral xom ashyo resurslari hududiy joylashuvining mintaqaviy taraqqiyotda tutgan o'rni

Foydali qazilmalar zahiralari va prognoz qilingan resurslarni miqdoriy jihatdan baholash hududiy aspektga amalga oshiriladi, ya'ni o'rganilayotgan hududning tabiiy resurs salohiyati aniqlanadi. Dunyo va ayrim mamlakatlar mineral-xomashyo balansida har bir foydali qazilma turi, zahiralarning 70-80 % dan ortig'i yirik va juda katta konlar hisobiga to'g'ri keladi, qolganlari o'rtacha kattalikdagi va ko'plab mayda konlarga jamlangan.

Mineral resurslarni sanoat yo'sinida o'zlashtirish ularni baholashga va hajmiga, sanoatning o'ziga xos xususiyatlariga va jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga, xo'jalik mineral-xomashyo sektorining mamlakat iqtisodiyotidagi

roli bilan belgilanadi hamda qazib chiqarish, boyitish va qayta ishlashni o'z ichiga oladi. Respublika mineral xom ashyo bazasida strategik jihatdan muhim bo'lgan metall foydali qazilmalari, neft va gaz, mineral o'g'itlar, yer osti suvlari va qurilish materiallari bo'yicha ijobiy holat kuzatilmoqda.

O'zbekistonda hozirgi kunda 1 ming 800 dan ortiq kon ochilgan. Respublikamiz noyob yoqilgi-energetika resurslariga ega. Xozirgi paytda 160 tadan ortik neft konlari kidirib topilgan bulib, Respublikamizning 60% hududi neft va gaz qazib olish uchun istiqbolli hisoblanadi va xom-ashyo zahiralarning qiymati 1 trillion Amerika dollariga teng deb baholanmoqda. Keyingi yillarda qator neft-gaz konlari topildi.

8-rasm. O'zbekiston Respublikasi Davlat balansiga olingan foydali qazilma zahiralari

Farg'ona viloyati hududida yirik konlardan Shimoliy So'x, Chung'ara, Chimyon, Sho'rsuv, Andijon viloyatida Janubiy Olamushuk, Polvontoshni

ko'rsatish mumkin. Farg'ona vodiysidagi konlarda asosan neft uchraydi. Mustaqillik yillarida Namangan viloyatida Mingbuloq neft koni ochildi. Farg'ona nefti asosan engil, oltingugurti kam, parafini ko'proq. Janubiy neft konlari Surxondaryo viloyatida joylashgan.

Neft konlarining katta zahiralari Ustyurtda topilgan. Bulardan tashqari neft-gaz kondensat konlari Muborak, SHO'tran, O'rtabuloqda joylashgan. Qashqadaryodagi Ko'kdumaloq koni ayniqsa istiqbollidir.

O'zbekistonda gazning aniqlangan zahiralari 2 trillion kubometrni, ko'mirmiki 2 milliard tonnadan ziyodroqni tashkil etadi. Mamlakatda topilgan konlarning zahiralari nafaqat ichki ehtiyojlarni qondirishga qodir, balki energiya manbalarini eksport qilish imkonini ham beradi.

Neft va gazga boy beshta mintaqa aniqlangan: Ustyurt, Buxoro-Xiva, Janubiy-G'arbiy Hisor, Surxondaryo va Farg'ona. Gazning hozirgi aniqlangan zahiralari mamlakat ehtiyojlarini 35, neftniki 30 yil mobaynida qoplashga etadi. Shu bilan birga O'zbekistonda gaz va neft zahiralarini izlab topish darajasi 30-32 foizdan oshmaydi.

Mamlakatda tabiiy gaz va gaz kondensatini qayta ishlash istiqbollidir. Gazning tarkibida etan, propan va butan bo'lib, ulardan polimyer materiallari olinadi. Sho'tran gaz-kimyoy majmuidan olinayotgan propandan nitron tolasi ishlab chiqariladi.

Respublikamizning 5 ta asosiy mintaqalarida (Ustyurt, Buxoro-Xiva, Janubiy-G'arbiy Hisor, Surxondaryo va Farg'ona) neft va gaz konlari mavjud. Keyingi yillarda respublikamizda 3 ta neftni qayta ishlash (Buxoro, Farg'ona, Oltiariq) va 2 ta gazni qayta ishlash (Shurtan va Muborak) zavodlari ishlab turibdi.

4.3. Tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilish

O'zbekistonda Mendeleev davriy jadvalining deyarli barcha elementlari mavjud, jumladan, 2900 dan ortiq foydali qazilma konlari va ular namoyon bo'lgan istiqbolli joylar, 100 xilga yaqin mineral-xomashyo qidirib chalangan, shundan taxminan 65 turidan hozirdayoq sanoatda va qishloq xo'jaligida

foydalanilmoqda. 1000 taga yaqin kon, shu jumladan 168 ta neft, gaz va kondesat koni, 51 ta qimmatbaho metallar koni, 41 ta rangli, nodir va radioaktiv metallar koni, 3 ta ko'mir koni, 22 ta kon - ma'dan, 14 ta kon - kimyoviy va 24 ta yarqirama tosh xomashyosi koni, 522 ta turli maqsadda foydalaniladigan qurilish materiallari va 151 ta chuchuk va mineral yerosti suvlari konlari qidirib chamalangan. Hozircha ularning 45 foizi foydalanishga jalb qilingan.

Respublikamizning umumiy mineral-xomashyo salohiyati taxminan 3,5 trillion dollarni tashkil qiladi. Ishlatish uchun tayyorlab qo'yilgan foydali qazilmalar zahirolari 1025 mlrd. AQSh dollariga baholanmoqda. Shuni qayd qilish kerakki, respublikada nisbatan qisqa muddat ichida 200 mlrd. dollar miqdorida xomashyo qazib olindi.

Tayyorlab qo'yilgan zahiralar negizida respublikada 535 ta kon, shaxta, karyer, neft-gaz konlari, 420 ta suv olish joylari, balneologik shifoxonalar, shifobaxsh suvlarni quyish shoxobchalari ishlab turibdi.

Har yili respublika konlaridan taxminan 5,5 mlrd. dollar miqdorda foydali qazilmalar olinmoqda va ular o'rniga 6-7 mlrd. dollarlik yangi zahiralar qo'shilmogda.

O'zbekiston Respublikasida ishga solinayotgan foydali qazilma konlari boshqa mamlakatlardan o'zining juda katta zahirolari bilangina emas, balki quyidagi bir qator xususiyatlari bilan ham ajralib turadi:

- birinchidan, tabiiy va mineral-xomashyo zahirolari yirik konlarda to'plangan bo'lib, ularni qazib olingan joyning o'zidayoq kompleks qayta ishlash imkoniyati bor;

- ikkinchidan, foydali qazilmalarning ko'pgina turlari tarkibida foydali komponentlar yuqori darajada bo'libgina qolmay, katta miqdorda yo'ldosh elementlarga ham ega;

- uchinchidan, konlarning ko'pchiligida ochiq usulda ishlash mumkin, rudalarni boyitish texnologiyasi ham nisbatan oddiy;

- to'rtinchidan, ko'pgina foydali qazilma konlari yaxshi o'zlashtirilgan, aholi zich yashaydigan hududlarda joylashgan. Ular qulay transport infratuzilmasi, shu jumladan suyuq va gaz holatidagi foydali qazilmalar uchun quvur transportiga ega.

Bir qator foydali qazilmalar, chunonchi, oltin, uran, mis, tabiiy gaz, volfram, kaliy tuzlari, fosforit, kaolin bo'yicha O'zbekiston tasdiqlangan zahiralar va istiqbolli rudalar jihatidan dunyoda etakchi o'rinlarni egallaydi. Ma'lumki, mineral-xomashyo resurslari ham ichki, ham tashqi bozorning iste'mol obekti hisoblanadi. Shu tufayli, tog'-kon sanoati ishlab chiqarayotgan mahsulotlar milliy iqtisodiyotni quyidagi muammolarini echishga yo'naltirilgan bo'lishi lozim:

- xalq xo'jaligi talabini an'anaviy turdagi mineral-xomashyolar bilan to'liq ta'minlash;

- tashqaridan kirib kelayotgan mineral-xomashyolar o'rnini to'ldirish;
- milliy xo'jalikning yangi sohalarini xomashyo bilan ta'minlash;
- ekologik vaziyatni va sanitar-gigienik vaziyatni (yod, brom, shifobaxsh minerallar) yaxshilanishini tashkil etish;

- tashqi bozorni o'zlashtirish va ijobiy savdo balansini tashkil etish.

acha xulosalar

Foydali qazilma - ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirishning hozirgi darajasida sanoatda foydalanish uchun yaroqli bo'lgan yer qobig'idagi tabiiy mineral moddalardir. Ular yer ostidan qazib olingandan keyin mineral xomashyo ko'rinishiga ega bo'ladi. SHunday qilib, yer qa'ridan qazib olingan, xalq xo'jaligi ahamiyatiga ega bo'lgan foydali qazilmalar mineral xomashyo deyiladi. Mamlakatda muayyan muddatda qidirilgan, aniqlangan, baholangan hamda prognoz qilingan foydali qazilmalar esa mineral resurslar deb ataladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Tabiiy resurs, tabiiy sharoit, tabiiy boylik, foydali qazilma tushinchalarini tavsiflang.
2. O'zbekistonning tabiiy resurs salohiyatini iqtisodiy ko'rsatkichlar orqali ifodalang.
3. Tabiiy resurslar klassifikatsiyasini sxematik tasvirlang.
4. O'zbekiston mineral-xomashyo resurslarining hududiy joylashuvini jadval tarzida ifodalang.
5. O'zbekistonda mustaqillik yillarida aniqlangan zahiralar va istiqbolli konlarning hududiy iqtisodiyotdagi o'rnini tavsiflang.

5 bob. MINTAQALAR AHOLISI VA MEHNAT RESURSLARI

5.1. Aholining hududiy joylashuvi. Mamlakat aholisining hududiy tarkibi va mintaqalarning ijtimoiy-demografik xususiyatlari.

Aholining hududiy joylashuvi uzoq davom etgan tarixiy jarayonlar, tabiiy-iqlimiy xususiyatlar, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy jarayonlar natijasida shakllanadi.

Aholining hudud jihatdan bugungi tarkibi aholi manzilgohlarini rejalashtirish sxemalari va bosh rejalari shuningdek, hududlarning ijtimoiy-demografik xususiyatlariga bog'liq holda amalga oshmoqda.

Har bir o'lka, hudud, viloyat yoki mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi avvalo, shu joyda yashovchi aholining mehnat faoliyatiga bog'liq. Mahalliy aholining mehnat madaniyati, jamoa ishlaridagi ijtimoiy faolligi, bilim va malakalari, oilaviy tarkibi, yoshi va jinsi shu o'lkada iqtisodiy taraqqiyotning rivojlanshida katta rol o'ynaydi. Demografik omilning o'zgarib borishi global muammo bo'lib, u ko'p jihatdan jamiyatning holati va rivojlanishini belgilaydi.

Sayyoramiz aholisining soni 7576951385 kishidan oshdi. Ko'payish sur'ati birmuncha qisqarayotganligiga qaramay, uning o'sish jarayoni davom etmoqda va 2050-yilga borib, 12 milliard kishiga etishi mo'ljallanmoqda.

MDHning Belorussiya, Ukraina va Qozog'iston kabi mamlakatlaridan farqli o'laroq, O'zbekistonda aholi soni oshib bormoqda. Bu yerda tug'ilish, tabiiy ko'payishning nisbatan yuqori koeffitsientlari va o'limning past koeffitsienti saqlanib qolmoqda. An'anaviy ko'p farzandli oiladan o'rtacha farzandli oilaga o'ziga xos yo'l bilan demografik o'tish ro'y bermoqda.

O'zbekiston Respublikasi aholisi 1926 yilda – 4,6 mln. kishini, 1939 yilda – 6,3 mln. kishini, 1959 yilda – 8,1 mln. kishini, 1970 yilda – 11,8 mln. kishini, 1979 yilda – 15,4 mln. kishini, 1989 yilda esa 19,8 mln. kishini tashkil etgan. Mazkur yillarda respublika aholisining joylashuvi bo'yicha tarkibida ham sezilarli o'zgarishlar kuzatilgan, ya'ni 1926 yilda shahar aholisining jami aholi sonidagi ulushi – 21,9 foizni tashkil etgan bo'lsa, ushbu ko'rsatkich 1939 yilda – 23,4 foizni, 1959 yilda – 33,6 foizni, 1970 yilda – 36,6 foizni, 1989 yilda – 40,7 foizni,

2017 yil 1 yanvar holatiga kelib esa – 50,6 foizni tashkil etdi. O'zbekiston Respublikasi doimiy aholisi soni 2018 yil 1 yanvar holatiga 3265,7 ming kishini tashkil etdi.

3-jadval

Hududlar bo'yicha aholi soni (ming kishi)¹³

Hududiy birliklar	Jami aholi	shu jumladan:	
		shahar aholisi	qishloq aholisi
Qoraqalpog'iston Respublikasi	1 842,30	905,5	936,8
viloyatlar:			
Andijon	3 011,70	1 576,00	1 435,70
Buxoro	1 870,20	698,6	1 171,60
Jizzax	1 325,00	622,2	702,8
Qashqadaryo	3 148,40	1 357,50	1 790,90
Navoiy	958	467,6	490,4
Namangan	2 699,60	1 743,70	955,9
Samarqand	3 720,10	1 390,80	2 329,30
Surxondaryo	2 514,20	893,3	1 620,90
Sirdaryo	815,9	350	465,9
Toshkent	2 861,20	1 411,50	1 449,70
Farg'ona	3 620,20	2 049,90	1 570,30
Xorazm	1 805,00	601,2	1 203,80
Toshkent sh.	2 464,90	2 464,90	-

XX asrda O'zbekiston aholisining soni bir tekis oshgani yo'q. Uning dastlab ikki hissa ko'payishi salkam 60 yil davomida, keyingi ikki hissa ko'payishi esa 20 yil ichida ro'y berdi.

Aholining uchinchi marotaba ikki hissa ko'payishi XXI asrning ikkinchi o'n yilligi oxirida ro'y berishi kutilmoqda.

Aholi ko'payishi bilan uning zichligi ham ancha oshmoqda. Hozirgi vaqtda O'zbekistonning 14 ta hududiy bo'linmasidan 10 tasi, shu jumladan, Toshkent shahri aholi zich bo'lgan hududiy bo'linmalar jumlasiga kiradi. Vaholanki, ular O'zbekiston hududining taxminan choragini, aholi uncha zich bo'lmagan to'rtta viloyat esa to'rtidan uch qismini egallagan.

¹³ O'zbekiston Respublikasi Statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida hisoblangan.

Aholining zichligi (1 kv.km ga to'g'ri keladigan aholi soni)¹⁴

Hududiy birliklar	2012 y.	2013 y.	2014 y.	2015 y.	2016 y.	2017 y.	2018 y.
Qoraqalpog'iston Respublikasi	10,2	10,3	10,4	10,6	10,8	10,9	11,1
viloyatlar:							
Andijon	631,2	641	652,4	664,5	676,9	689	700,4
Buxoro	42,3	42,9	43,6	44,3	45	45,7	46,4
Jizzax	55,9	56,8	57,8	58,9	60,2	61,3	62,5
Qashqadaryo	97,2	99,1	101,3	103,6	105,9	108,1	110,2
Navoiy	7,9	8	8,1	8,2	8,4	8,5	8,6
Namangan	325,3	330,5	336,6	343,3	349,9	356,5	362,8
Samarqand	198,3	201,6	205,5	209,6	213,7	217,8	221,8
Surxondaryo	110,4	112,5	114,8	117,3	120	122,5	125,1
Sirdaryo	172,8	175,4	178,5	181,6	184,7	187,6	190,6
Toshkent	175,1	176,8	178,7	180,9	183,2	185,5	187,6
Farg'ona	485,3	492,6	501	509,6	518,5	527,3	535,5
Xorazm	269,3	273,4	278,4	283,6	288,7	293,7	298,3
Toshkent sh.	6914	7009	7045	7100	7165,2	7257,9	7380,0

Aholi nihoyatda zich bo'lgan mintaqalarga butun aholining mehnat resurslari, iqtisodiy faol va ish bilan band aholi, tug'ilgan bolalar va aholi tabiiy ko'payishning beshdan to'rt qismi, yalpi mahsulotning 74 foizi, investitsiyalarining 79 foizi va iste'mol xarajatlarining 88 foizi to'g'ri kelmoqda.

5.2. Aholining tabiiy harakati va undagi o'zgarishlar.

O'zbekiston Respublikasi doimiy aholisi soni 2018 yilda 32763,7 ming kishini, shu jumladan, shahar aholisi soni 16583,0 ming kishini (jami aholi sonidagi ulushi 50,6 %), qishloq aholisi soni 16180,7 ming kishini (49,4 %) tashkil etdi. Bunda, mintaqalarda amalga oshayotgan tug'ilish jarayonlari muhim ahamiyat kasb etadi.

¹⁴ O'zbekiston Respublikasi Statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida hisoblangan.

Tug'ilganlar soni (yilda; kishi)¹⁵

Hududiy birliklar	Umumiy	shu jumladan:	
		qiz bolalar	o'g'il bolalar
Qoraqalpog'iston Respublikasi	37 754	18 367	19 387
viloyatlar:			
Andijon	67 368	32 418	34 950
Buxoro	37 228	17 813	19 415
Jizzax	30 984	14 797	16 187
Qashqadaryo	76 687	36 897	39 790
Navoiy	20 563	9 853	10 710
Namangan	61 380	29 267	32 113
Samarqand	89 956	42 879	47 077
Surxondaryo	64 908	30 973	33 935
Sirdaryo	17 627	8 555	9 072
Toshkent	54 794	26 327	28 467
Farg'ona	75 501	36 149	39 352
Xorazm	37 619	18 095	19 524
Toshkent sh.	43 150	20 715	22 435

Tug'ilish darajasining yuqoriliga ko'ra, Samarqand va Qashqadaryo, Farg'ona viloyatlari ajralab turadi. Tug'ilishning eng past darajasi Sirdaryo va Navoiy viloyatlarida kuzatiladi.

9-rasm. Aholining umumiy o'sish ko'rsatkichlari

¹⁵ O'zbekiston Respublikasi Statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida hisoblangan.

Aholining tabiiy harakatiga tug'ilish bilan bir paytda o'limlar soni ham ta'sir ko'rsatadi, ya'ni tabiiy harakat tug'ilganlardan o'lganlarni ayirib tashlash orqali aniqlanadi.

Yuqorida ko'rib o'tilgan ikki ko'rsatkich aholining o'rtacha umr uzoqligiga bog'liq. Rasmiy statistikada bu tug'ulganda kutilayotgan umr davomiyligi deb beriladi. Bu jihatdan Jizzax va Buxoro viloyatlari peshqadam.

7-jadval

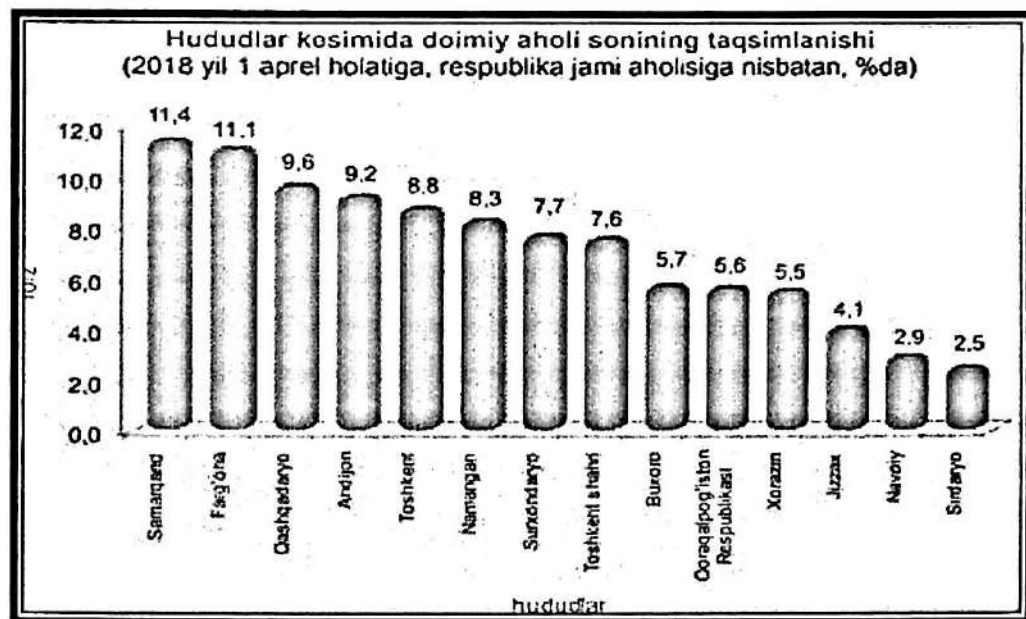
Tug'ilishda kutilayotgan umr davomiyligi (yilda; yosh)¹⁶

Hududiy birliklar	Umumiy	shu jumladan:	
		ayollar	erkaklar
O'zbekiston Respublikasi	73,7	76,1	71,3
Qoraqalpog'iston Respublikasi	72,7	75,3	70,1
viloyatlar:			
Andijon	72,1	74,2	70,1
Buxoro	75,5	77,4	73,6
Jizzax	75,7	80,3	71,9
Qashqadaryo	74,2	76,3	72,3
Navoiy	74,1	76,1	72,2
Namangan	73,1	74,7	71,7
Samarqand	74,0	76,3	71,8
Surxondaryo	73,2	75,3	71,3
Sirdaryo	70,6	72,6	68,5
Toshkent	73,3	76,4	70,3
Farg'ona	74,3	76,2	72,4
Xorazm	72,9	74,9	70,9
Toshkent sh.	74,5	78,1	70,5

Respublika hududlari kesimida tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, 2018 yil 1 aprel holatiga eng ko'p aholi soni Samarqand viloyatida 3733,7 ming kishini

¹⁶ O'zbekiston Respublikasi Statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida hisoblangan.

(respublika aholisi sonidagi ulushi 11,4 %)ni va Farg'ona viloyatida 3631,0 ming kishini (11,1 %), aksincha eng kam aholi soni Sirdaryo viloyatida 818,4 ming kishini (2,5 %) va Navoiy viloyatida 961,3 ming kishi (2,9 %) tashkil etdi.

10-rasm. Doimiy aholi sonining hududlar bo'yicha taqsimlanishi

Davlat statistika qo'mitasining xabariga ko'ra, hududlar kesimida aholining eng yuqori o'sish sur'ati 2017 yilning mos davriga nisbatan Surxondaryo viloyatida 2,1 foizga, Qashqadaryo va Samarqand viloyatlarida 1,9 foizga, Jizzax, Namangan viloyatlarida va Toshkent shahrida 1,8 foizga, aksincha eng kam o'sish sur'ati Toshkent viloyatida 1,1 foizni, Qoraqalpog'iston Respublikasida va Buxoro viloyatida 1,4 foizni tashkil etdi.

5.3. Mehnat resurslari va ularning rivojlanish xususiyatlari

Respublikamizda bozor munosabatlarini samarali tadbqiq etish, aholini ish bilan ta'minlash va bu orqali ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotga erishish, eng avvalo, mavjud mehnat resurslaridan samarali foydalanishga bog'liq. Mehnat resurslari esa bugungi iqtisodiyotni liberallashtirish jarayonlarida muhim salmoqqa ega bo'lib,

uning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotdagi ahamiyatini mikro, mezo va makro darajalarda ko'rish mumkin.

Mehnat resurslarining mikro darajadagi ahamiyati ularning korxona (tashkilot) faoliyatidagi o'rni hamda ishlab chiqarishdagi ishtiroki bilan belgilanadi. Ma'lumki, mehnat resurslari ishlab chiqarishning asosiy omili bo'lib, uni yuzaga keltiruvchi barcha resurslar bevosita mazkur omil orqali boshqariladi. Hududlar va mintaqalar iqtisodiyotida mehnat resurslarining roli uning mezo darajadagi ahamiyatini ko'rsatadi. Mamlakatning qaysi hududida mehnat resurslari yuqori ko'rsatkichga ega bo'lsa, u yerda ishlab chiqarish, sanoat, ijtimoiy-iqtisodiy infratuzilma va kommunikatsiya rivojlanadi. Mehnat resurslarining makro ahamiyati uning mamlakat yalpi iqtisodiyotidagi o'rni va asosiy boylik sifatida e'tirof etilishi bilan asoslanadi. Aynan mehnat orqaligina mamlakatda moddiy va nomoddiy boyliklar yaratiladi. Mazkur mehnatning sub'ekti (muallif va ijrochisi) esa bevosita inson, ya'ni mehnat resurslaridir. Demak, mehnat resurslarining barcha darajadagi ahamiyati uni tadqiq etishning ham ilmiy ham iqtisodiy dolzarbligini belgilab beradi.

Iqtisodiy adabiyotlarda hozirgacha "mehnat resurslari" tushunchasiga turli xil qarashlar mavjud bo'lib, ularni umumlashtirish va yagona to'xtamga kelish munozarali masala bo'lib qolmoqda.

Ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning rivojlanib borishi natijasida "mehnat resurslari", "ishchi kuchi" kabi iqtisodiy tushunchalarning ma'no va mazmuni birmuncha o'zgarib bormoqda. Bu tushunchalar faqat ilmiy-iqtisodiy adabiyotlarda emas, balki kundalik amaliyotimizda ham keng foydalanila boshlandi.

Ishchi kuchiga iqtisodiyot fanida mehnat jarayonida inson foydalanadigan uning jismoniy va ma'naviy qobiliyatlarining majmuasi sifatida qaraladi. R.J.Erenberg va R.S.Smit "Ishchi kuchi deganda yoshi 16 dan yuqori bo'lgan xodimlar, ish bilan bandlar, faol ravishda ish qidirayotganlar, ishdan bo'shatilgandan keyin ish bilan bandlik xizmatlariga yana murojaat etish niyatida bo'lganlar tushuniladi", deb hisoblagan.

Ingliz siyosiy iqtisodi asoschilaridan biri A.Smit “iqtisodiy odam” atamasini fanga kiritgan. Uning fikriga ko’ra, “iqtisodiy odam” o’z shaxsiy manfaati va maqsadini ko’zlab, turmushini yaxshilashga intiladi. Shu boisdan, inson bozor iqtisodiyotida ishlab chiqarilayotgan mahsulotining qiymati yuqori bo’lgan va ko’p foyda keltiradigan faoliyat turini, sohasini tanlashga harakat qiladi. Faqatgina “ko’zga ko’rinmas qo’l”, ya’ni erkin raqobat, bozor qonunlarigina o’z maqsadlarini ko’zlab faoliyat yurituvchilarni tartibga solingan tizimga birlashtiradi. Amerikalik iqtisodchi olimlar K.R.Makkonnell va S.L.Bryular iqtisodiy o’sishga ta’sir ko’rsatuvchi omil sifatida mehnat resurslarining soni va sifatini alohida ajratib ko’rsatgan. Ular nazariyasiga muvofiq mehnat resurslarining soni iqtisodiyotda band bo’lgan kishilar soni hamda ularning mehnatga layoqatli aholi tarkibidagi ulushi bilan belgilanadi. Mehnat resurslarining sifatini ifodalovchi va mehnat unumdorligiga ta’sir ko’rsatuvchi omillar sifatida esa kishilar salomatligining yaxshilanishi, kasb tayyorgarligi, bilimi va manfaatdorligining o’sishi ko’rsatkichlari keltiriladi.

Ishchi kuchi – mehnat jarayonida inson foydalanadigan uning jismoniy va ma’naviy qobiliyatlarining majmuasidir.

“Ishchi kuchi” atamasi ko’p hollarda uch ma’noni anglatishda ishlatiladi:

➤ organizm, tirik inson shaxsi ega bo’lgan va har safar u qandaydir iste’mol qiymatini yaratish chog’ida ishga soladigan jismoniy va ma’naviy qobiliyatlar majmui sifatida;

➤ aholining ish bilan band bo’lgan yoki ish izlayotgan qismi – iqtisodiy faol aholining sinonimi sifatida;

➤ umuman ishlovchilar yoki muayyan bir korxona ishchilari sifatida.

Ammo ayni bir vaqtda “mehnat resurslari” so’zi va “ishchi kuchi” so’z birikmalari turli variantlarga ega bo’lib, ularni qo’llashda ongli va tegishli izohlar berish kerak bo’ladi.

Shunday qilib, “mehnat resurslari” va “ishchi kuchi” tushunchalari turli manbalarda turlicha ishlatiladi va ko’p hollarda bir-biridan deyarli farqlanmaydi.

“Mehnat resurslari” va “ishchi kuchi” tushunchalarining farqi quyidagilardan iborat:

✓ “Mehnat resurslari” va “ishchi kuchi” tushunchalari turli mazmunga ega boʻlib, mehnat resurslarining ishchi kuchiga aylanish jarayoni bir qancha bosqichlarni bosib oʻtadi.

✓ dastlabki bosqichda mehnat resurslari ishchi kuchining salohiyatli qismi boʻlib, ular mehnat vositalari va qurollari bilan ishlash tajribasini orttiradi.

✓ ikkinchi bosqichda esa mehnat resurslari ish joylariga taqsimlanadi. Shu tariqa jismoniy va aqliy qobiliyatlarning mehnat jarayonida sarflanishi roʻy beradi. Mehnat resurslari bu jarayonda ishchi kuchiga aylanadi.

✓ uchinchi bosqichda ishchi kuchi vaqt sarflab, moddiy neʼmat yaratadi va bu neʼmat isteʼmol qiymatiga ega boʻladi.

✓ ishchi kuchi mehnat faoliyatini toʻxtatishi bilan yana iqtisodiy nafaol aholi tusini oladi, lekin mehnat resursi tarkibida qoladi.

“Mehnat resurslari” va “ishchi kuchi” tushunchalari oʻrtasida oʻxshashlik mavjud. Mehnat resurslari va ishchi kuchi tushunchalari oʻrtasidagi oʻxshashlik ikkala toifaga kiruvchi kishilar ijtimoiy ishlab chiqarishga qatnashishlari uchun oʻzlarida mehnat layoqatini mujassamlashtirganligidir. Uahbu tushunchasi birinchi marta 1922 yilda rossiyalik olim S.Strumilin tomonidan fanga kiritilgan. U mazkur tushunchani markazlashgan rejali iqtisodiyot yuritish tizimi nuqtai nazaridan talqin etgan boʻlib, unga koʻra mehnat resurslariga rejalashtiriluvchi passiv ishchi kuchi majmuasi sifatida qaralgan.

Mehnat resurslariga mehnatga layoqatli yoshdagi mehnatga layoqatli aholi hamda mehnatga layoqatli yoshdan kichik va katta yoshdagi mehnat bilan band boʻlgan shaxslar kiradi.

Oʻzbekistonda mehnatga layoqatli yoshdagi aholiga:

16 yoshdan 60 yoshgacha boʻlgan erkaklar;

16 yoshdan 55 yoshgacha boʻlgan xotin-qizlar kiradi.

Lekin ushbu yosh guruhidagi barcha aholi ham mehnatga layoqatli aholi hisoblanmaydi.

**Mehnat resurslarining iqtisodiy faol va nafaol aholi bo'yicha taqsimlanishi
(ming kishi)¹⁷**

	2016 y.	2017 y.
Jami mehnat resurslari	18488,9	18666,3
shahar	9843,3	9949,5
jamiga nisbatan foizda	53,2	53,3
qishloq	8645,6	8716,8
jamiga nisbatan foizda	46,8	46,7
iqtisodiy faol aholi	14022,4	14357,3
shahar	7565,5	7474,4
jamiga nisbatan foizda	54	52,1
qishloq	6456,9	6882,9
jamiga nisbatan foizda	46	47,9
iqtisodiy nafaol aholi	4466,5	4309,0
shahar	2277,8	2475,1
jamiga nisbatan foizda	51	57,4
qishloq	2188,7	1833,9
jamiga nisbatan foizda	49	42,6

Mehnatga layoqatli yoshdagi mehnatga layoqatli aholi bu yoshdagi I va II guruh nogironlari, shuningdek, imtiyozli shartlarda pensiya olayotgan mehnatga layoqatli yoshdagi shaxslar sonini chiqarib tashlash yo'li bilan aniqlanadi.

Mehnat resurslari va aholi bandligi (ming kishi)¹⁸

Hududiy birliklar	Soni		
	mehnat resurslari	iqtisodiy faol aholi	iqtisodiyotda bandlar
O'zbekiston Respublikasi	18666,3	14357,3	13520,3

¹⁷ O'zbekiston Respublikasi Statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida hisoblangan.

¹⁸ O'zbekiston Respublikasi Statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida hisoblangan.

Qoraqalpog'iston Respublikasi	1054,6	688,8	647,2
viloyatlar:			
Andijon	1722,2	1404,1	1319,2
Buxoro	1073,1	874,6	826,5
Jizzax	756,2	492,6	468,2
Qashqadaryo	1784,6	1296,6	1218
Navoiy	547,2	445,7	422,4
Namangan	1549,5	1099	1034,9
Samarqand	2079,6	1629,8	1523,1
Surxondaryo	1423,9	1062,7	991,7
Sirdaryo	475,2	371,9	353,1
Toshkent	1623,9	1360,9	1289,6
Farg'ona	2031,1	1630,5	1525,7
Xorazm	1000,6	773,3	729,3
Toshkent sh.	1544,6	1226,8	1171,4

Mehnat resurslariga kiradigan ikkinchi toifa bular mehnatga layoqatli yoshdan kichik va katta yoshdagi mehnat bilan band bo'lgan shaxslardir. Ishga qabul qilishga o'n olti yoshdan yo'l qo'yiladi. O'n besh yoshga to'lgan shaxslar ota-onasidan birining yoki ular o'rnini bosuvchi shaxsning yozma ravishdagi roziligi bilan ishga qabul qilinishi mumkin (O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksining 77-moddasi). Demak, o'n besh yoshga to'lib ishlayotgan o'smirlar mehnatga layoqatli yoshdan kichik yoshdagi mehnat bilan band bo'lgan shaxslar toifasiga kiradi.

O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga ko'ra mehnatga layoqatli yoshdan katta yoshdagi aholiga 55 yosh va undan yuqori yoshdagi xotin-qizlar, 60 yosh va undan yuqori yoshdagi erkaklar kiradi.

Yoshga doir pensiyani rasmiylashtirib, mehnat faoliyatini davom ettirayotganlar ham mehnat resurslari tarkibida o'tiradi.

Mamlakatning mehnat resurslari iqtisodiy faol va iqtisodiy nafaol aholiga taqsimlanadi.

Iqtisodiy faol aholi soni - bu ish bilan band aholi va ishsizlar soni yig'indisidan iboratdir.

Ish bilan ta'minlanish - fuqarolarning qonun hujjatlariga zid kelmaydigan, o'z shaxsiy va ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish bilan bog'liq bo'lgan, ularga ish haqi (mehnat daromadi) keltiradigan faoliyatidir.

Iqtisodiyotda ish bilan band aholi soni iqtisodiy faoliyat turlarining turli sohalarida ish bilan bandlar yig'indisidan tashkil topadi.

Ishsizlar - qonun hujjatlariga muvofiq rasman ishsiz sifatida ro'yxatdan o'tkazilgan shaxslar, shuningdek, haq to'lanadigan ishga yoki daromad keltiruvchi mashg'ulotga ega bo'lmagan, mustaqil ravishda ish izlovchi va bunday ish taklif etilsa, ishga joylashishga tayyor bo'lgan mehnatga layoqatli yoshdagi vaqtincha mehnat bilan band bo'lmagan shaxslardir.

Iqtisodiy nafaol aholi — bu mehnat bilan band va ishsizlar deb hisoblanmaydigan shaxslardir. Ularga ishlab chiqarishdan ajralgan holda ta'lim olayotgan o'quvchilar va talabalar; bolalarni parvarish qilayotgan ishlamaydigan ayollar; uy bekaları va ixtiyoriy ravishda mehnat bilan band bo'lmagan shaxslar, shuningdek ko'char va ko'chmas mulkdan daromad oladigan ishlamaydigan shaxslar kiradi.

Mehnat resurslaridan foydalanishga quyidagi omillar ta'sir etadi:

1. Geografik va tabiiy omillar. Respublikamiz mintaqalari turli tabiiy va geografik xususiyatlarga ega bo'lib, bu holat hududiy mehnat bozorlarining tabiiy sharoitga yuqori ta'sirchanligini anglatadi. Masalan, Orolbo'yi mintaqasidagi ishsizlikning yuqori darajasi ekologik vaziyat bilan asoslanadi. Bundan tashqari, iqtisodiyotda qishloq xo'jaligi tarmog'ining yuqori ulushi respublikada ish bilan bandlikning mavsum va iqlim omillariga yuqori darajada bog'liqligini keltirib chiqaradi. Noqulay kelgan ob-havo sharoiti qishloq xo'jaligi mahsulotlari etishtirishga salbiy ta'sir ko'rsatib, hosilning keskin kamayishiga sabab bo'ladi. Ushbu holat esa sanoat, jumladan, qayta ishlash, oziq-ovqat va engil sanoat tarmoqlari korxonalarining to'la quvvatda ishlamasligi, ishchilarning bo'sh qolishi va qisqartirilishiga olib keladi. Respublikamizning qishloq joylarida mavjud yuqori darajadagi mavsumiy ishsizlik holati ham aynan mavsum va ob-havo sharoiti bilan chambarchas bog'liq. Shu bois, qishloq xo'jaligida mehnat qilayotganlar

mavsumdan tashqari vaqtda ishsiz qolmoqda yoki nomuayyan, vaqtinchalik va bir martalik ishlar bilan shug'ullanishga majbur bo'lmoqda.

2. Mavjud xom ashyo resurslari. Xom ashyo resurslari hududiy iqtisodiyot tarmoqlarining o'ziga xosligini keltirib chiqaradi. Masalan, tabiiy xom ashyo resurslariga boy bo'lgan Navoiy, Toshkent, Buxoro va Farg'ona viloyatlarida sanoat va ishlab chiqarish tarmoqlari yaxshi rivojlangan bo'lib, ushbu mintaqalar ishchi kuchining salmoqli qismi ushbu tarmoqlarda banddir.

3. Demografik omillar. Bunda, demografik omillar ishchi kuchining tabiiy harakati va ish bilan bandlik tarkibidagi tabiiy o'zgarishlarni keltirib chiqaradi. Aholi, jumladan, ishchi kuchining o'lim ko'rsatkichi ish bilan bandlikka sezilarli bo'lsa-da ta'sir qiladi. Agar ushbu ko'rsatkich yuqori darajada ro'y bersa, u holda mamlakat ishchi kuchi tarkibining sifat va miqdor jihatdan qisqarishiga olib keladi. SHu bilan birga kasalliklarning ko'payishi, ayniqsa, kasb kasalligi va jarohatlari natijasida ham ish bilan band fuqarolar o'z ish joylarini yo'qotib qo'yishlari va ishchi kuchi safidan chiqib ketishlari mumkin. Shuningdek, demografik jarayonlar ichida tug'ilish ko'rsatkichi ish bilan bandlikka katta ta'sir ko'rsatadi. Chunki, farzand dunyoga kelishi natijasida ayollar vaqtinchalik ishchi kuchi safidan chiqadi va iqtisodiy nafaol aholi tarkibiga qo'shiladi. O'zbekistonda ayollar farzandi 2 yoki 3 yoshga etguncha tug'ruq ta'tilida bo'ladi. Demak, bu holatda ayollar kamida 2 yildan so'nggina yana iqtisodiy faol aholi tarkibiga qaytishi mumkin bo'ladi. Shu sababli mamlakatda tug'ilishning yuqori ko'rsatkichi ayollar ish bilan bandligiga ta'sir qiluvchi bosh omillardan biri hisoblanadi. Bugungi kunda respublikada yiliga o'rtacha 700 ming nafardan ortiq chaqaloq tug'iladi, bu esa, o'z navbatida, shuncha miqdordagi ayollarning mehnat bozoridagi faolligiga ma'lum muddat bo'lsada chek qo'yadi.

Mehnat resurslaridan samarali foydalanishga ta'sir etuvchi hamda uning darajasi o'zgarishiga sabab bo'luvchi demografik omillardan biri mehnat migratsiyasidir. Mehnat migratsiyasi ishchi kuchining mehnat daromadi keltiradigan ish topish maqsadida bir hududdan boshqa hududga ko'chish harakatidir. Mazkur turdagi migratsiya vujudga kelishining asosiy motivi bo'lib

fuqarolarning yuqori miqdordagi ish haqi va qulay mehnat sharoiti ilinjidagi harakatlari hisoblanadi. Mamlakat aholisini ish bilan ta'minlashda mehnat migratsiyasi quyidagicha ta'sir ko'rsatadi: ishchi kuchining hududlararo va tarmoqlararo qayta taqsimlanishi ro'y beradi; aholining ishsiz qatlami ish bilan ta'minlanadi; ishlovchilarning mehnat daromadi oshadi va turmush darajasi yaxshilanadi; ishlovchilar yangi kasb va ko'nikmalarga ega bo'lib, ularning ish tajribalari ortadi.

4. Ta'lim tizimi. Ushbu omilning mehnat resurslaridan foydalanishga ko'rsatadigan ta'sirini quyidagilarda ko'rish mumkin:

- ✓ aholi, jumladan yoshlar savodxonlik darajasining yuqori ko'rsatkichi malakali ishchi kuchi bozorini vujudga keltiradi;
- ✓ mehnat bozorida raqobat ko'rashining paydo bo'lishiga olib keladi;
- ✓ ishchi kuchi taklifining sifat tarkibini takomillashtiradi;
- ✓ ishlab chiqarishdan ajralgan holda ta'lim olayotgan yoshlar sonining ko'payishi mehnat resurslari tarikibida iqtisodiy nafaol aholi ulushining ortishiga sabab bo'ladi;
- ✓ iqtisodiyot tarmoqlarining tegishli yo'nalishlardagi malakali kadrlarga bo'lgan talabini optimal qondirishni ta'minlaydi.

5. Ish haqi. Ish haqi va ijtimoiy transfert to'lovlari miqdorini muntazam oshirib borish siyosati aholi bandligi muammolarini bartaraf etish, farovonlikni oshirish va ishchi kuchining qayta tiklanishi uchun qulay sharoit yaratadi.

Mamlakatimiz iqtisodiyotining bozor munosabatlariga o'tishi, shuningdek, qator ijtimoiy-iqtisodiy vazifalarni hal etish mehnat resurslaridan samarali foydalanishni talab qiladi. Bu esa shaxslarning manfaatlarini, yashash tarzi, taraqqiyoti va istiqboli bilan chambarchas bog'liq. Iqtisodiyotni erkinlashtirish va modernizatsiyalash jarayonlari jadal amalga oshirilayotgan bugungi kunda mamlakatimizda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotni ta'minlashda mehnat resurslarining o'rni va ahamiyati oshib bormoqda. Mamlakatda mehnat resurslaridan samarali foydalanish aholi farovonligini oshirishga va iqtisodiy yuksalishga zamin yaratadi.

5.4. Mehnat bozori shakllanishining mintaqaviy xususiyatlari

Mehnat bozori shakllanishi va rivojlanishining hududiy jihatlari

Hozirgi vaqtda o'tish davri iqtisodiyotining oldida turgan dolzarb muammolardan biri mehnat bozorini samarali shakllantirish va rivojlantirishdir. Buning uchun, avvalo ijtimoiy va iqtisodiy tizimlar rivojlanishining ob'ektiv qonunlaridan savodli foydalanish zarur.

Mehnat bozori bozorning boshqa tizimchalari bilan uzviy bog'langan. Haqiqatdan ham talabga ega bo'lish uchun ishchi kuchi jismoniy, aqliy va kasbiy qobiliyatlarning belgilangan majmuasiga ega bo'lishi kerak. Ishlab chiqarish jarayoniga bu qobiliyatlarni tatbiq eta turib, u o'z iste'mol sifatlarini yo'qotmasligi uchun doimo qayta ishlab chiqarilishi lozim. Nafaqat o'zini qayta ishlab chiqarish, balki mehnat resurslari va butun aholining sifat ko'rsatkichlarini ham yaxshilanishini oshirib yoki pasaytirib, ushbu tengsizlikni yo'q qilishi mumkin. Ishchi kuchiga jami talab - investitsiya va ishlab chiqarish hajmlari bilan tartibga solinadi.

Mehnat bozori – bu, mehnatga qobiliyatli aholining ish bilan band bo'lgan va band bo'lmagan qismlari va ish beruvchilar o'rtasidagi munosabatlarni hamda ularning shaxsiy manfaatlarini hisobga oluvchi kontraktlar (mehnat kelishuvlari) asosida “mehnatga qobiliyatlarini” xarid qilish - sotishni amalga oshiruvchi hamda ishchi kuchiga talab va taklif o'rtasidagi nisbatlarni bevosita tartibga soluvchi, bozor iqtisodiyotining murakkab, ko'p aspektli, o'suvchi va ochiq ijtimoiy-iqtisodiy tizimchasidir.

Mehnat bozori tarkibiy qismining asosiy elementlariga quyidagilar kiradi: ishchi kuchiga talab va uning taklifi, qiymati, bahosi va yollashdagi raqobat. “Mehnat bozori” tushunchasining ijtimoiy-iqtisodiy mazmuni va uni tarkibiy qismlarining tizimlik tadqiqoti mazkur bozorni o'tish davrida bajariladigan asosiy vazifalarni ham aniqlashga imkon beradi:

- ✓ ishchi kuchiga talab va taklifning hajmi, tarkibi va nisbatini shakllantirish;
- ✓ bozor uslubida xo'jalik yuritishining iqtisodiy, ijtimoiy va huquqiy mexanizmlari yordamida ishchi kuchiga talab va taklifni tartibga solish;

✓ mehnat resurslarining oqilona bandligini ta'minlashga bevosita ta'sir ko'rsatish;

✓ ishsizlar ish topishiga, ularning malakasi va raqobat qobiliyatini oshirishga ko'maklashish;

✓ ishlab chiqarish harajatlarini qisqartirish va mehnat taqsimotini o'zgartirish.

O'zbekiston mehnat bozori quyidagi jadvalda keltirilgan ma'lumotlar orqali tavsiflanadi.

10-jadval

Iqtisodiy faol aholi, bandlar va ishsizlar soni¹⁹

Mintaqalar	Iqtisodiy faol aholi jami, ming kishi	ulardan:		Aholi-ning iqtisodiy faollik darajasi, foizda	Aholining bandlik darajasi, foizda	Ishsizlik darajasi, foizda
		Iqtisodiyotda bandlar	Ishsizlar			
O'zbekiston Respublikasi	14357,3	13520,3	837	73,5	69,2	5,8
Qoraqalpog'iston Respublikasi	688,8	647,2	41,6	62	58,3	6
viloyatlar:						
Andijon	1404,1	1319,2	84,9	77,7	73	6
Buxoro	874,6	826,5	48,1	76,7	72,5	5,5
Jizzax	492,6	468,2	24,4	63,1	60	5
Qashqadaryo	1296,6	1218	78,6	69,6	65,4	6,1
Navoiy	445,7	422,4	23,3	76,4	72,4	5,2
Namangan	1099	1034,9	64,1	67,3	63,4	5,8
Samarqand	1629,8	1523,1	106,7	74,6	69,7	6,5
Surxondaryo	1062,7	991,7	71	71,3	66,6	6,7
Sirdaryo	371,9	353,1	18,8	74,9	71,1	5,1
Toshkent	1360,9	1289,6	71,3	79,4	75,2	5,2
Farg'ona	1630,5	1525,7	104,8	74,7	69,9	6,4
Xorazm	773,3	729,3	44,0	71,0	66,9	5,7
Toshkent sh.	1226,8	1171,4	55,4	84,6	80,8	4,5

Mehnatning erkinligi va ixtiyoriyligi - mehnat bozori shakllanishining asosiy sharoiti yohud shartidir. Shu bilan bir qatorda mehnat bozorining shakllanishiga

¹⁹ O'zbekiston Respublikasi Statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida hisoblangan.

bevosita ta'sir ko'rsatayotgan bir qator iqtisodiy, ijtimoiy, demografik, tabiiy-iqlimiy va huquqiy shart-sharoitlar va omillar mavjudki, ularni biz quyida batafsilroq ko'rib chiqamiz.

Mehnat bozori (MB) shakllanishining asosiy iqtisodiy shart-sharoiti bo'lib, yollanma xodimlarni o'z ishchi kuchlariga nisbatan shaxsiy mulkchiliklari va ish beruvchilarning ish joylariga jamoa yoki xususiy mulkchiligi xizmat qiladi. Bu yerda shuni nazarda tutish kerakki, mazkur sub'ektlarni o'zaro almashuv munosabatiga kirishiga ularning shaxsiy manfaatlari majbur qiladi, uning orqasida shaxsiy iste'molchilik yotadi. Ular ham o'z navbatida qayta takror ishlab chiqarishda aholi ijtimoiy-iqtisodiy turmushining faqat kerakli ijtimoiy ehtiyojining ifodalanishi bo'ladi.

MBning vujudga kelishi ishchi kuchiga talab va taklif o'rtasidagi muvozanatga erishish uchun o'zaro raqobat qilishga tayyor erkin va teng huquqli sheriklar iqtisodiy munosabatlarda bo'lishlarini taqozo etadi. Bozorda yollanma xodim va ish beruvchi shaxsiy erkinlik va iqtisodiy zaruriyat nuqtai nazaridan o'zaro bog'langan hamda bir-birlariga qaram bo'lsalar ham bir-birlariga qarshi turadilar.

Ishchi kuchi talab va taklifi o'rtasida bozor muvozanatiga erishish MBning shakllanishida hal qiluvchi iqtisodiy shartlardan biri hisoblanadi. Ammo bunday muvozanat mavjud emas. Buning asosiy sababi - taklif qilingan mehnatga layoqatli aholi sonining unga talab miqdoriga nisbatan tez o'sishi.

Mehnat bozori kon'yukturasi shakllanishining ijtimoiy shart-sharoitlari ichida yollanma xodimlar va ish beruvchilarning sifat ko'rsatkichlari oshishi etakchi o'rin egallaydi.

Ish beruvchi va yollanma xodim o'rtasida tuzilgan mehnat shartnomasi (kontrakt) mehnat bozorida ishchi kuchining sotish, sotib olishning hal qiluvchi huquqiy shart-sharoiti hisoblanadi.

Ishchi kuchiga talab va taklif nisbati yaxshilanishiga tabiiy-iqlim sharoitlari muhim rag'batlantiruvchi omil bo'lib xizmat qiladi. Yuqori unumdor qishloq xo'jaligi yerlarida va etarlicha suv bilan ta'minlangan yashash joylarida ishchi

kuchi ko'proq jamlanadi va ishchi joylari normal faoliyat ko'rsatadi. Yangi ish joylarini yaratish va ishlab turgan korxonalarni kengaytirish yo'li bilan ishchi kuchiga talab va taklif o'rtasidagi muvozanatni ta'minlashga ma'lum darajada imkoniyatlar vujudga keltiriladi. Bu esa mehnat resurslarining ortiqchalik darajasini, demak, ishsizlik miqyosini ham keskin kamaytirishga bevosita ta'sir etadi. Shu bilan birga ortiqcha mehnat resurslariga ega respublikamiz hududlarida ishchi kuchiga talabning oshishi va uning taklifi pasayishiga bevosita ta'sir etuvchi omillarni tadqiq qilish eng muhim ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyat kasb etadi. Ishchi kuchiga talabning oshishini asoslovchi omillarga quyidagilar kiradi: noqishloq xo'jaligi tarmoqlarda yangi ish joylarini yaratish, mehnat qo'llaniladigan amaldagi mintaqalarni texnik qayta jihozlash, modernizatsiyalash, qayta ta'mirlash, xorijiy sarmoyalarni jalb qilish, yangi yerlarni o'zlashtirish, qayta ishlash sanoati, xizmatlar ko'rsatish va shaxsiy mehnat faoliyati ko'lamini kengaytirish, kichik va o'rta biznes hamda xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish va boshqalar. Shu bilan bir vaqtda ishchi kuchi taklifini va ish joylariga ehtiyojni pasaytiruvchi omillar vujudga keladi va ular ta'sir qila boshlaydi: shaxsiy yordamchi xo'jalik, yakka mehnat faoliyati, xususiy tadbirkorlik va o'z-o'zini band qilishning boshqa sohalarini rivojlantirish, bandlikning egiluvchan va nostandart shakllarini kengaytirish, ishlab chiqarish va mehnatni tashkil qilishning bozor usullarini tatbiq etish, inflyatsiya va ishsizlikni pasaytirish, mahalliy kadrlarning mobilligini (safarbarligini) hamda malakasini oshirish va boshqalar.

Mehnat resurslari bilan kam ta'minlangan hududlarda esa bir qator omillar ishchi kuchiga talabning pasayishiga ko'maklashadi. Xususan, bu ijara va xususiy mulkchilikni rivojlantirish, to'lash qobiliyatiga ega bo'lmagan yoki ekologik zararli korxonalarni yopish, yangi yerlarni o'zlashtirish ko'lamini qisqartirish, moddiy-texnikaviy va moliyaviy resurslar ta'minotini yaxshilash, intensiv texnologiyani qo'llash, mehnat unumdorligini oshirish va hokazo. Bundan tashqari, mazkur hududlarda ishchi kuchi taklifini oshiruvchi omillar mavjud: kadrlarning malakasi, ma'lumoti, mobillik va eksportabellik darajasining pastligi, mehnat resurslari soni o'sish sur'atining ish joylari miqdoriga nisbatan yuqoriligi,

qishloq xo'jaligida ishlovchilarni ish joyidan ozod etishning ko'payishi, mehnatni qo'llash mintaqalarining etishmasligi va boshqalar. SHu bilan birga shunday omillar ham borki, ular kompleks holida ishchi kuchi taklifining shakllanishi holatiga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatadi. Ularga quyidagilar kiradi: ishlashni xohlovchilar, yollangan xodimlar va ish beruvchilarning tabiiy va mexanik harakatlari; turmush uchun zarur bo'lgan mablag'lar jamg'armasi; yollangan xodimlarning pul daromadlari; nafaqaxo'rlar va bolalik ayollarning mehnat va ijtimoiy pensiyalari, imtiyozlari va kafolatlari; kasbiy tayyorlash yoki qayta tayyorlash va malakasini oshirishga zaruriyati bo'lgan shaxslarni mablag'lar bilan ta'minlovchi davlat, korxona va oilaning moliyaviy imkoniyatlari; shaxsiy yordamchi xo'jaligida va yollanmasdan "uy mehnati"da band bo'lganlar soni; Qurolli Kuchlarda xizmat qiluvchilar soni va ularda xizmat qilish muddati; muqobil va malakali kasbiy xizmatlarni takomillashtirish va hokazo.

Ishchi kuchiga talabning o'sishi yoki kamayishi (dinamikasi) quyidagi miqdor va sifat ko'rsatkichlarining o'zgarishi bilan aniqlanadi: mavjud bo'lgan va yangidan yaratiladigan ishchi joylari; investitsiya salohiyati va uning takror ishlab chiqarish tuzilishi; iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlar; mulkchilik shakllarining turli-tumanligi; korxonalar va tashkilotlarning to'lovga qodir emasligi (bankrotligi) va hokazo.

5.5. Mehnat bozorini tartibga solish va uni takomillashtirish yo'llari.

Mehnat bozorida yuzaga keladigan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar tizimida aholining ish bilan bandligi va mehnat sharoitlarini belgilash, u yoki bu ijtimoiy muammolarni hal qilish, ijtimoiy-mehnat mojarolarini bartaraf etish bo'yicha ish beruvchilar bilan yollanma xodimlar o'rtasidagi munosabatlar markaziy o'rin egallaydi. Mehnat bozorida mazkur munosabatlar jamoaviy, shaxsiy va hududiy usullar asosida tartibga solinadi. Jamoaviy bitimlar tuzilayotganda O'zbekiston Respublikasining «Mehnat Kodeksi», Xalqaro Mehnat Tashkilotining Konvensiyasi va tavsiyalariga asoslaniladi. Xalqaro Mehnat Tashkilotining Konvensiyasida (54-bandida) ta'kidlanganidek, "Jamoaviy muzokaralar, bir

tomondan, tadbirlar, tadbirkorlar guruhi bilan, boshqa tomondan esa, mehnatkashlarning bitta yoki bir necha tashkiloti o'rtasida: a) mehnat sharoiti va bandlikni belgilash; b) tadbirkorlar va mehnatkashlar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solish; v) tadbirkorlar yoki ularning tashkilotlari va mehnatkashlarning tashkiloti yoki tashkilotlari o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solish maqsadlarida olib boriladigan barcha muzokaralarni bildiradi".

Mehnat bozorida bunday tartibga solishni qo'llanishning eng muhim afzalligi shundaki, unda qabul qilinadigan qarorlar nihoyatda qayishqoq (egiluvchan, moslashuvchan) bo'ladi, ularni na qonunchilik, na sud va na ma'muriy usullarga qiyoslab bo'lmaydi.

Aholini ish bilan ta'minlash va bandlik masalalari davlat hamda jamiyat uchun ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy ahamiyatga ega bo'lib, mamlakatning taraqqiyot darajasi, barqarorlik, fuqarolar eng muhim huquqlarining amalga oshirilishi ushbu muammo amalda qanday hal etilganligiga bog'liqdir.

Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risidagi qonun hujjatlari O'zbekiston Respublikasi fuqarolariga, shuningdek O'zbekiston Respublikasi hududida doimiy yashab kelayotgan chet el fuqarolari hamda fuqaroligi bo'lmagan shaxslarga tadbiriq etiladi.

O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 8-moddasida ta'kidlanishicha, quyidagi ishlar:

- harbiy yoki mutloq xizmat to'g'risidagi qonunlar asosida;
- favqulodda holat yuz bergan sharoitlarda;
- sudning qonuniy kuchga kirgan hukmiga binoan;
- qonunda nazarda tutilgan boshqa hollarda bajarilishi lozim bo'lgan ishlar majburiy mehnat deb hisoblanmaydi.

O'zbekiston Respublikasining "Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risida"gi Qonunning 10-moddasiga binoan, fuqarolarning ishga joylashish huquqi ta'minlanadi. Bunga ko'ra, har kim ish beruvchiga bevosita murojaat qilish yoki mehnat organlarining bepul vositachiligi orqali ish joyini erkin tanlash huquqiga ega. Ish qidirayotgan va mehnat organlariga murojaat qilgan fuqarolar ish turini,

ish joyini va mehnat rejimini erkin tanlash maqsadida kasbga doir bepul maslahatlar olish hamda tegishli axborot olish huquqiga ega. Mehnat bo'limlarining maslahatlariga muxtoj bo'lgan fuqarolar ularning yashash joylari qayerda bo'lishidan qat'iy nazar, istalgan mehnat bo'limiga murojaat qilishlari mumkin. Ularni ro'yxatga olishda yoshi va boshqa jihatlari bo'yicha cheklashlar belgilanmaydi. Ayni vaqtda fuqarolar mahalliy mehnat organlarining yo'llanmalari asosida kasbga tayyorlash, qayta tayyorgarlikdan o'tish, malakasini oshirish huquqiga ham egadirlar. Mazkur qonunda ilk bor O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining mamlakat tashqarisidagi hamda chet el fuqarolarining O'zbekiston Respublikasida mehnat sohasida faoliyat ko'rsatish tartibi joriy qilindi. Bunga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi fuqarolari respublika hududidan tashqarida mehnat faoliyati bilan shug'ullanish, mustaqil ish qidirish va ishga joylashish huquqiga egadirlar.

O'zbekiston Respublikasining "Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risida"gi Qonunning 3-moddasiga ko'ra: "o'n olti yoshdan boshlab to' pensiya bilan ta'minlanish huquqini olishgacha bo'lgan yoshdagi, ishga va ish haqiga (mehnat daromadiga) ega bo'lmagan, ish qidiruvchi shaxs sifatida mahalliy mehnat organida ro'yxatga olingan, mehnat qilishga, kasbga tayyorlash va qayta tayyorlashdan o'tishga, malakasini oshirishga tayyor mehnatga qobiliyatli shaxslar ishsiz deb e'tirof etiladi".

O'zbekiston Respublikasining "Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risida"gi Qonunning 24-moddasiga asosan davlat ishsiz shaxslarga quyidagilarni kafolatlaydi:

- ishsizlik nafaqasi to'lash;
- mehnat organlarining yo'llanmasi bo'yicha kasbga tayyorlash, qayta tayyorlash yoki malaka oshirish davrida stipendiya to'lanishi hamda shu davrni umumiy mehnat stajiga qo'shish;
- ishsiz shaxsqa qaramog'idagilarini hisobga olgan holda moddiy yordam berish;

- haq to'lanadigan jamoat ishlarida qatnashish imkoniyati; mehnat organlarining taklifiga binoan ishlash uchun ixtiyoriy ravishda boshqa yerga ko'chish bilan bog'liq xarajatlarini qoplash.

5.6. Mehnat resurslari, bandlik va aholini ishga joylashtirish balansini ishlab chiqish hamda ishga joylashtirishga muhtoj, mehnat bilan band bo'lmagan aholini hisoblash amaliyoti

O'zbekiston Respublikasining mehnat resurslari, bandlik va aholini ishga joylashtirish balansini ishlab chiqish hamda ishga joylashtirishga muhtoj, band bo'lmagan aholini hisoblash, uslubiyoti ishga joylashtirishga muhtoj, mehnat bilan band bo'lmagan aholi sonini hududlar bo'yicha hisoblab chiqish, aholi bandligi bo'yicha o'rganish va mehnat resurslari, bandlik va aholini ishga joylashtirish balansini ishlab chiqish tartibini belgilaydi, shuningdek, mazkur metodika xalqaro standartlarga muvofiq shakllanadigan statistik metodologiya hisoblanib, mehnat resurslari, bandlik va aholini ishga joylashtirish balansini shakllantirish va hisoblab chiqish, hamda har bir navbatdagi kalendar yilga band aholi sonini baholash uchun qo'llanadi.

Ishga joylashtirishga muhtoj, band bo'lmagan aholi soni va mehnat resurslari balansini hisoblab chiqishda idoraviy statistik ma'lumotlar va bandlik masalalari bo'yicha o'rganishlar natijalaridan foydalaniladi.

Ishga joylashtirishga muhtoj, mehnat bilan band bo'lmagan shaxslar (ishsizlar) soni mehnat resurslari sonidan mehnat bilan bandlar sonini va iqtisodiy faol bo'lmaganlar sonini chiqarib tashlagan holda quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$U = LR - E - EIP, \text{ bunda:}$$

U - ishga joylashtirishga muhtoj, mehnat bilan band bo'lmagan shaxslar (ishsizlar);

LR - mehnat resurslari;

E - mehnat bilan band bo'lgan fuqarolar;

EIP - iqtisodiy faol bo'lmagan aholi.

Mehnat resurslari soni mehnatga layoqatli yoshdagi aholi soni va mehnatga layoqatli yoshdan kichik va katta yoshdagi ishlovchilar soni yig'indisi sifatida quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$LR = WAPM - WTP, \text{ bunda:}$$

LR - mehnat resurslari;

WAPM - mehnatga layoqatli yoshdagi mehnatga layoqatli aholi;

WTP - ishlayotgan o'smirlar va pensionyerlar.

WAPM soni mehnatga layoqatli yoshdagi aholi (16 yoshdan 60 yoshgacha bo'lgan erkaklar va 16 yoshdan 55 yoshgacha bo'lgan xotin-qizlar) sonidan mehnatga layoqatli yoshdagi I va II guruh nogironlari, shuningdek, imtiyozli shartlarda pensiya olayotgan mehnatga layoqatli yoshdagi shaxslar sonini chiqarib tashlash yo'li bilan aniqlanadi:

$$WAPM = Mp_{(16-59)} + Wp_{(16-54)} - Ip - PP, \text{ bunda:}$$

Mp ₍₁₆₋₅₉₎ - 16 yoshdan 60 yoshgacha bo'lgan erkaklar;

Wp ₍₁₆₋₅₄₎ - 16 yoshdan 55 yoshgacha bo'lgan xotin-qizlar;

Ip - mehnatga layoqatli yoshdagi I va II guruh nogironlari;

PP - imtiyozli shartlarda pensiya olayotgan mehnatga layoqatli yoshdagi pensionyerlar.

Axborot manbai:

Mp ₍₁₆₋₅₉₎, **Wp** ₍₁₆₋₅₄₎ - statistika organlarining ma'lumotlari;

Ip - byudjetdan tashqari Pensiya jamg'armasi ma'lumotlari;

PP - byudjetdan tashqari Pensiya jamg'armasi ma'lumotlari.

WTP - statistika organlari va byudjetdan tashqari Pensiya jamg'armasi ma'lumotlari.

Mehnat bilan bandlar soni quyidagi formula bo'yicha hisoblab chiqiladi:

$$E = EO_s + EI_s + LM, \text{ bunda:}$$

EOs - iqtisodiyotning rasmiy sektorida mehnat bilan bandlar;

EIs - iqtisodiyotning norasmiy sektorida mehnat bilan bandlar;

LM - migrant mehnatchilar — chet ellarda mehnat faoliyatini amalga oshirayotgan O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, chet ellardagi O'zbekiston Respublikasi vakolatxonalarida ishlovchilardan tashqari.

Axborot manbai:

Eos - statistika organlari ma'lumotlari;

EIs - Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligining bandlik masalalari bo'yicha o'rganishlar ma'lumotlari;

LM - ichki ishlar, bojxona organlarining hamda mehnat organlari tomonidan bandlik masalalari bo'yicha o'tkaziladigan o'rganishlarning ma'lumotlari.

Iqtisodiyotning rasmiy sektorida mehnat bilan band bo'lganlar soni davlat statistika hisoboti, davlat ijtimoiy sug'urta badali to'lovchilarning davlat soliq hisobi hamda O'zbekiston Respublikasi Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi ma'lumotlari bo'yicha aniqlanadi.

Iqtisodiyotning rasmiy sektorida mehnat bilan band bo'lganlar jumlasiga quyidagilar kiradi:

davlat ijtimoiy sug'urta badali to'lovi bo'yicha korxona, muassasa va tashkilotlarning soliq hisobotlarida qayd etilgan shaxslar;

harbiy xizmatchilar, ichki ishlar organlari xodimlari hamda qonunchilikka muvofiq davlat ijtimoiy sug'urta badali to'lovidan ozod etilgan tashkilotlar xodimlari;

Iqtisodiyotning norasmiy sektorida mehnat bilan band bo'lganlar jumlasiga soliq organlarida hisobga turmagan quyidagi shaxslar kiradi:

✓ davlat ijtimoiy sug'urta badali to'lamasdan haqiqatda dehqon xo'jaliklarida mehnat faoliyatini amalga oshirayotgan dehqon xo'jaliklari a'zolari;

✓ uyda pulli xizmatlar ko'rsatish bo'yicha mehnat munosabatlarini rasmiylashtirmagan tadbirkorlarda (enagalar, uy xizmatchilari, uy oshpazlari, avtomobil haydovchilar, qorovullar va boshqalar) yollanib ishlash bilan mustaqil band bo'lgan shaxslar;

✓ tadbirkorlarga yollanib ishlovchi shaxslar, shu jumladan ularning oila a'zolari hamda davlat ijtimoiy sug'urta badali to'lovisiz va mehnat munosabatlari

asmiylashtirilmagan jismoniy shaxslar (quruvchilar, yuk tashuvchilar, farroshlar, ishchilar va boshqalar).

Iqtisodiyotning norasmiy sektorida bandlik mezonlariga quyidagilar kiradi:

- ✓ haftasiga kamida ikki soat iqtisodiyotning norasmiy sektorida haq to'lanadigan har qanday faoliyat turi bilan bandlik;
- ✓ bandlik muntazamligi - iqtisodiyotning norasmiy sektoridagi bandlikdan tushgan har haftalik daromadning mavjudligi;
- ✓ 10 sotix yer maydonida shaxsiy yordamchi xo'jaligini yuritish uchun foydalaniladigan uy xo'jaligi boshqaruvidagi yer maydonining mavjudligi.

Iqtisodiyotning norasmiy sektorida mehnat bilan band bo'lganlar soni mazkur metodikaning ilovasiga muvofiq bir yilda to'rt marotaba mehnat organlari tomonidan o'tkaziladigan bandlik masalalari bo'yicha tanlab o'rganishlar (keyingi o'rinlarda o'rganish deb ataladi) asosida aniqlanadi.

O'rganish ma'lumotlari asosida iqtisodiyotning norasmiy sektorida mehnat bilan band aholi sonini aniqlash uchun:

a) iqtisodiyotning norasmiy sektorida mazkur metodikaning ilovasiga muvofiq faoliyatning tegishli turlari bilan shug'ullanuvchi shaxslar sonining mehnatga layoqatli yoshdagi so'rab chiqilganlarning umumiy sonidagi salmog'i quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$RD_{ii} = N_{ii} : N_i * 100, \text{ bunda:}$$

RD_{ii} - iqtisodiyotning norasmiy sektorida faoliyatning tegishli turi bilan shug'ullanuvchi so'rab chiqilganlar salmog'i;

N_{ii} - iqtisodiyotning norasmiy sektorida faoliyatning tegishli turi bilan shug'ullanuvchi so'rab chiqilganlar soni;

N_i - mehnatga layoqatli yoshdagi so'ralganlar soni, hammasi;

b) olingan salmoq ko'rsatkichi bo'yicha iqtisodiyotning norasmiy sektorida faoliyatning tegishli turi bilan shug'ullanuvchi aholi sonining hisobi quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$E_{Isi} = WAP * RD_{ii} : 100, \text{ bunda:}$$

EIs - iqtisodiyotning norasmiy sektorida iqtisodiy faoliyatning tegishli turi bilan shug'ullanuvchilar soni;

WAP - mehnatga layoqatli yoshdagi mehnatga layoqatli aholi soni.

v) iqtisodiyotning norasmiy sektorida mehnat bilan bandlarning umumiy sonini aniqlash uchun iqtisodiy faoliyatning har bir turi bo'yicha iqtisodiyotning norasmiy sektorida ish bilan bandlar soni to'g'risidagi ma'lumotlar jamlanadi:

$$EIs = \Sigma^1 EIs_i^1, \text{ bunda:}$$

EIs - iqtisodiyotning norasmiy sektorida mehnat bilan bandlar soni, hammasi.

Mehnat resurslarini hisoblab chiqishda mehnat faoliyatini amalga oshirish uchun chet elga ketgan shaxslar soni hisobga olinadi. Ularning soni O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Mehnat faoliyatini amalga oshirish uchun chet ellarga ketayotgan O'zbekiston Respublikasi fuqarolarini hisobga olishni takomillashtirish to'g'risida» 2007 yil 15 maydagi 97-son qarori bilan tasdiqlangan Sxema bo'yicha, quyidagilarni o'z ichiga oluvchi integratsiyalashgan axborotlar moduli asosida aniqlanadi:

a) chet elga ketganlarning soni va maqsadi to'g'risida bojxona deklaratsiyasining takomillashtirilgan shakli asosidagi har choraklik statistika hisoboti ma'lumotlari;

b) aholi hisobini yuritish bo'yicha ichki ishlar organlari ma'lumotlari;

v) mehnat faoliyatini chet elda amalga oshirish uchun fuqarolarga Tashqi mehnat migratsiyasi agentligi tomonidan berilgan ruxsatnomalar ma'lumotlari;

g) chet eldagi konsullik muassasalaridan olingan ma'lumotlar;

d) uy xo'jaliklarini mehnat bilan bandlik masalalari bo'yicha o'rganishlar.

Iqtisodiy faol aholi soni quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$EP = U + E, \text{ bunda:}$$

EP - iqtisodiy faol aholi.

Iqtisodiy faol bo'lmagan aholi quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$EIP = PS + IW + VUP, \text{ bunda:}$$

EIP - iqtisodiy faol bo'lmagan aholi;

PS - ishlab chiqarishdan ajralgan holda o'qiyotgan o'quvchilar va talabalar;

IW - bolalarni parvarish qilayotgan ishlamaydigan ayollar;

VUP - uy bekalari va mustaqil ravishda ish bilan band bo'lmagan shaxslar, shuningdek, ko'char va ko'chmas mulkdan daromad oladigan ishlamaydigan shaxslar;

Axborot manbalari:

PS - statistika organlarining ma'lumotlari;

IW - statistika organlarining hisoblangan ma'lumotlari;

VUP - mehnat organlari tomonidan mehnat bilan bandlik masalalari bo'yicha o'rganishlar ma'lumotlari.

Mustaqil ravishda ish qidirayotganlar soni ishga joylashtirishga ehtiyoj sezadigan aholining hisoblangan sonidan hisobot davri oxiridagi holati bo'yicha tuman va shaharlar Bandlikka ko'maklashish markazlarida rasman ishsizlar sifatida ro'yxatdan o'tkazilgan shaxslar sonini chiqarib tashlash yo'li bilan quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$US = U - UO, \text{ bunda:}$$

US - ish bilan band bo'lmaganlar, mustaqil ravishda ish qidirayotganlar;

U - ishga joylashtirishga muhtoj mehnat bilan band bo'lmagan aholi (ishsizlar);

UO - ishga joylashtirishga muhtoj bo'lganlarni aniqlash paytida rasman ro'yxatdan o'tkazilgan ishsizlar.

Bandlikka ko'maklashish tuman (shahar) markazlari ma'lumotlari rasman ro'yxatdan o'tkazilgan ishsizlar bo'yicha axborot olish manbai hisoblanadi.

Aholining ish bilan bandligini o'rganish tanlab olingan uy xo'jaliklari a'zolaridan so'rovnoma o'tkazish yo'li bilan amalga oshiriladi. Uy xo'jaliklari bo'yicha so'rovnoma o'tkazish Bandlikka ko'maklashish tuman (shahar) markazlari xodimlari tomonidan hamda zarurat bo'lgan holatlarda Bandlikka ko'maklashish jamg'arma mablag'lari hisobiga to'lov shartnoma asosida Respublika aholi bandligi va mehnatni muhofaza qilish ilmiy markazi va boshqa

tashkilotlarning maxsus tayyorlangan mutaxassislarini jalb etgan holda amalga oshiriladi.

Uy xo'jaliklari bo'yicha so'rovnoma o'tkazish O'zbekiston Respublikasi Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi tomonidan O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi bilan kelishilgan holda tasdiqlanadigan maxsus anketa so'rovnoma orqali amalga oshiriladi.

Uy xo'jaliklari bo'yicha so'rovnoma o'tkazishning sifati uchun javobgarlik uy xo'jaliklari bo'yicha so'rovni o'tkazgan xodimga yuklanadi.

So'rovnoma o'tkazish, ma'lumotlarni qayta ishlash va tahlil qilish Qoraqalpog'iston Respublikasi Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi, viloyatlar va Toshkent shahri bandlik bosh boshqarmalari tomonidan quyidagi muddatlarda amalga oshiriladi:

- ✓ uy xo'jaliklari bo'yicha anketa so'rovnoma o'tkazish - bir yilda to'rt marotaba (har chorakda);

- ✓ ma'lumotlar bazasini shakllantirish - hisobot choragining oxirgi oyidan keyingi anketa so'rovnoma o'tkazish oyining 1-kunigacha;

- ✓ anketa so'rovnoma natijalarini qayta ishlash va tahlil qilish - hisobot choragining oxirgi oyidan keyingi anketa so'rovnoma o'tkazish oyining oxirigacha;

- ✓ o'rganish natijalari bo'yicha tahliliy ma'lumotnoma va jadvallarni tayyorlash - hisobot davridan keyingi oyning 3-kunigacha.

Mamalakat amaliyotiga muvofiq ishlab chiqilgan ma'lumotlar va hisob-kitoblar asosida mehnat resurslari, aholi bandligi va ishga joylashtirish baholash (hisob-kitob), hisobot va prognoz balanslari tomonidan ishlab chiqiladi.

Baholash (hisob-kitob) balansi O'zbekiston Respublikasi Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi, Iqtisodiyot vazirligi tomonidan O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi bilan birgalikda har chorakda shakllantiriladi.

Baholash (hisob-kitob) balansi asosida aholi bandligini ta'minlash, zarur holatlarda ish o'rinlari tashkil etish parametrlariga tuzatishlar bo'yicha aniq chora-tadbirlar ishlab chiqiladi.

Mehnat resurslarining hisobot balansi O'zbekiston Respublikasi Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi tomonidan O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi bilan birgalikda har yili ishlab chiqiladi.

Mehnat resurslarining prognoz balansi O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi tomonidan Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi bilan birgalikda kelgusi davrga ishlab chiqiladi.

Mehnat resurslarining prognoz balansi ishlab chiqishda quyidagilar hisobga olinadi:

- ✦ mehnat resurslari sonini va iqtisodiy faol bo'lmagan aholi turli toifalarini shakllantiradigan kelgusidagi demografik jarayonlar dinamikasi;

- ✦ ishga joylashtirishga muhtoj bo'lgan mehnat bilan band bo'lmagan aholining (ishsizlarning) amaldagi va kutilayotgan soni;

- ✦ ishlayotganlar sonining belgilangan parametrlari, ish bilan bandlikning o'sishi va investitsiya dasturlari, tarmoqlar va hududlarni rivojlantirish dasturlarini amalga oshirishning mo'ljallangan natijalari munosabati bilan ish bilan bandlikning o'sishi va uning tarkibiy o'zgarishi;

- ✦ kasb-hunar kollejlari, akademik litseylar va oliy ta'lim muassasalari bitiruvchilarini ishga joylashtirish;

- ✦ mehnat resurslari, aholi bandligi va ishga joylashtirish balansining prognoz ko'rsatkichlariga muvofiq ta'lim muassasalarida kadrlarni kasbga tayyorlash yo'nalishlarini qayta ixtisoslashtirishni takomillashtirish.

Mehnat resurslarining prognoz balansidan hududlarning demografik xususiyatlarini hisobga olgan holda yangi ish o'rinlari tashkil etishga ehtiyojlarni va kelgusida hududiy aholini bandligi dasturlari parametrlarini aniqlashda mahalliy davlat hokimiyati organlari tomonidan foydalaniladi.

acha xulosalar

Mehnat bo'limlarining maslahatlariga muxtoj bo'lgan fuqarolar ularning yashash joylari qayerda bo'lishidan qat'iy nazar, istalgan mehnat bo'limiga murojaat qilishlari mumkin. Ularni ro'yxatga olishda yoshi va boshqa jihatlari bo'yicha cheklashlar belgilanmaydi. Ayni vaqtda fuqarolar mahalliy mehnat

organlarining yo'llanmalari asosida kasbga tayyorlash, qayta tayyorgarlikdan o'tish, malakasini oshirish huquqiga ham egadirlar. Mazkur qonunda ilk bor O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining mamlakat tashqarisidagi hamda chet el fuqarolarining O'zbekiston Respublikasida mehnat sohasida faoliyat ko'rsatish tartibi joriy qilindi. Bunga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi fuqarolari respublika hududidan tashqarida mehnat faoliyati bilan shug'ullanish, mustaqil ish qidirish va ishga joylashish huquqiga egadirlar.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Aholining tabiiy va mexanik harakati va u bilan bog'liq tushinchalarni tavsiflang.
2. Aholi tabiiy harakatining milliy va mintaqaviy iqtisodiyotdagi o'rini asoslab bering.
3. Statistik ma'lumotlar asosida O'zbekiston Respublikasi aholisining mustaqillik yillaridagi dinamikasini tasvirlang.

№	Yillar	Jami aholi	Shundan	
			Shaharlarda	Qishloq joylarda
1	1991			
2	1992			
3	1993			
4	1994			
5	1995			
6	1996			
7	1997			
8	1998			
9	1999			
10	2000			
11	2001			
12	2002			
13	2003			
14	2004			
15	2005			
16	2006			
17	2007			
18	2008			
19	2009			
20	2010			
21	2011			

22	2012			
23	2013			
24	2014			
25	2015			
26	2016			
27	2017			
28	2018			

4. Statistik ma'lumotlar asosida O'zbekiston Respublikasi mehnat resurslarining mustaqillik yillaridagi dinamikasini tasvirlang.

№	Yillar	Jami aholi	Shundan	
			Shaharlarda	Qishloq joylarda
1	1991			
2	1992			
3	1993			
4	1994			
5	1995			
6	1996			
7	1997			
8	1998			
9	1999			
10	2000			
11	2001			
12	2002			
13	2003			
14	2004			
15	2005			
16	2006			
17	2007			
18	2008			
19	2009			
20	2010			
21	2011			
22	2012			
23	2013			
24	2014			
25	2015			
26	2016			
27	2017			
28	2018			

5. Statistik ma'lumotlar asosida O'zbekiston Respublikasi mintaqalari mehnat

resurslarining mustaqillik yillaridagi dinamikasini tasvirlang²⁰.

№	Yillar	Jami aholi	Shundan mehnat resurslari		
			Jami	Shu jumladan	
				Shaharlarda	Qishloq joylarda
1	1991				
2	1992				
3	1993				
4	1994				
5	1995				
6	1996				
7	1997				
8	1998				
9	1999				
10	2000				
11	2001				
12	2002				
13	2003				
14	2004				
15	2005				
16	2006				
17	2007				
18	2008				
19	2009				
20	2010				
21	2011				
22	2012				
23	2013				
24	2014				
25	2015				
26	2016				
27	2017				
28	2018				

²⁰ Qoraqalpog'iston Respublikasi, Toshkent shahri va viloyatlar kesimida.

6 bob. MINTAQALARDA SANOAT TARMOG'INI RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI

1.1. Mamlakat sanoat tarmoqlari taraqqiyotining hududiy jihatlari

Tarmoqlar orasida asosiy bo'g'in sanoat ishlab chiqarishi hisoblanadi. Sanoat ko'p tarmoqli va kooperatsiyaga asoslanganligi sababli u yaxlit majmua tarzida ifodalanadi. Sanoat ishlab chiqarishi majmuasining muhim xususiyati shundaki, uning barcha tarmoqlarida mehnat vositalari va iste'mol tovarlari, milliy daromadning katta qismi yaratiladi, ilmiy-texnika taraqqiyotiga erishiladi. Sanoat - ishlab chiqarishning moddiy asosi hamda uni tashkil etish omili bo'lib, tabiat ne'matlarini o'zlashtirish jarayonini anglatadi.

Sanoatning shakllanishi bir necha ming yillik tarixga ega bo'lib, uning rivojlanishi turli bosqichlarni bosib o'tgan. Dastlab u tabiat ne'matlarini qazib olish va uni birlamchi, sodda ishlov berish orqali namoyon bo'lgan bo'lsa, keyinchalik Angliyadagi sanoat inqilobi bir necha bosqichli sanoat ishlab chiqarishiga asos soldi. Shu bois, ilmiy manbalarda sanoat o'nlab tarmoqlarni o'z ichiga olgan ikki turkumga – qazib olish va qayta ishlashga ajratiladi.

Sanoat majmuasining rivojlanishini o'rganishda tarmoq, hududiy va texnologik yondoshuvdan foydalaniladi.

Sanoatning tarmoq va hududiy tarkibidagi o'zgarishlar bir-birini to'ldiradi.

Sanoatlashgan mamlakatlarda tarmoq texnologik jihatdan quyidagi 4 ta guruhga ajratib ko'rsatiladi:

1. Yuqori texnologik;
2. O'rta darajadagi yuqori texnologik;
3. O'rta darajadan past texnologik;
4. Texnologik darajasi past sanoat tarmoqlari.

Mamlakatda sanoat ishlab chiqarishining bugungi holati uni to'rtta bosqichga ajratishga asos bo'ladi

1-bosqich qo'l mehnatiga asoslangan oziq ovqat va asosan paxtani toylash va birlamchi tozalash manifakturalari hamda mayda ishlab chiqarish bilan xarakterlanadi.

2-bosqich mulk, sanoat korxonalarini natsionalizatsiya qilish, mahalliy ahamiyatga ega bo'lgan kichik sanoat tarmoqlarini shakllantirish va sobiq ittifoq, markaz manfaatiga xizmat qiladigan sanoat ishlab chiqarishiga asos soldi.

3-bosqich sobiq ittifoqning evropa qismidagi Nemislar tomonidan bosib olingan hududlardan zavod-fabrikalarni O'zbekistonga ko'chirib keltirilishi bilan izohlanadi.

4-bosqich mustaqillik yillarida mamlakat sanoatining tarmoq va hududiy jihatdan takomillashuviga asos soldi.

Mamlakatimiz sanoatida 175 tarmoq, 1500 ga yaqin yirik va o'rta sanoat korxonalari mavjud, uning industrial qiyofasini energetika, kon-ruda, oltin qazib oluvchi va avtomobilsozlik sanoatlari, elektrotexnika va elektron sanoat, mashinasozlik va qurilish materiallari sanoati belgilab bermoqda. Bugungi kunda O'zbekistonda yuzdan ortiq sanoat mahsulotlari ishlab chiqarilmoqda. Bunday ulkan ishlab chiqarish salohiyati mustaqillik yillarida tubdan o'zgardi va ma'lum turdagi mahsulotlar bo'yicha har qanday xorijda ishlab chiqarilgan mahsulotlar bilan bemaolol raqobatlasha oladi. Mustaqillik yillarida mamlakat yalpi ichki mahsulotida sanoat mahsulotlarining ulushi muttasil o'sib bormoqda.

11-jadval

O'zbekistonning YaIM tarkibida sanoatning ulushi (foiz hisobida)²¹

Tarmoq/yil	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2018	2030 ²²
Iqtisodiyot jami	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Sanoat	14,2	20,7	24,0	24,0	24,0	24,2	24,1	33,5	40

²¹ O'zbekiston Respublikasi Statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida hisoblangan.

²² Mutaxassislar prognozi.

O'zbekiston sanoatining bazaviy tarmoqlari - neft-gaz, oltin qazib chiqarish, rangli metallurgiya, kimyo va neft-kimyo sanoatining jadal rivojlanishi makroiqtisodiy barqarorlikni mustahkamlashga xizmat qildi. Natijada O'zbekiston sanoatining tarmoq tuzilmasida sezilarli sifat o'zgarishlari ro'y berdi. Xususan, iqtisodiy o'sishning lokomotivi hisoblangan sanoatning ulushi muntazam ortib bormoqda. "Iqtisodiyotdagi tizimli o'zgarishlar natijasida yalpi ichki mahsulot tarkibida sanoatning ulushi joriy yilda 35 foizdan 37 foizga ortishi kutilmoqda"²³.

Avtomobilsozlik, shu jumladan, dvigatel hamda ehtiyot qismlar ishlab chiqarish, zamonaviy qishloq xo'jaligi mashinasozligi, qurilish materiallari sanoati, maishiy elektronika asboblari ishlab chiqarish, farmatsevtika va mikrobiologiya, oziq-ovqat, to'qimachilik, charm-poyabzal sanoatida mutlaqo yangi tarmoqlarning yo'lga qo'yilishiga zamin yaratdi.

Mamlakat sanoat ishlab chiqarishidan samarali foydalanish va ishlab chiqarish kuchlarini oqilona tashkil etish maqsadida sanoatning o'zaro bog'liq tarmoqlari majmua tarzida rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilgan.

Sanoat taraqqiyotida yoqilg'i-energetika majmuasi gaz, neft qazish va ularni qayta ishlash, ko'mir qazish va elektr quvvati ishlab chiqarishdan iborat bo'lib, uning mamlakat sanoat ishlab chiqarishidagi xissasi 26,8 foiz. O'zbekiston jahondagi 10 ta yirik gaz ishlab chiqaruvchi mamlakatlar jumlasiga kiradi.

Neft sanoati. Respublikada ilk bor neft koni 1904 yilda (Farg'ona vodiysidagi) ochilgan.

Mamlakat neft zahirasi 5 mlrd tonna, qazib olish hajmi yiliga 3,5 mln tonnani tashkil etadi. Shuning 1,561 mln tonnasi mamlakat hududida qayta ishlanmoqda. Farg'ona, Oltiariq va Qorovulbozor neftni qayta ishlash zavodlarining umumiy quvvati 11,1 mln tonna bo'lib, hozirda 60 foiz quvvatda ishlamoqda. Farg'ona neftni qayta ishlash zavodida 60 turdagi Oltiariqda 75 turdagi neft mahsulotlari ishlab chiqariladi.

²³ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoevning O'zR Oliy majlisiga murojaatnomasi. 2018 yil, 28 dekabr.

Gaz sanoati. Tarmoqning respublikada qazib olinayotgan yoqilg'i balansidagi xissasi 87,2 foizni tashkil etadi. Gazni sanoat usulida qazib chiqarish o'tgan asrning 50-60 yillarida boshlandi. Farg'ona, Surxondaryo, Buxoro, Qashqadaryo viloyatlari hamda Qoraqalpog'iston respublikasi gaz qazib olish hududlari hisoblanadi. Mamlakat hududidagi aniqlangan gaz zahirasi 5 trilion kubometrni tashkil etadi. Hozirda 1,604 mln tonna gaz kondensati, 62,9 milliard kubometr gaz qazib olinmoqda.

Bugungi kunda siqilgan gaz ishlab chiqarish o'rtacha yillik hajmi 273,6 ming tonnani, suyuq uglevodorodlar hajmi 8 mln tonnani, aholiga etkazib berilayotgan tabiiy gaz hajmi 66 milliard kubometrni tashkil etmoqda.

Energetika sanoati. O'zbekistonda dastlabki issiqlik energetikasi dizel va uncha yirik bo'lmagan bug' turbinalariga moslashgan elektr stantsiyalarida yaratilib, u Farg'ona va Kattaqo'rg'on yog'-moy zavodlarida qurilgan. Ilk GES 1926 yilda Chirchiq-Bo'zsuv traktida barpo etildi.

Taxiatosh, Navoiy, Sirdaryo, Toshkent IESlari tabiiy gaz, Angren IESi ko'mir asosida ishlaydi. Mamlakatda yiliga o'rtacha 52-53 milliard kVt soat elektr energiya ishlab chiqariladi.

Respublika elektr iste'mol hajmi 46,1 milliard kVt soat. Energetika sanoati hozirgi davrda 19 ming sanoat 80 ming qishloq xo'jaligi, 10 ming kommunal va 3,5 mln. maishiy iste'molchilarni energiya bilan ta'minlamoqda

Ko'mir sanoati. O'zbekistonda 1832,8 mln tonna aniqlangan ko'mir zahirasi mavjud bo'lib, uning 1786,5 mln tonnasi qo'ng'ir va 46,3 mln tonna tosh ko'mir tashkil etadi.

Qo'ng'ir ko'mir Angren havzasidan, toshko'mir Sharg'un va Boysun konlaridan qazib olinadi. Bugungi kunda 3,8 mln tonna ko'mir qazib olinadi va uning 85 foizi energetika sanoatiga etkazib beriladi.

Metallurgiya majmuasi tarkibiga ma'dan xom ashyosini, qora va rangli metallarni qazib chiqaruvchi, boyituvchi va qayta ishlab chiqaruvchi korxonalar kiradi. Mamlakatda oltin, kumush, mis, qo'rg'oshin, rux, volfram, molibden, litiy, uran, nodir metallarning yirik zahiraları mavjud.

O'zbekistonning o'rtacha yillik oltin ishlab chiqarish hajmi 90 tonnani tashkil etadi.

Mamlakat hududida 41 ta oltin konlari aniqlangan bo'lib, ularning umumiy zahirasi 3,35 ming tonnani tashkil etadi.

Oltin ishlab chiqarish bilan Navoiy va Olmaliq tog' metallurgiya komminatlari shug'ullanadi. Ishlab chiqarilayotgan jami oltining 2\3 qismi Olmaliq TMKga to'g'ri kelib uning tarkibida Navoiy, Zarafshon, Uchquduq, Zarmiton va Marjonbuloq oltin ajratish fabrikalari faoliyat olib bormoqda.

Uranning baholangan zahirasi 185,8 ming tonnani tashkil etadi. MAGATE ma'lumotiga ko'ra uran zahirasi O'zbekiston dunyoda ettinchi, qazib olish bo'yicha beshinchi o'rinda turadi. Navoiy TMK uran ishlab chiqaruvchi yagona tashkilot bo'lib, uning yillik quvvati 3,5 ming tonnaga teng.

Qora metallurgiya sanoati Bekobod shahrida II - jahon urishi davrida shakllangan bo'lib, 1956 yildan ichki ehtiyojlar uchun temir prokat mahsulotlari ishlab chiqara boshlagan. Bugungi kunda 730-750 ming tonna metalni qayta ishlab chiqarmoqda

Rangli metallurgiya sanoatining etakchi korxonasi Olmaliq tog' metallurgiya kombinati bo'lib, u mamlakatda ishlab chiqariladigan misning 100, kumishning 90, oltinning 20 foizini etkazib beradi. Kombinat tarkibida 2 ta qazib olish korxonasi, 2 ta boyitish fabrikasi va 2 ta metallurgiya zavodi faoliyat ko'rsatmoqda. Bundan tashqari kombinat molibden, rux va boshqa rangli metallar ishlab chiqarish quvvatiga ega. Kombinatda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning yillik qiymati 300 mln AQSh dollari miqdoriga teng.

Volfram Chirchiq shahrida joylashgan O'zbekiston engil va o'tga chidamli mahsulotlar kombinatida ishlab chiqariladi.

Mashinasozlik sanoatining dastlabki korxonalari o'tgan asrning 20 yillarda shakllandi. Xususan, 1927 yilda Toshkent mexanika zavodi (hozirgi «Qishloqmash») ishga tushiriladi. Unda paxta tozalash zavodlari uchun asbob uskunalar ishlab chiqariladi. 1932 yil Ekskavator zavodi, «Kommunar» (Andijon) «Kolxozchi» (Samarqand), «Bolshevik» (Qo'qon) zavodlari ishga tushirildi.

Qishloq xo'jaligi mashinasozligi mahalliy ehtiyoj uchun mashina, asbob uskuna va jihozlar etkazib beradi.

Avtomobilsozlik. Bugungi kunda Andijon, Samarqand va Namangan viloyatlarida avtomobil zavodlari faoliyat ko'rsatmoqda. Davlat statistika qo'mitasi hisobotiga ko'ra, 2017 yilda O'zbekistonda 140 ming 306 dona engil va yuk avtomashinasi hamda avtobus ishlab chiqarilgan bo'lsa, o'tgan yili 3778 dona avtobus, 1057 dona yuk avtomobili ishlab chiqarildi.

Engil sanoat. Asr boshlarida Respublika engil sanoat sohasi asosan paxtani qayta ishlash korxonalaridan iborat bo'lib, yalpi sanoat mahsulotining 4/5 qismi shu sohaga to'g'ri kelgan. Hozirgi kunda tarmoq tarkibida paxta tozalash zavodlaridan tashqari to'qimachilik, trikotaj, shoyi to'qish, tikuvchilik, ko'n-poyafzal, gilamchilik, chinni-fayans buyumlari va attorlik mollari ishlab chiqarish sohalarida 142 korxona mavjud, jami sanoat mahsulotining 17.6 foiz bermoqda.

Paxta tozalash sanoati engil sanoat tarmog'ining asosiy bo'g'ini bo'lib, ishlab chiqarilgan mahsulot - paxta tolasi jahonning 40 dan ortiq mamlakatlarga eksport qilinadi. O'zbekistonda 130 ta paxta tozalash zavodi bo'lib ularda har yili 1.5 mln tonnadan ortiq paxta tolasi, 100 ming tonnadan ortiq lint, 2.5 mln tonna chigit, 200 ming tonna urug'lik chigit ishlab chiqariladi.

Oziq-ovqat sanoati. Tarmoqda asosan mahalliy xom-ashyo qayta ishlanadi. Unda umumiy sanoat mahsuloti hajmining 9.8 foizi ishlab chiqariladi. Tarmoq tarkibida go'sht-sut, yog'-moy, un-yorma, baliq mahsulotlari, makaron, meva-sabzavot konservalari, qandolat, choy qadaqlash, uzum va shampin vinosi, spirt, aroq tamaki, pivo, chanqoqbosar ichimliklar, sovun va boshqa mahsulotlar mavjud.

Go'sht sanoati. O'zbekiston aholisini 1930 yilgacha qadar go'sht bilan mayda va tarqoq qassobxona va qushxonalar ta'minlab kelgan. Go'sht sanoati respublika xalk xo'jaligi rejasiga alohida tarmoq sifatida 1932 yilda kiritilgan.

Yog'-moy sanoati. Bu tarmoqda hozirgi kunda yillik quvvati 3 mln.t. moyli o'simlik urug'larini qayta ishlaydigan 19 ta korxona ishlab turibdi. Bu korxonalarda yog', mayonez, margarin mahsulotlari, kirsovun, atirsovun, texnika moyi va boshqalar ishlab chiqariladi. Xom-ashyo sifatida chigit, raps, zig'ir

masxar urug'i, soya, meva danaklari ishlatiladi. Tarmoqda oziq-ovqat sanoati umumiy mahsuloti xajmining 40foizga yag'in beradi.

Konserva sanoati. Tarmoq korxonalari hozir asosan «O'zmevasabzavotuzumsanoatxolding» kompaniyasi tarkibiga kiradi. Konserva mahsulotlari ishlab chiqarishda «O'zbekbirlashuv»ning ulushi ham salmoqli. Mamlakatimizda har yili 16 million tonnaga yaqin meva va sabzavot etishtirilmoqda. Aholi jon boshiga qariyb 300 kilogramm sabzavot va 44 kilogramm uzum to'g'ri kelmoqda. Bu optimal, ya'ni maqbul deb hisoblanadigan iste'mol me'yoridan uch barobar ko'pdir. Shu bois ularni sanoat usulida qayta ishlash lozim. Tizimda 28 ta konserva zavodi bor.

Konserva mahsulotlari Polsha, Germaniya, Italiya, Yaponiya, Malayziya kabi mamlakatlarga eksport qilinadi. Respublika sanoati korxonalari yiliga 12 mlrd shartli banka mahsulot ishlab chiqarish quvvatiga ega.

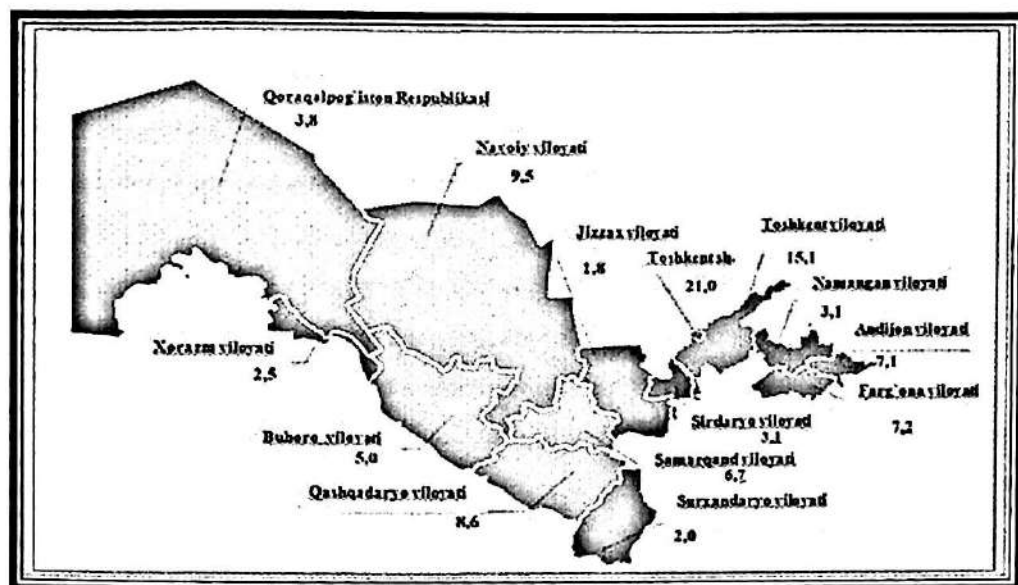
6.2. Strategik ahamiyatga ega tarmoqlarning milliy va mintaqaviy iqtisodiyotdagi roli.

O'zbekiston sanoati ayni vaqtda o'z tarmoqlari va boshqa ijtimoiy tarmoqlar uchun moddiy-texnik vositalar hamda xalq ehtiyojiga kerak bo'ladigan mahsulotlarni ham uzluksiz tayyorlab bermoqda. Shu boisdan ham sanoat ishlab chiqarishi darajasi va samaradorligining o'sishini ta'minlash lozim. Chunki sanoat ishlab chiqarishi darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, respublikamizning iqtisodiy poydevori shuncha mustahkam, aholining turmush sharoiti ham shuncha yaxshi bo'ladi.

Sanoat tarmoqlarini isloh qilish, tarkibiy o'zgartirish va diversifikatsiyalash dasturlarining amalga oshirilishi, moddiy-texnika bazasini mustahkamlanishi, respublika sanoat ishlab chiqarishining rivojlanishiga zamin yaratdi. 1995 yilda sanoat ishlab chiqarishning hajmi 1990 yilga nisbatan 0,2 foizga kamayganiga 2018 yilda esa 1995 yilga nisbatan 4,6 martaga oshdi.

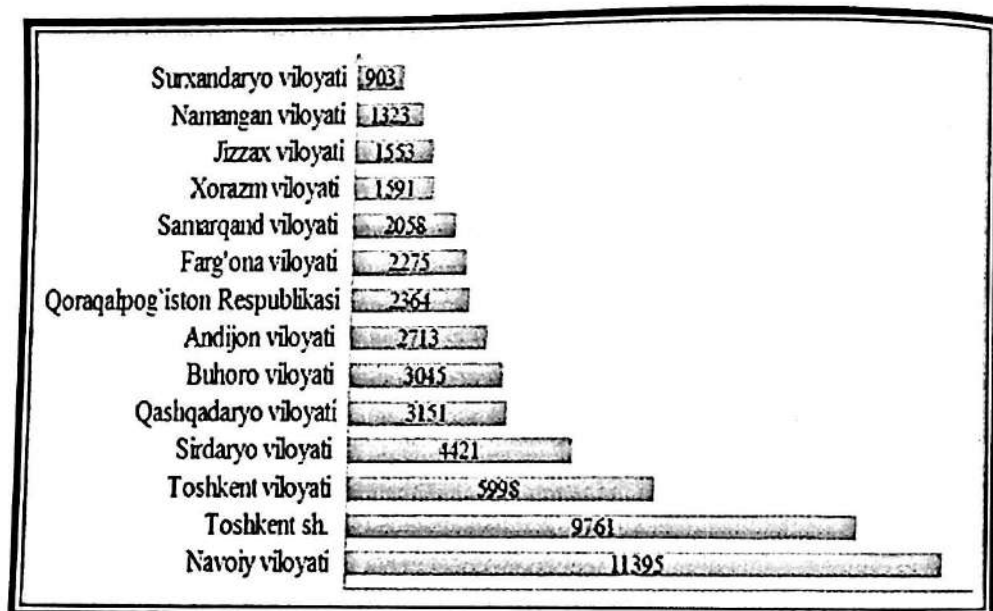
Sanoat tarmoqlari faoliyatiga baho berganda, sohalardagi iqtisodiy o'sish ko'rsatkichlari bilan birga, ulardagi rentabellik ko'rsatkichlari ham tahlil qilinadi.

Rentabellik sotilgan mahsulot tannarxiga nisbatan olingan yalpi foyda miqdori bo'lib, korxona faoliyatining samaradorligini ifodalovchi asosiy ko'rsatkichlardan biridir.

11-rasm. O'zbekiston Respublikasida jami sanoat ishlab chiqarish hajmida hududlarning ulushi (jamiga nisbatan foizda, 2018 y.)

Ayrim tarmoqlar davlat tomonidan hayotiy muhim investitsion va iste'mol tovarlari ishlab chiqarishdagi ahamiyatidan kelib chiqib qo'llab-quvvatlanadi. Bozor mexanizmi esa qaysi tarmoqlar tezroq rivojlanishi mumkinligini belgilab bermoqda. Har ikki holat ham oxir oqibatda sanoat ishlab chiqarishining hududiy tarkibini namoyon qiladi. Masalan, respublikaning jami sanoat ishlab chiqarilishi hajmi asosan Toshkent shahri (21,0%), Toshkent (15,1%), Navoiy (9,5%), Qashqadaryo (8,6%), Farg'ona (7,2%), Andijon (7,1%) va Samarqand (6,7%) viloyatlari hisobidan shakllangan bo'lib, juda katta bo'lmagan ulushi esa Jizzax (1,8%), Surxondaryo (2,0%) va Xorazm (2,5%) viloyatlariga to'g'ri kelmoqda.

12-rasm. Aholi jon boshiga to'g'ri keladigan sanoat ishlab chiqarish hajmida (jamiga nisbatan foizda, 2017 y.)²⁴

Mintaqalar kesimida sanoat ishlab chiqarishning aholi jon boshiga hajmi Navoiy viloyatiga (11395 ming so'm), Toshkent shahriga (9761 ming so'm), Toshkent (5998 ming so'm), Sirdaryo (4421 ming so'm) va Qashqadaryo (3151 ming so'm) viloyatlariga to'g'ri keladi. Aholi jon boshiga sanoat ishlab chiqarishning eng past hajmi esa Surxandaryo (903 ming so'm) va Namangan (1323 ming so'm) viloyatlarida kuzatilmoqda.

6.3. Mintaqalarda sanoat kooperatsiyasini rivojlantirish yo'nalishlari

Ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilash bo'yicha muhim vazifalarni bajarish iqtisodiy siyosatimizning hal qiluvchi yo'nalishi sifatida katta o'rin egallaydi. Barchamiz bir o'tkir haqiqatni yaxshi anglab olmoqdamiz. Jahon bozorida raqobat tobora keskinlashib borayotgan

²⁴ O'zbekiston Respublikasi Statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida hisoblangan.

hozirgi sharoitda mavjud korxonalarni rekonstruktsiya qilmasdan, zamonaviy, ilg'or va yuksak texnologik uskunalar bilan jihozlangan korxonalar tashkil etmay, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarni muntazam yangilamay turib iqtisodiyotimiz yuksaltirishni ta'minlash mumkin emas.

«Lokomotiv tarmoqlar» - kimyo, qora metallurgiya, rangli metallurgiya korxonalarining, avtomobil, engil hamda charm sanoati va b.ning istiqbolli rejalari ishlab chiqildi hamda tasdiqlandi. Bundan ko'zlangan maqsad - eksportni kengaytirish hamda ishlab chiqarishni lokalizatsiya qilish ayniqsa, korxonalarni energiyani iqtisod qiluvchi yangi texnologiya va mahsulot turlariga o'tishga yo'naltirilgan engil sanoatni modernizatsiya qilish jadal amalga oshirildi.

Sanoatning etakchi tarmoqlarini modernizatsiyalash va diversifikatsiyalash, xom-ashyo va yarim tayyor mahsulotlarni qayta ishlashning zamonaviy texnologiyalarini joriy etish hisobiga qayta ishlash sanoatining ulushi 73,8 foizdan (2010 yil) 80,3 foizga (2018 yil) o'sdi.

Sanoat ishlab chiqarishining umumiy hajmida yuqori qo'shimcha qiymat bilan mahsulot ishlab chiqarish hajmi oziq-ovqat, tekstil, kimyo, farmatsevtika preparatlari sohalarida o'sdi. Faqat o'tgan yilning o'zida, o'tgan yilga nisbatan mahsulot ishlab chiqarish hajmining o'sishi, qayta ishlash sanoatida – 6,4 foizni, shu jumladan, asosiy farmatsevtika mahsulotlari va preparatlar ishlab chiqarish bo'yicha – 40,3, kimyo mahsulotlari, rezina va plastmassa buyumlar – 34,4, boshqa nometall mineral mahsulotlar – 20,9, oziq-ovqat mahsulotlari, ichimliklar, tamaki mahsulotlari – 10,8, to'qimachilik mahsulotlari, kiyim-kechaklar, charm mahsulotlari ishlab chiqarish bo'yicha – 9,0 foizni tashkil etdi.

Tayyor mahsulotlar, butlovchi buyumlar va materiallar ishlab chiqarishga ixtisoslashuv ishlab chiqarish hajmlarining o'sishi bo'yicha chora-tadbirlarning amalga oshirilishi, korxonalarning ishlab chiqarish faoliyati uchun zarur bo'lgan sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishni o'sishining va import tovarlari qisqarishining omillaridan biri hisoblanadi.

Mashinasozlik mahsulotlarini ishlab chiqarish o'tgan yili erishilgan darajaga nisbatan 29,5 foizga oshdi. Rivojlanishning jadal sur'atlari avtomobil sohasida

kuzatildi (30.3%). Bu avtomobil ishlab chiqarishning jismoniy hajmining oshishi natijasidir (23,6 %). Ham ichki bozorda, ham tashqi bozorda yuqori talabga ega markalar ishlab chiqarilishi ortdi: bu «Matiz» avtomobili (28,8 %), «Damas» (32,5 %), «Lasetti» (194,6 %). Mamlakatimiz avtomobilsozlik sohasi rivojida yanada takomillashgan tavsifga ega assortimentdagi mahsulotlarning ishlab chiqarilishining kengayishi muhim qadam bo'ldi.

Iste'mol bozoridagi tanqislik tufayli sanoat tarmoqlari ilgarigiga nisbatan keng ko'lamda xalq iste'moli mollari ishlab chiqarishga yo'naltirilmoqda hamda xususiyashtirilmoqda. Iste'mol mollari ko'plab ishlab chiqarish, ayniqsa, chetga xomashyo emas, balki tayyor mahsulot chiqarish hamda qayta ishlash tarmoqlarini rivojlantirish nafaqat sanoat ishlab chiqarishining ahamiyatini oshiradi, balki jahon bozorida O'zbekiston iqtisodiyotiga bo'lgan ishonchni ham mustahkamlaydi.

2015-2019 yillarda O'zbekistonda mintaqalar sanoat kooperatsiyasini rivojlantirishning ustivor yo'nalishlari quyidagilar:

1. Resurs tejaydigan bug'-gaz qurilmasi va quyosh energiyasidan foydalanish.
2. Neft-gaz va neft-kimyo sanoatida tabiiy gaz va gaz kondensatini chuqur qayta ishlash.
3. Kimyo sanoatida ishlab chiqarish va eksportni murakkab mineral o'g'itlar, polimyerlar, sintetik kauchuk, metanol va keng turdagi maishiy-kimyo tovarlari ishlab chiqarish.
4. Texnologik etakchi korxonalar bilan hamkorlikda import o'rmini bosadigan qishloq xo'jaligi texnikasi, yuk avtomobillari hamda butlovchi qismlar ishlab chiqarish.
5. Mahalliy xomashyoni chuqur qayta ishlash asosida ichki va jahon bozorida xaridorgir bo'lgan raqobatbardosh tayyor mahsulotlar hamda yarim fabrikatlar, jumladan, bo'yalgan ip, mato, ishlov berilgan teri, trikotaj, tikuvchilik, poyabzal va attorlik-charm buyumlari ishlab chiqarish hisobidan to'qimachilik hamda charm-poyabzal sanoati tuzilmasini yanada yaxshilash.

6. Elektr texnika uskunalari tayyorlash bo'yicha yuqori texnologiyali ishlab chiqarishlarni jadal rivojlantirish va o'zlashtirish, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari uchun uskuna va ehtiyot qismlar ishlab chiqarish bo'yicha yangi korxonalar tashkil etish.

7. Jahondagi etakchi kompaniyalarning litsenziya va patentlari asosida farmatsevtika sanoati mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi va turini kengaytirish, mahalliy ishlanmalar hamda xomashyo asosida tibbiyot preparatlari ishlab chiqarishni ko'paytirish.

acha xulosalar

O'zbekiston sanoati ayni vaqtda o'z tarmoqlari va boshqa ijtimoiy tarmoqlar uchun moddiy-texnik vositalar hamda xalq ehtiyojiga kerak bo'ladigan mahsulotlarni ham uzluksiz tayyorlab bermoqda. Shu boisdan ham sanoat ishlab chiqarishi darajasi va samaradorligining o'sishini ta'minlash lozim. Chunki sanoat ishlab chiqarishi darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, respublikamizning iqtisodiy poydevori shuncha mustahkam, aholining turmush sharoiti ham shuncha yaxshi bo'ladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. O'zbekistonda sanoat ishlab chiqarishining bugungi tarmoq tarkibi va uning shakllanish bosqichlarini ajrating.
2. Sanoatning tarmoq, hududiy va texnologik tarkibini yoriting.
3. Mamlakat sanoat ishlab chiqarishining YaIMdagi ulushi va undagi o'zgarishlarni yillar kesimida jadval ko'rinishida tasvirlang.
4. Yil yakunlari ko'ra YaIM tarkibidagi sanoatning ulushi bo'yicha mintaqalarni guruhlariga ajrating.

7 bob. QISHLOQ XO'JALIGINING HUDUDIY IXTISOSLASHUVI

7.1. Qishloq xo'jaligi taraqqiyotida mintaqalar tabiiy-iqlim sharoiti va reliefning ahamiyati.

Tabiiy omillar har qanday hudud taraqqiyotining asosini, ya'ni poydevorini tashkil etadi. Ularga joylarning reliefi, geologik tuzilishi, iqlimi, suvlari, tuproqlari, o'simlik va hayvonot dunyosi kiradi. Har bir omil ma'lum darajada xalq ho'jaligining u yoki bu tarmog'iga katta ta'sir ko'rsatadi. O'zbekistonning markaziy, janubiy va sharqiy qismlari yer yuzasi sharqqa – tog' oldi va tog'larga tomon asta-sekin ko'tarilib boradi. G'arbiy qismi esa cho'ldan iborat. Joy balandlashgan sayin tuproq-o'simliklar o'zgarib dashtga o'tiladi. O'zbekistonning markaziy va sharqiy qismlarida xalq xo'jaligi uchun juda muhim bo'lgan Zarafshon, Qashqadaryo va Surxondaryo, Sirdaryo, Chirchiq va Ohangaron daryolari vodiylari va nihoyat tog'lar o'rtasidagi Farg'ona vodiysi bor. O'zbekistonning qolgan qismi tekislik–cho'ldan iborat. Respublikaning chekka shimoliy–g'arbida Qoraqalpog'iston Respublikasi yerida Orol dengiziga taqalib kelgan cho'l va suvsiz keng Ustyurt platosi joylashgan.

Mamlakatimiz hududini tabiiy sharoiti va xo'jalikdagi ahamiyatiga ko'ra cho'l, adir, tog', yaylovlarga bo'lish mumkin. Dengiz sathidan 400 m balandlikgacha bo'lgan joylar cho'l mintaqasi hisoblanadi. Bu yerlardan yaylov chorvachiligida foydalaniladi, ammo cho'lning ozuqa boyligi juda kam. 1 ta qo'y uchun 2–3 gektar o'tloq talab etiladi. SHu hisobdan O'zbekiston cho'llarida 10 mln boshgacha qorako'l qo'y boqsa bo'ladi. Cho'l yaylovlarini yaxshilash va kengaytirish hisobiga qorako'l qo'ylarini soni 11–12 mln boshga etkazish mumkin.

O'zbekiston iqlimi keskin kontinental, yozi issiq, qishi ancha sovuq. Mamlakat ichida esa chekka shimol va shimoli-g'arbda mo'tadil, qolgan tekislik hududlarda subtropik xususiyatga ega. Yillik o'rtacha harorat shimoldagi +8,9 janubdagi +18 darajagacha farqlanadi.

Respublikaning boy agroiklim resurslari qishloq xo'jaligini rivojlantirishda muhim omildir. Agroiklim resurslari issiqsevar texnika ekinlari (paxta, kanop, tamaki, zig'ir), don ekinlari (sholi, makkajo'xori) uzum, syershira mevalar (jumladan, subtropik mevalar) va poliz ekinlari ko'plab etishtirish imkonini beradi.

O'zbekiston ichki suvlariga daryo, ko'l, yer osti suvlari, muzlik, suv omborlari, kanal va ariqlardagi suvlar kiradi. Mamlakat yer maydonining 71 foizini ishg'ol qilgan tekislik qismida va tog'larda vujudga kelgan suvlar va shimilish natijasida sarflanib ketadi. Chunki tekislik qismida yog'in juda kam, aksincha bulutsiz jazirama issiq kunlarning uzoq davom etishi tufayli mumkin bo'lgan bug'lanishning ko'pligi oqibatida daryolar juda kam, yer osti suvlari nisbatan chuqurda joylashgan, tekislik qismida tranzit daryolarni hisobga olmaganda doimiy oqimga ega bo'lgan daryolari yo'q hisobi.

O'zbekistonning umumiy yer resurslari 44,9 mln ga atrofida, uning 58-60 foizi qishloq xo'jaligida foydalanishga yaroqli.

12-jadval

O'zbekiston respublikasi yer fondi²⁵

Egalik qilish va foydalanish turlari	Umumiy maydoni	Shundan sug'oriladigan yerlar	Qishloq xo'jalik yerlari-ning turlari	Qishloq xo'jaligida foydalanil-maydigan yerlar	Umumiy maydo-niga nisbatan, %.
Qishloq xo'jaligida foydalanadigan yerlar JAMI	32239,6	4162,6	25593,2	6646,4	72,0
Davlat yer zahirasi	4632,0	-	616,0	4016,0	10,3

²⁵ O'zbekiston Respublikasi Statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida hisoblangan.

O'rmon xo'jaliklari yerlari	5243,2	17,8	1223,0	4020,2	11,7
Sanoat, yo'l, dam olish, qo'riqxonalar va qishloq xo'ja-ligida foydalanilmay-digan boshqa yerlar	1816,3	15,5	61,7	1754,6	4,0
Suv inshootlari va boshqa gidrotexnik qurilmalar	635,0	3,4	10,8	624,2	1,4
Qishloq yerlari (shahar va qishloqlar)	215,4	38,9	9,9	205,5	0,5

Sug'orma dehqonchilik maydonlari 4,3 mln gektarga yaqin, uning yarmidan ko'prog'i tekislik hududlarga, qolgan qismi tog' va tog' oldi hududlarga to'g'ri keladi. Lalmikor yoki tabiiy holda namlanib dehqonchilik qilinadigan yerlarning umumiy maydoni 750 ming ga, ularning 3/5 qismi tabiiy namgarchilik bilan to'liq ta'minlangan. Tabiiy yaylovlar 22 mln. ga yoki respublika umumiy maydonining teng yarmiga yaqinini tashkil qiladi.

O'zbekiston yer fondining 1/10 qismi foydalanilmoqda. Mutaxassislar hisobiga ko'ra, o'zlashtirish mumkin bo'lgan hali anchagina maydonlar bor. Respublikaning mavjud suv resurslaridan to'liq va oqilona foydalanilsa, 5 mln gektar yerni sug'orish mumkin. O'zbekiston hududida yer osti suvlari hajmi 6-7 km³ ga teng.

7.2. Qishloq xo'jaligi tarmog'ining hududiy xususiyatlari va ixtisoslashuvi.

Respublikamiz uchun qishloq xo'jaligi milliy iqtisodiyotning ustuvor yo'nalishlaridan biridir. U mamlakatda ishlab chiqarilayotgan mahsulotning deyarli uchdan bir qismini beradi. O'zbekistonda ish bilan band bo'lgan barcha aholining 36 foizidan ortiqrog'i qishloq xo'jaligi sohasiga to'g'ri keladi.

O'tgan qishloq xo'jaligi yilida 8,2 million tonnadan ortiq don, shu jumladan, 6 million 935 ming tonna bug'doy etishtirilmoqda, 2,958 ming tonna paxta xomashyosi tayyorlanmoqda. 12 million tonnaga yaqin sabzavot va kartoshka, 1 million 850 ming tonna poliz mahsulotlari, 1 million 556 ming tonna uzum, 2

million 731 ming tonna meva etishtirildi. O'zbekiston 1,3 million gektar sug'oriladigan yerlarga g'alla ekib, 7 million tonnadan ortiq bug'doy etishtiradi. Shunga qaramasdan, mahalliy unning xususiyatlariga bog'liq holda chetdan juda katta miqdorda ushbu mahsulotni import qilishga majburmiz.

Keyingi yillarda paxta va g'alla maydonlarining o'zgarishi kuzatilmoqda. Bu qishloq xo'jaligidagi ixtisoslashuv va yerlardan foydalanish samaradorligiga bog'liq holda amalga oshmoqda. Chunonchi, bir gektar yerdan 40 sentner bug'doy olinsa - daromad jahon bozori narxlarida 800 dollarni tashkil etadi. Shu maydondan olinishi mumkin bo'lgan 7-8 tonna uzumning qiymati taxminan 8 ming dollarga teng. Farq - 10 baravar. G'allani o'rniga 300 ming gektarda yuqorida ko'rsatilgan ekinlar joylashtirilsa, 5 yildan keyin eksport hajmi qo'shimcha 10 milliard dollarga ko'payadi.

13-jadval

O'zbekistonda qishloq xo'jaligi ekinlari yalpi hosili²⁶

Ekin turlari	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Donli ekinlar JAMI	7404,1	7054,0	7519,5	7807,8	8050,5	8173,5	8261,3
shu jumladan:							
Boshqoli don	6873,6	6619,7	6794,2	7018,2	7183,0	7203,3	7189,4
shundan Bug'doy	6657,3	6444,9	6612,2	6842,0	6956,0	6964,7	6934,9
Arpa	173,9	136,1	141,4	135,8	139,6	151,6	167,4
Sholi	244,8	118,4	325,7	340,2	356,1	425,7	452,0
Makkajo'xori	230,4	255,3	328,1	360,1	411,6	439,6	491,9
Dukkakli don	38,7	38,5	46,7	62,4	70,7	76,4	98,4
Boshqa don	16,6	22,1	24,8	26,9	29,1	28,5	29,6
Paxta	3404,0	3500,0	3460,1	3361,2	3400,2	3361,3	2959,0
Kartoshka	1694,8	1862,6	2057,1	2250,4	2452,4	2696,9	2958,4
Sabzavotlar	6346,5	6994,0	7767,4	8518,4	9286,7	10129,3	11275,8
Oziqbop poliz	1182,4	1294,8	1418,4	1558,3	1696,1	1853,6	2044,9

²⁶ O'zbekiston Respublikasi Statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida hisoblangan.

O'tgan 2018 yilda 1 million 71 ming gektardan ortiq maydonga paxta etishtirildi. Bu 2017 yilga nisbatan 135 ming gektarga, 2016 yilga nisbatan esa 184 ming gektarga kamdir.

14-jadval

ҚИШЛОҚ ХУЖАЛИК ЭКИНЛАРИ МАЙДОНИ							
Экин майdonлари/йиллар	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Жами экин майdonи	3708,4	3601,6	3628,1	3658,6	3678,2	3694,2	3706,7
шу жумладан:							
дон экинлари	1679,4	1607,4	1628,1	1643,9	1655,6	1671,1	1689,4
техник экинлари	1417	1386	1372,4	1380,1	1372,3	1368,8	1333,9
шундан пaxта	1342,5	1329,2	1308,3	1308,8	1301,5	1298,1	1265,1
картошка ва сабзавот- полиэ экинлари	291,7	295,1	313,7	318,9	324,6	327,3	349,9
шундан:							
картошка	70,7	73,6	76,1	78,3	80,3	80,6	84,6
сабзавотлар	173	175,4	183,8	189,4	192	194	206
озикабоп полиэ	47,9	45,9	53,7	50,6	51,5	52	58,8
озуқа экинлари	320,4	313,1	313,9	315,7	325,7	327	333,5

Tabiiy sharoiti, iqlimi o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan O'zbekiston sharoitida qishloq xo'jalik tarmoqlari eng avvalo, paxtachilik tarmog'ini milliy va mintaqaviy ishlab chiqarish tarmoqlari bilan muvofiqlashtirishga e'tibor qaratilmoqda. Xususan, "...keyingi yilda klaster usulida paxta etishtirishni kamida 52 foizga etkazish va buning uchun 48 ta paxta-to'qimachilik klasterini tashkil etish to'g'risida qaror qabul qilindi. Shu bilan birga, g'alla va meva-sabzavot klasterlari faoliyatini har tomonlama rivojlantirish kerak. Bu soha biz uchun nisbatan yangi ekanini inobatga olib, uni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash, jumladan, kredit tizimini soddalashtirish, xarajatlarni subsidiyalash, yer ajratish bilan bog'liq tartiblarni qayta ko'rib chiqish talab etiladi"²⁷.

²⁷ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoevning O'zR Oliy majlisiga murojaatnomasi. 2018 yil, 28 dekabr.

Qishloq xo'jaligi oldida turgan muhim vazifa – suvni tejaydigan sug'orish texnologiyalarini keng qo'llashdan iborat. Binobarin, mavjud yerlarning 72 foizi qishloq xo'jaligida turli yo'nalishda foydalaniladi hamda respublika suv limitining 86 foizi agrar sektorda ishlatiladi. Shuni ham qayd etish lozimki, sug'oriladigan yerlar maydoni 4,2 mln. gektarga teng bo'lib, umumiy yer maydonining 15 foizini tashkil etadi, xolos. O'zbekiston yaylovlarining katta qismi sahro va chala sahrolardan iborat.

7.3. Mamlakat agrosanoat majmuisi va uning rivojlanishidagi mintaqaviy xususiyatlar

Agrosanoat majmui (ASM) – qishloq xo'jaligi mahsulotlarini etishtirish, saqlash, qayta ishlash va iste'molchilarga etkazib berish bilan band xalq xo'jaligi tarmoqlarining jamlanmasi hisoblanadi.

Agrosanoat majmuasi murakkab va ko'p tarmoqli bo'lib, uning ishlab chiqarish tuzilmasida qishloq, suv va o'rmon xo'jaligi muhim ahamiyatga ega. Chunki, aynan mana shu tarmoqda ishlab chiqariladigan mahsulotlar agrosanoat majmuasi korxonalarida qayta ishlanadi, tashiladi, saqlanadi va iste'molga olib chiqiladi.

Mutaxassislar agrosanoat majmuasini 4 ta sohaga ajratishni ma'qul ko'radi.

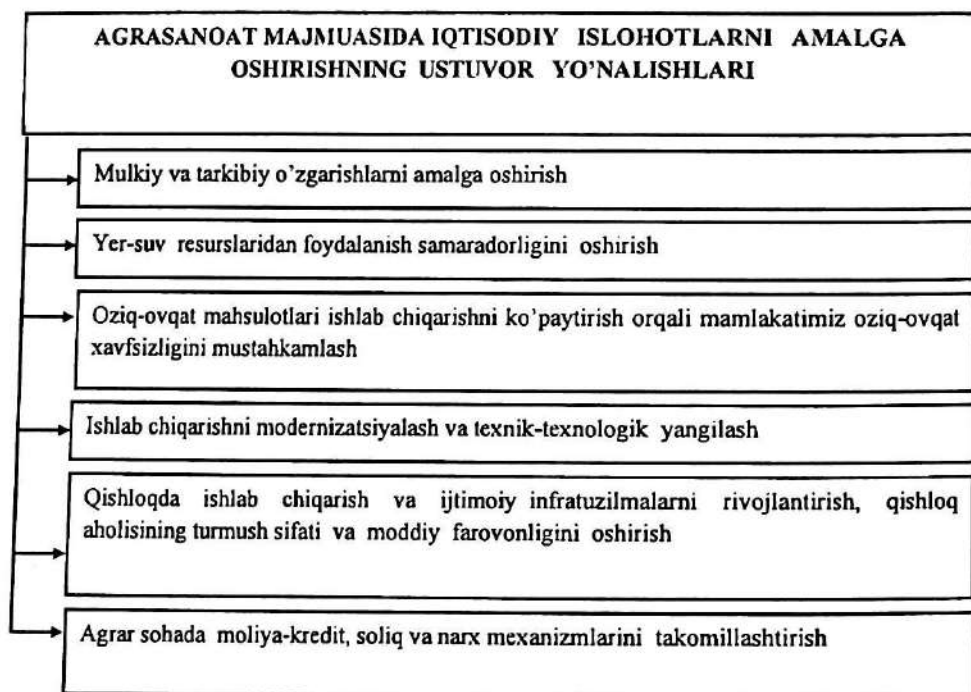
1-soha. Agrosanoat majmuasi tarmoqlari uchun ishlab chiqarish vositalari ishlab chiqaruvchi soha. Bu sohaga agrosanoat majmuasi uchun mashina, traktor, kombayn, stanoklar, ishchi mashinalar ishlab chiqaradigan mashinasozlik, mineral o'g'it va ximikatlar ishlab chiqaruvchi kimyo sanoati, chorvachilik uchun omuhta em ishlab chiqaruvchi korxonalar, qishloq xo'jaligi ekinlari va chorva mollari uchun dori darmon ishlab chiqaruvchi ixtisoslashgan korxonalar kabilar kiradi.

2-soha. Qishloq xo'jaligining o'zi. Bu soha agrosanoat majmuasining asosini tashkil etib, u dehqonchilik va chorvachilik, shuningdek, pillachilik, asalarichilik, o'rmonchilik hamda baliqchilikka ajratiladi.

3-soha. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini tayyorlovchi, qayta ishlovchi va tayyor mahsulotlarni iste'molchilarga etkazib beruvchi tarmoqlar – paxta

zavodlari, go'sht, sut zavodlari, meva sharbatlari chiqaruvchi zavodlar, yog'-moy zavodlari, jun, kanop, pillani qayta ishlash zavodlari, qishloq xo'jaligi mahsulotlari va qayta ishlangan mahsulotlarni saqlash, ularni sotish bilan shug'ullanuvchi korxonalar shu sohaning tarkibini tashkil etadi.

4-soha. Agrosanoat majmuasi infratuzilmasi. Infratuzilmaning o'zi ikkiga bo'linadi. Birinchi qismi ishlab chiqarish infratuzilmasi bo'lsa, ikkinchi qismi ijtimoiy infratuzilmadir.

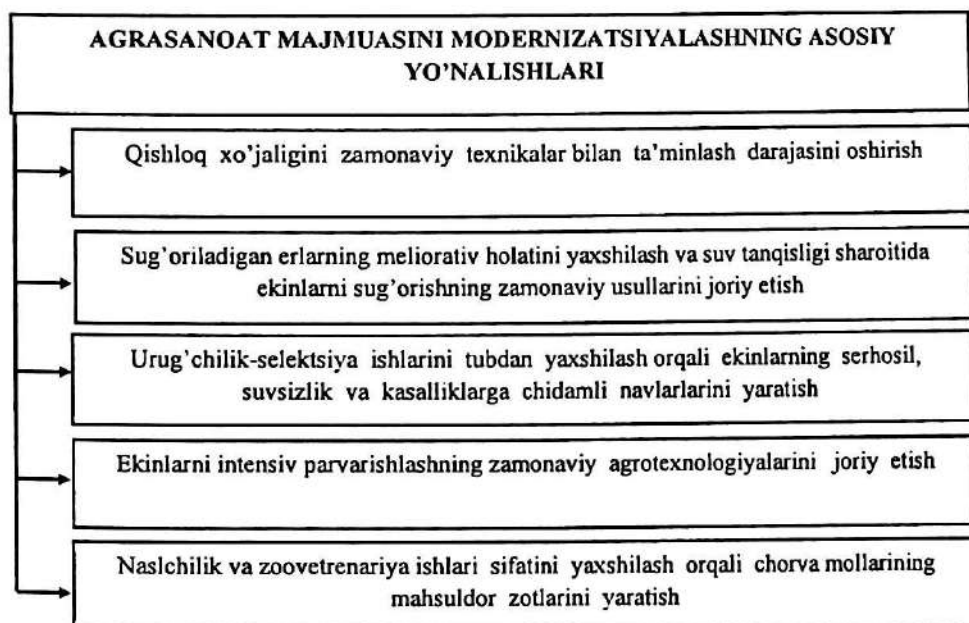
14-rasm. Agrosanoat majmuasida iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning ustuvor yo'nalishlari

O'zbekiston agrosanoat majmuasida qishloq xo'jaligi mahsulotlarini birlamchi qayta ishlaydigan sohalar – un-yorma, yog'-moy, go'sht, sut, meva-konsyerva, vinochilik hisoblanadi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ikkilamchi qayta ishlaydigan sohalar – non, makaron, konditer, paxta moyi, go'sht-sut

konsyervasi va mahsulotlari, oziq-ovqat konsentratlari ishlab chiqarish sohalaridir. Bu ikki yo'nalish birgalikda oziq-ovqat sanoatini tashkil etadi.

Texnika ekinlarini birlamchi qayta ishlash, ya'ni paxta, lub ekinlari va tamaki ishlab chiqarish va ikkilamchi qayta ishlash, ya'ni ip gazlama, to'qimachilik, lub tolalari, tamaki mahsulotlari ishlab chiqarish sohalari engil sanoatni tashkil etadi. Agrosanoat majmuasida paxtasanoat majmuasi, meva-sabzavot majmui, chorvachilik majmuasi hamda don ishlab chiqarish majmuasining ahamiyati yuqori hisoblanadi.

Respublikamiz agrosanoat majmuasida bosqichma-bosqich amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarda tarmoqni modernizatsiyalash va raqobatbardoshligini oshirish masalalariga ustuvor ahamiyat berilmoqda.

15-rasm. Agrosanoat majmuasini modernizatsiyalashning asosiy yo'nalishlari

Qishloq xo'jaligini modernizatsiyalash orqali mamlakatimiz oziq-ovqat xavfsizligini mustahkamlash borasida bir qator ishlar amalga oshirilmoqda.

Jumladan, qishloq xo'jaligini texnika vositalari bilan jihozlash, sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash va boshqalar.

acha xulosalar

Mamlakatimiz hududini tabiiy sharoiti va xo'jalikdagi ahamiyatiga ko'ra cho'l, adir, tog', yaylovlarga bo'lish mumkin. Dengiz sathidan 400 m balandlikgacha bo'lgan joylar cho'l mintaqasi hisoblanadi. Bu yerlardan yaylov chorvachiligida foydalaniladi, ammo cho'lning ozuqa boyligi juda kam. 1 ta qo'y uchun 2-3 gektar o'tloq talab etiladi. SHu hisobdan O'zbekiston cho'llarida 10 mln boshgacha qorako'l qo'y boqsa bo'ladi. Cho'l yaylovlarini yaxshilash va kengaytirish hisobiga qorako'l qo'ylarini soni 11-12 mln boshga etkazish mumkin.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Mintaqalarda qishloq xo'jaligi tarmoq tarkibining shakllanishida tabiiy-iqlim sharoitning rolini asoslab bering.
2. Mamlakat mintaqalari taraqqiyotida qishloq xo'jaligining tutgan o'rnini iqtisodiy raqamlar orqali asoslab bering.
3. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining iste'mol bozoridagi o'rnini aniq mahsulotlar misolida asoslab bering.
4. O'zbekiston agrosanoat majmuasining rivojlanishidagi mintaqaviy xususiyatlarning tavsiflang.
5. O'zbekiston qishloq xo'jaligini rivojlanishida klasterlashning ahamiyatini yoriting.

8 bob. TRANSPORT VA AXBOROT KOMMUNIKATSIYA INFRATUZILMASINING MINTAQAVIY RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI

8.1. Yo'l-transport kommunikatsiyalari rivojlanishidagi hududiy xususiyatlar.

O'zbekiston iqtisodiyotining muhim tarmoqlaridan biri transport sohasi hisoblanadi. Transport iqtisodiyotning ijtimoiy va moddiy ishlab chiqarish tarmog'i bo'lib, iqtisodiyot real sektorida ishlab chiqarilgan yuklarni, shuningdek, yo'lovchilarni bir joydan ikkinchi joyga eltishni, mamlakat hududlari o'rtasida korxonalar va iqtisodiyot tarmoqlari o'rtasida ayirboshlash va kommunikatsiya ta'minlaydigan sohadir.

O'zbekiston iqtisodiyotining jahon hamjamiyatiga jadal va samarali integratsiyalashib borishida transport sohasi faoliyatining ta'siri yuqori baholanadi.

Mamlakat transport tizimining rivojlanishiga bir qancha ichki va tashqi omillar ta'sir ko'rsatadi. Ularga tabiiy-geografik sharoit, yer yuzasining tuzilishi, hududning o'zlashtirilganlik darajasi, aholi manzilgohlari orasidagi masofa, hudud tabiiy-iqtisodiy salohiyatidan foydalanish darajasi, hududning xalqaro transtuzulmalaridagi o'rni va boshqalarni kiritish mumkin.

Transport sohasi ham funktsional vazifalariga ko'ra yer usti va yer osti transportiga ajratiladi.

Yer usti transporti o'z navbatida temir yo'l, avtomobil, quvur transporti, suv transporti (dengiz va daryo transporti), havo transportiga (aviatsiya) ajratiladi.

Yer osti transporti bu metropoliten tizimi bo'lib, uning iqtisodiy ahamiyati asosan passajir tashish oborti bilan belgilanadi. Shu bois, transport tizimi iqtisodiy ahamiyatiga ko'ra yuk va yo'lovchi transportiga ajratilib o'rganiladi.

Hududiy xarakteriga ko'ra ichki va xalqaro transport yo'nalishlari ajratiladi.

Foydalanish darajasiga ko'ra umumiy foydalaniladigan va umumiy foydalanilmaydigan transport turlariga bo'linadi.

Umumiy foydalaniladigan transport turi iqtisodiyotning va aholining o'z ehtiyojlarini qondirish maqsadida foydalanadigan transportdir.

Umumiy foydalanilmaydigan transportga maxsus transport turlariga alohida olingan tarmoq, korxona hududida xizmat ko'rsatadigan transport turlari kiritiladi.

O'zbekistonda transport turlari orasida etakchi va muhim o'rinni temir yo'llar egallaydi. Mamlakatda tashiladigan yuklar-ning 66 foizi temir yo'l zimmasiga to'g'ri keladi. Eksport va import qilinadigan yuklarning qariyb 80 foizi ham temir yo'l transporti orqali amalga oshiriladi. Ushbu yo'l yordamida tashilgan yo'lovchilar soni 15 mln kishini tashkil etadi.

Temir yo'l transportining boshqa transport turlariga nisbatan afzalligi atrof nuhitga kam zarar etkazadi, uning yuk va yo'lovchilar tashish qobiliyati juda yuqori bo'lib, muntazam ravishda harakatda bo'ladi.

Temir yo'llarning yillik yuk aylanmasi 28428,0 mln. tonna-kilometr, yo'lovchi aylanmasi 4,2 mln. yo'lovchi-kilometrni tashkil etadi.

Temir yo'llarda yuk tashishning tannarxi avtomobillarga yuk tashishga nisbatan 35 marta, havo transportiga qaraganda esa 1215 marta arzon tushadi.

Mamlakatimizda ilk temir yo'l 1888 yilda kurilgan. Bugungi kunda temir yo'llarining umumiy uzunligi 6700 km bo'lib, uning 4201,7 kmismi «Uzbekiston temir yo'llari» aksionyerlik jamiyati tasarrufida. Shu jumladan, elektrlashtirilgan temir yo'llar uzunligi 587 kmni tashkil etadi.

Mustakillik yillarida 223 kilometrlik «Toshguzar-Boysun-Qumqo'rg'on» yangi temir yo'l liniyasi, 342 kilometrlik «Navoiy-Uchquduq-Sulton Uvaystog'-Nukus» temir yo'l liniyasi ishga tushirildi.

Eksimbankning (Xitoy) 350 mln dollar hamda Jahon banki 195 mln dollar mablag'i doirasida Pop-Angren yo'nalishida 124 kilometrli bir izli temir yo'l tarmog'i qurildi. Tarmoq 19,2 kilometrli Qamchiq dovoni orqali o'tuvchi tunnelni o'z ichiga oladi.

Afg'onistonda ham bunyodkorlik ishlari amalga oshirilib, «Hayraton - Mozori Sharif» yo'nalishida 106 kilometr po'lat izlar yotqizildi.

O'zbekistonda avtomobil yo'llari tarmog'ining zichligi har 1000 km² maydonga 210 km ni tashkil etadi. Uning umumiy uzunligi 115 ming km.

Mamlakatimiz ijtimoiy-iqtisodiy hayotida Katta O'zbek avtomobil trakti, Toshkent-O'sh, Samarqand-Ashxobod-Turkmanboshi, Nukus-G'uzor, Qo'ng'iro't-Beynov, Toshkent xalqa yo'li katta ahamiyat kasb etadi.

Keyingi yillarda Toshkent-O'sh yo'lining Qamchiq (uzunligi 890 m) va Rezak (uzunligi 368 m) dovonlarida avtomobil harakati yo'lga qo'yildi. Amudaryoda qurilgan (umumiy uzunligi 1260 metr) ko'prik daryoning ikki qirg'og'ini birbiriga uladi.

O'zbekiston avtomobil yo'llarining umumiy uzunligi 183347 km dan oshadi.

Shundan:

42667 km – umumiy foydalanishdagi magistral yo'llar;

3237 km – xalqaro ahamiyatdagi yo'llar;

18772 km – davlat ahamiyatidagi yo'llar;

21458 km – mahalliy, ya'ni viloyatlar darajasidagi yo'llar;

102880 km – ichki xo'jalik va xo'jaliklar o'rtasidagi aloqalarni bog'laydigan yo'llar.

Mamlakatda daryo transporti sohasidagi munosabatlar O'zbekiston avtomobil va daryo transporti agentligi tomonidan boshqariladi. Bugungi kunda O'zbekistonda amalga oshirilayotgan yo'lovchi tashish xizmatlarining 95% hamda yuk tashish xizmatining 85% avtomobil yo'llari orqali amalga oshiriladi. Bu avtomobil yo'llarining O'zbekiston ijtimoiy-iqtisodiy hayotida o'ta muhim o'rin tutishidan dolalat beradi.

O'zbekiston avtomobil yo'llari 30 dan ortiq xalqaro konvensiya, bitim va shartnomalarning ishtirokchisi, shuningdek, ESKATO, BMTning Evropa iqtisodiy komissiyasi, Xalqaro yo'l federatsiyasi, Shanxay Hamkorlik Tashkiloti, TRASEKA, Transafg'on xalqaro yo'lagini rivojlantirish bo'yicha davlatlararo muvofiqlashtirish kengashi kabi nufuzli tashkilotlar hamda mintaqaviy integratsiyalash tuzilmalari bilan hamkorlik qilib kelmoqda.

O'zbekiston hududi orqali Osiyo va Evropaning turli tomonlari bilan bog'lovchi 44 ta transport tranzit yo'nalishlari o'tgan. Ular jahon ahamiyatiga molik yo'laklarning uzviy qismi bo'lib, muhim iqtisodiy, ijtimoiy va strategik

vazifalarni bajaradi, ishlab chiqaruvchi bilan xaridorni, davlatlar va qit'alarni bir-biriga bog'laydi.

Bugungi kunda O'zbekistonda avtomobil yo'llari tarmog'ining zichligi har 1000 km² maydonga 210 km ni yoki umumiy uzunligini 90 ming km tashkil etadi.

Mamlakatimiz ijtimoiy-iqtisodiy hayotida Katta O'zbek avtomobil trakti, Toshkent-O'sh, Samarqand-Ashxobod-Turkmanboshi, Nukus-G'uzor, Qo'ng'irot-Beynov, Toshkent xalqa yo'li katta ahamiyat kasb etadi. Keyingi yillarda Toshkent O'sh yo'lining Qamchiq (uzunligi 890 m) va Rezak (uzunligi 368 m) dovonlarida avtomobil harakati yo'lga qo'yildi. Amudaryoda qurilgan (umumiy uzunligi 1260 metr) ko'priklarning ikki qirg'og'ini bir-biriga uladi.

Xalqaro avtomobil yo'llari bilan bog'laydigan Andijon-O'sh-Ergashtom-Qashqar va TRASEKA (Evropa-Osiyo-Kavkaz orasidagi transport yo'li) loyihasi asosida avtomobil yo'llari qurilishi amalga oshirilmoqda.

Umumiy uzunligi 116 kilometrni tashkil etadigan yangi yo'nalish-Guliston-Ohangaron avtomobil yo'lining qurilishi natijasida Farg'ona vodiysi bilan yurtimizning janubiy, g'arbiy va shimoliy hududlari o'rtasidagi yo'l masofasi 61 kilometrqa qisqardi. Yangi yo'l transport vositalari vaqtini qariyb bir soatga kamaytirgani holda, bir kecha-kunduzda o'rtacha 40 tonna yonilg'i iqtisod qilishiga olib keldi.

O'zbekistonning Markaziy Osiyoni markazida, Evropa bilan Osiyo qit'alari o'rtasida joylashganligi uning xalqaro transport tizimidagi o'rnini belgilab beradi.

Xitoy o'tgan asrning oxirgi choragidan o'z imkoniyatlarini kengaytirish maqsadida transkoridorlar tashkil etishga e'tibor qaratgan.

Dastlab, Buyuk ipak yo'li loyihasi bu faoliyatini boshlagan bo'lsa, XXI asrning boshlarida quyidagi uchta trans Evro-Osiyo iqtisodiy yo'lagiga asos soldi:

- Xitoydan Markaziy Osiyo, Rossiya orqali Evropaga (Boltiq dengizga qadar);

- Xitoydan Markaziy Osiyo va G'arbiy Osiyo orqali Fors ko'rfazi va O'rtaer dengizga qadar;

- Xitoydan Janubi-Sharqiy Osiyo, Janubiy Osiyo va Hind okeaniga qadar iqtisodiy yo'lak barpo etishni taklif qilgan.

Buyuk ipak yo'li loyihasining mantiqiy davomi, Evro-Osiyo iqtisodiy yo'lagi-traskoridorni to'liq shakllantirish maqsadida 2017 yil may oyida Xitoy xalq respublikasida bo'lib o'tgan «Bir makon, bir yo'l» forumi o'tkazildi.

«Bir makon, bir yo'l» forumida Markaziy Osiyoni Xitoy va Rossiya orqa Janubiy, Janubiy-Sharqiy Osiyo va Evropa mamlakatlari bozorlari bilan bog'laydigan transport-logistika yo'nalishlarini ochish bo'yicha hamkorlik yuzasidan kompleks harakatlar dasturi ishlab chiqildi. «Bir makon - bir yo'l» 60 dan ortiq mamlakatda 900 ga yaqin turli infratuzilma loyihalarini o'z ichiga oladi. Uni hayotga tatbiq etish uchun zarur investitsiyalarni ekspertlar 2 trilliondan 3,5 trillion dollargacha baholamoqda.

Hozirgi paytga kelib, XXR «Bir makon - bir yo'l» doirasida Vengriya, Mo'g'uliston, Rossiya, Tojikiston va Turkiya bilan hamkorlik to'g'risidagi ikki tomonlama bitimlarni imzolagan. Sharqiy Xitoyni Eron va Evropa mamlakatlari qadar bog'lovchi temir yo'l tarmoqlarining kengaytirilishi haqida e'lon qilindi. XXRdan Laos va Tailandga, Efiopiya-Jibuti, Vengeriya-Serbiya yo'nalishidagi temir yo'l, Indoneziyaga tezyurar magistrallar qurilishi, XXR-Pokiston, Xitoy-Mo'g'uliston-Rossiya, Bangladesh-Xitoy-Hindiston-Mayanma iqtisodiy yo'laklarini shakllantirish, Gvadar (Pokiston) va Pirey (Gretsiya) portlarini modernizatsiya qilish to'g'risidagi kelishuvlarga erishilgan.

«Xitoy-Qirg'iziston-O'zbekiston» temir yo'li qurilishi milliy iqtisodiyotning asosiy sohalariga investitsiyalar jalb qilish, logistik imkoniyatlarini yanada to'liqroq amalga oshirish imkoniyatini beradi.

Respublika havo transporti o'z ishini birinchi marta 1924 yili boshlagan edi. O'sha yilning 12 may kuni Toshkent-Bishkek-Oлмаota shaharlari orasida havo transporti aloqasi yo'lga qo'yilgan.

O'zbekiston Respublikasi Milliy aviakompaniyasi 1992 yil 28 yanvarda tashkil etilgan.

Hozirda «O'zbekiston havo yo'llari» Milliy aviakompaniyasi NyuYork, London, Tokio, Pekin, Parij, Istambul, Dehli, Tel Aviv, Seul, Kuala Lumpur, Jidda, Urumchi kabi jahonning 100 dan ortiq shaharlari bilan havo transporti qatnovi amalga oshirilmoqda.

Mamlakatning 12 aeroporti «Toshkent», «Buxoro», «Samarqand», «Nukus», «Qarshi», «Termiz», «Urganch», «Andijon», «Farg'ona», «Navoiy», «Namangan» aeroportlari xalqaro maqomiga ega. Aviakompaniya tomonidan har yili o'rtacha 25 ming qatnov amalga oshiriladi, 3-3,5 mln. yo'lovchi va 45-50 ming tonna yuk tashildi.

O'zbekiston hududida yirik tabiiy gaz, neft konlarining topilishi va ishga tushirilishi sababli quvur transporti rivojlandi, muhim ahamiyatga ega bo'lgan gaz quvurlari vujudga keldi. Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasi gaz transport tizimi 13,6 ming kilometrdan ortiqroq magistral gaz quvurlaridan tashkil topgan. Magistral gaz quvurlari orqali gazni transportini amalga oshiradigan turli xil rumunda 252 gaz haydovchi agregatlar ekspluatatsiya qilinadi.

O'zbekiston respublikasi iste'molchilariga tabiiy gazni etkazib berish hamda uni eksporti va tranzitini, sharqiy, shimoliy va janubiy yo'nalishlarda gazni yer ostida saqlash inshootlari va magistral gaz quvurlari boshqarmasi amalga oshiradi. U:

- tabiiy gazni aholiga va sanoat iste'molchilariga sotish;
- magistral gaz quvurlariga bevosita chiqish imkoniyati bo'lgan sanoat korxonalariga tabiiy gazni sotish;
- tabiiy gaz eksporti;
- tabiiy gazni yer osti omborlariga haydash bilan shug'illanadi.

Respublikada elektr tizimi tashkil topishi va rivojlanishi transportning yangi turielektr transportining vujudga kelishini taqozo etdi. Hozirgi vaqtda transportning bu turi yordamida O'zbekiston O'rta Osiyo elektr tizimiga ulangan.

Elektr va gaz tarmog'ini barpo etish bo'yicha strategik investitsiya loyihalarining mamlakatimizda amalga oshirilishi natijasida:

✓ mamlakatimizda yagona elektr va gaz tarmog'i tizimlarini tashkil etish ishlari yakunlanib, ulardan uzluksiz va tejimli foydalanishni nazorat qilish va ta'minlandi;

✓ Farg'ona vodiysi va O'zbekiston janubida yashaydigan aholini tabiiy gaz va elektr energiyasi bilan ishonchli ta'minlandi;

✓ me'yordagidan ortiqcha yoki kam quvvat bilan ishlayotgan 283 ta transformator podstantsiyalarini yangilariga almashtirildi (ushbu tadbirlarga 2,9 mlrd. so'm mablag' sarflandi);

✓ me'yordagidan ortiqcha quvvat bilan ishlayotgan 308 km elektr tarmoqlarini almashtirish ishlari amalga oshirildi (1 mlrd. so'm).

8.2. Axborot-telekommunikatsiya xizmatlari sohasining rivojlanish xususiyatlari.

Jahonda globallashuv jarayonlarining kuchayishi, xalqaro maydonda tovar va xizmatlar ayirboshlash, turli jabhalardagi hamkorlikning tobora kengayib borishi bugungi kunda yuqori texnologik telekommunikatsiya tarmog'ini rivojlantirishni muhim strategik vazifaga aylantirdi kompyuter texnikasi, axborot texnologiyalari, Internet, mobil telefon aloqalari sohalari misli ko'rilmagan darajada taraqqiy etmoqda.

Aloqa turli vositalar yordamida axborot va ma'lumotlarni uzatish va qabul qilishni bildirib, ushbu vazifalar iqtisodiyotning pochta, telefon, telegraf, radio, televidenie kabi yo'nalishlarini o'z ichiga oladi. Telekommunikatsiya turli signal, belgi, matn, tasvir va ovozlari orqali uzatiladigan axborotlarni qayta ishlash tizimlari majmuasi sifatida faoliyat yuritadi. Tor ma'noda bir yoki bir necha turdagi telefon, telegraf, faksimil axborotlar almashinuvi, televidenie va radio dasturlarni uzatishga mo'ljallangan texnika vositalari to'plami telekommunikatsiya tarmog'i deb yuritiladi.

"Transport tarmoqlari va kommunikatsiyani rivojlantirish masalalari, Respublikaning geografik joylashuvi, dengizga chiqish imkoni yo'qligi, avtomagistral qurilishini ustuvor, istiqbolli va hayotiy ahamiyatga ega

masalalardan biri qilib qo'yadi. Kommunikatsiya tarmoqlari rivojlanmasa, O'zbekistonning kelajagi bo'lmaydi. Biz buni aniq anglab olishimiz kerak".

Prezidentimiz o'z ma'ruzasida «Ushbu dasturlarni amalga oshirishdan ko'zlangan pirovard maqsad – Evropa va Osiyo o'rtasidagi savdo oqimining ma'lum qismini mamlakatimizdagi tranzit yo'nalishlariga burish va shu asosda yurtimizda transport va tranzit xizmati hajmini oshirish, mavjud infratuzilma negizida logistika markazlarini tashkil etish, minglab odamlarni ish bilan ta'minlashdan iborat», deb ta'kidlab o'tdi. Quyida keltirilgan loyihalarning barchasi, jahon moliyaviy-iqtisodiy inqiroziga qaramasdan, 2009-2014 yillarda ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlash bo'yicha muhim loyihalarni amalga oshirishga doir chora-tadbirlar dasturiga kiritilganligini qayd etish lozim. Ushbu dasturga umumiy qiymati 42,5 milliard dollardan ziyod 327 ta loyiha kiritilgan bo'lib, ularning ko'pchiligi bo'yicha moliyalash manbalari aniq belgilangan va investorlar konsortsiumlari shakllantirilgan.

Respublikamiz iqtisodiyotiga ham AKTni bosqichma-bosqich joriy qilish, axborotlashtirish jarayonlarini jadallashtirish bo'yicha izchil ishlar olib borilmoqda. Istiqlol yillarida sohaning huquqiy asosi yaratilib, "Axborotlashtirish to'g'risida"gi, "Elektron hujjat aylanishi to'g'risida"gi, "Elektron raqamli imzo to'g'risida"gi, "Elektron hukumat to'g'risida"gi qonunlar, "Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini yanada joriy etish va rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi hamda "Mamlakatimizning dasturiy ta'minot vositalari ishlab chiquvchilarini rag'batlantirishni yanada kuchaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorlari bunda dasturilamal bo'layapti.

Bu boradagi bugungi dolzarb vazifa iqtisodiyotning barcha sohalarini raqamli texnologiyalar asosida yangilashni nazarda tutadigan Raqamli iqtisodiyot milliy kontseptsiyasini ishlab chiqishdan iborat. SHu asosda "Raqamli O'zbekiston – 2030" dasturini hayotga tatbiq etishimiz zarur. Raqamli iqtisodiyot yalpi ichki

mahsulotni kamida 30 foizga o'stirish, korruptsiyani keskin kamaytirish imkonini beradi²⁸.

Internet tezkor axborot olish, etkazish va unga ishlov berish manbai hisoblanadi. Shu bois undan foydalanuvchilar soni tobora ko'payib bormoqda. Ayni paytda mamlakatimizda ushbu tarmoqdan foydalanuvchilar 12 million, mobil aloqa abonentlari esa 22 million kishidan oshdi.

"Internet Live Stats" internetdan foydalanadigan aholi soni bo'yicha 201 ta davlatning reytingi tuzib chiqdi. Mazkur reytingda O'zbekiston 37 o'rinda qayd etildi. Unda yurtimizning 51 foiz aholisi ya'ni 15453227 kishi doimiy ravishda internetdan foydalanishi yozib o'tilgan.

O'zbekistonda bir yilda internetdan foydalanuvchilar soni 6.1 foizga ya'ni 893596 kishiga oshgan.

Internetdan foydalanish bo'yicha Xitoy (721 million), Hindiston (462 million), AQSh (286 million), Braziliya (139 million) va Yaponiya (115 million) dastlabki o'rinni band etgan. MDH davlatlari orasida Rossiya 6-o'rin, Ukraina 34-o'rin, Qozog'iston 47-pog'ona, Belarus 61-o'rin, Qirg'iziston 106 o'rin, Tojikiston va Turkmaniston 114 va 134-pog'onalarda qayd etilgan.

8.3. Transport, axborot kommunikatsiya korxonalarini rivojlantirish istiqbollari.

Mamlakatimizda keyingi yillarda chuqur o'ylangan, o'zaro manfaatli va amaliy ruhdagi tashqi siyosat yuritish, xorijiy davlatlar, birinchi navbatda, qo'shni mamlakatlar bilan do'stona va o'zaro manfaatli munosabatlarni rivojlantirish borasida sezilarli natijalarga erishilmoqda.

"O'zbekistonning tashqi siyosatida Markaziy Osiyo-bosh ustuvor yo'nalish" tamoyili asosida mintaqada mutlaqo yangi siyosiy muhit yaratilib, o'zaro ishonch va yaqin qo'shnichilik aloqalarni mustahkamlanmoqda. Bu esa, o'z navbatida suvdan oqilona foydalanish, chegara, transport qatnovini qayta tiklash va, milliy va

²⁸ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy majlisga murojaatnomasi, 2018 yil 28 dekabr.

mintaqaviy logistika xizmatlarini kengaytirish kabi ko'plab nozik masalalarni samarali echimiga asos bo'lmoqda. O'zbekiston Birlashgan Millatlar Tashkiloti, Evropa xavfsizlik va hamkorlik tashkiloti, Islom hamkorlik tashkiloti, Shanxay hamkorlik tashkiloti, Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi kabi xalqaro tuzilmalar va boshqa nufuzli xalqaro tashkilotlar bilan sheriklik munosabatlarida hamda Rossiya va boshqa MDH mamlakatlari, Xitoy, AQSh, Janubiy Koreya, Turkiya, Evropa va Osiyodagi bir qator davlatlar bilan o'zaro manfaatli hamkorlikning sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarilganligi so'zimizning isboti bo'lib xizmat qiladi. SHuningdek, O'zbekistonning Jahon savdo tashkilotiga a'zo bo'lish bo'yicha muzokaralarni qaytadan boshlash ishtiyoqi mamlakatning tashqi iqtisodiy faoliyati yanada takomillashtirish zaruriyatini keltirib chiqaradi.

Ta'kidlash joizki, tashqi iqtisodiy sohada hali ishga solinmagan katta imkoniyat va zahiralar mavjud, borada biz Markaziy Osiyo mamlakatlari va yirik sheriklarimiz – Xitoy, Rossiya, Janubiy Koreya, AQSh, Turkiya, Evropa Ittifoqi mamlakatlari bilan savdo-iqtisodiy aloqalarni kengaytirish talab etiladi. O'zbekiston Respublikasining tashqi savdo yuklarini jahondagi va mintaqadagi asosiy bozorlarga olib chiqadigan ishonchli transport va tranzit yo'laklarini izchil shakllantirishga alohida e'tibor qaratish lozim. Jumladan, milliy yuk tashuvchilarni qo'llab-quvvatlash, tadbirkorlik sub'ektlariga qo'shimcha sharoitlar yaratish maqsadida «Milliy logistika portali»ni tashkil etish, tadbirkorlik sub'ektlari ushbu portal orqali dunyoning barcha nuqtalarida milliy yuk tashuvchilarning transportlari haqida ma'lumotlarni «onlayn» rejimida tezkor olishi va buyurtma berish imkoniyati yaratilishi, xalqaro logistika kompaniyalari bilan hamkorlikni yo'lga qo'yish nazarda tutilgan. Shuningdek, bugungi kunda "...transport-logistika tizimini takomillashtirish ham eng dolzarb masaladir. Chunki dengizga chiqish imkoniyatimiz cheklangani uchun mahsulotni eksport qilishda ko'plab qiyinchiliklar paydo bo'lmoqda. Shu bois, "O'zbekistan Eyrveys" va "O'zbekiston temir yo'llari" kompaniyalari tovarlarimizni eksport qilish bo'yicha zamonaviy logistika yo'nalishlarini yaratishlari zarur.

Vazirlar Mahkamasi eksport yuklarini qo'shni davlatlardan temir yo'l orqali imtiyozli narxlarda o'tkazish bo'yicha muzokaralar olib borishi kerak. Shu bilan birga, Jahon bankining "Logistika samaradorligi indeksi"dagi mamlakatimiz o'rni yuqori pozitsiyaga ko'tarish choralarini ko'rish lozim.

Kelgusi yilda bojxona tartiblarini keskin soddalashtirish, bojxona nazorati punktlari hamda yuklarni rasmiylashtirish postlarini tubdan isloh qilish zarur²⁹.

Xitoy davlatining tashabbusi bilan amalga oshirilayotgan "Bir makon, bir yo'l" loyihasi doirasida mamlakatimizning transport-kommunikatsiya infratuzilmalari sohasidagi imkoniyatlarini oshirish lozim. Tranzit davlatlar, xususan, Turkmaniston, Eron, Qozog'iston, Rossiya, Ozarbayjon va Gruziya hududlaridan asosiy eksport yuklarini tranzit shaklida tashishda prefyferentsiyalarga ega bo'lish dolzarb vazifa hisoblanadi.

Hukumat tomonidan qo'shni Afg'oniston Islom Respublikasi bilan o'zaro manfaatli hamkorlik yo'lida muhim kelishuvlar amalga oshirildi, yangi iqtisodiy loyihalar bo'yicha amaliy ishlar boshlandi. Shuningdek, Rossiya, Xitoy, Janubiy Koreya, Turkiya, AQSh va Evropa Ittifoqi davlatlari, musulmon mamlakatlari bilan ham samarali bitim va kelishuvlarga erishildi. O'tgan yilda 200 dan ortiq xalqaro shartnomalar, shuningdek, savdo-iqtisodiy va investitsiya sohalarida qiymati qariyb 60 milliard AQSh dollariga teng kelishuv va bitimlar imzolandi. Mazkur hujjatlar ijrosini ta'minlash maqsadida respublika hukumati tomonidan innovatsion g'oyalar, texnologiyalar va loyihalarni ishlab chiqish va joriy qilish sohasiga investitsiyalarni keng jalb qilish, ichki va tashqi bozorlarda jamoat va xususiy sektorlardan ilg'or va ilmiy hajmdor texnologiyalarni faol tarqatish, bozor ishtirokchilari o'rtasida hamkorlikni kengaytirish, tarmoq korxonalarining jadal rivojlanishiga ko'maklashadigan mintaqaviy va xalqaro aloqalarni rivojlantirish, ilmiy-tadqiqot muassasalari, xususiy tadbirkorlik va investorlar o'rtasida

²⁹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy majlisga murojaatnomasi. 2018 yil 28 dekabr..

kooperatsion aloqalarni rivojlantirish, yaqin qo'shnilar bilan ishlab chiqarish aloqalarini tiklash bo'yicha keng ko'lamli tadbirlar amalga oshirilmoqda³⁰.

Bugungi kunda transport sohasida yagona davlat siyosatining shakllantirilishi va uning mintaqadagi qo'shni davlatlar bilan o'zaro manfaatli aloqalarga yo'naltirilishi O'zbekistonni Evrosiyaning muhim transport tuguniga va Buyuk Ipak yo'lini yangi shaklda tiklanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, O'zbekiston va Xitoy davlat chegaralarida yangi logistika markazlarini ochish bo'yicha amalga oshirilayotgan o'zaro kelishuvlar bu boradagi ijobiy qadam bo'lib xizmat qiladi. Yaqin kelajakda ichki temir yo'llarning jadal rivojlanishi tufayli O'zbekiston va Xitoy temir yo'llarini o'zaro bog'lash imkoniyati paydo bo'ladi.

Transkavkaz avtomagistralidan foydalanish va Ruminiya, Bolgariya, Rossiya portlariga chiqish masalalari bo'yicha Kavkaz bo'yi davlatlari bilan o'rnatilgan hamkorlik O'zbekistonni qisqa yo'llar orqali savdo-sotiq olib borish imkoniyatini vujudga keltiradi.

Joriy yilda Amudaryo orqali Turkmanobod-Farob temir yo'l va avtomobil ko'priklari ochilishi Turkmanistonning tranzit yo'llaridan o'tuvchi yuk oqimlari hajmini bir necha marotaba oshirishga imkon beradi va Kaspiy, Qora va O'rta yer dengizlari, Evropa, Kavkazorti, Yaqin va O'rta Sharq davlatlariga to'g'ridan-to'g'ri chiqishga yo'l ochadi.

Milliy iqtisodiyotning ajralmas qismi bo'lgan transport va logistika sohasi boshqa tarmoqlarda amalga oshirilayotgan islohotlar, barcha transport turlarining izchil rivojlanishini va mamlakatimizning xalqaro transport va logistika xizmatlari bozorida nufuzini oshirish, iqtisodiyotimiz barcha tarmoqlari uyg'un rivojlanishiga va mamlakat eksport salohiyatining kuchayishiga yordam beradi³¹. O'zbekistonning geografik joylashuvi jihatidan Buyuk ipak yo'lining bog'lovchi

³⁰ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 27 apreldagi PQ-3682-sonli "Innovatsion g'oyalar, texnologiyalar va loyihalarni amaliy joriy qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi Qarori.

³¹ Логистика. Владимир Юрьевич Конотопский, Москва. ЮРАЙТ. 2017 г., 144 стр.

markazida ekanligi uning savdo infratuzilmasi logistika markazlari tarmog'ini rivojlantirishning strategik muhim jihati va rag'batlantiruvchi omili hisoblanadi. Binobarin, "Afg'onistonda transport va logistika, energetika, savdo va ta'lim sohalarida yirik qo'shma loyihalarni hamda "Termiz-kargo" logistika markazini amalga oshirishga kirishdik"³².

O'zbekistonning transport tarmoqlari va kommunikatsiya-larini rivojlantirish borasidagi xalqaro hamkorligi tobora rivojlanib bormoqda. Bunday o'zaro manfaatli hamjihatlik taraqqiyotiga xizmat qiladigan huquqiy asoslar yaratilmoqda. Xususan, mamlakatimiz tomonidan transport va tranzit masalalariga doir 100 dan ortiq xalqaro kelishuvlar va bayonlar, shu jumladan, 30 ga yaqin Konvensiyalar imzolandi. Bundan tashqari, O'zbekiston Xalqaro temir yo'llari ittifoqi, Temir yo'llari hamkorlik tashkiloti, Xalqaro ekspeditorlar uyushmasi federatsiyasi, ESKATO, TRASEKA va boshqa bir qancha xalqaro tashkilotlar a'zosi hisoblanadi. Hozirgi paytda mamlakat hududidan avtomobil transporti orqali yuklarni olib o'tuvchi xorijiy avtotashuvchilar uchun respublika tomonidan umumiy uzunligi 37 ming kilometrga teng bo'lgan 44 ta yo'nalish belgilangan.

Mamlakat va mintaqalarning dengiz va okean portlariga bevosita chiqish imkoniyatiga ega bo'lishi uchun istiqbolda quyidagi transport koridorlari xizmat qiladi:

- Tashkent - Ashg'abod - Turkmanboshi porti - Boku porti.
- Olma ota - Toshkent - Istambul avtomagistrali.
- Markaziy Osiyo mamlakatlari - Sharqiy Xitoyning portlaridan birigacha.
- Markaziy Osiyo mamlakatlari-Tedjen-Seraxs-Mashxad-Bandar Abbas porti (Eron).
- Markaziy Osiyo mamlakatlari - Eron Islom Respublikasi - Turkiya Istambul porti. Bugungi kunda xalqaro yuk tashuvlari bilan shug'ullanayotgan tashki iktisodiy faoliyat katnashchilari quyidagi transport koridorlaridan foydalanib kelmokdalar:

³² O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy majlisga murojaatnomasi. 2018 yil 28 dekabr.

1-yo'lak-Bol'tiqbuyi davlatlari portlari yo'nalishida (tranzit bilan Kozogiston va Rossiya orqali)-Klaypeda (Litva), Riga, Liepaya, Ventspils (Latviya), Tallin (Estoniya);

2-yo'lak-Belarus va Ukraina orqali (tranzit bilan Qozog'iston va Rossiya orqali) - Chop (Ukraina) va Brest (Belarus) chegara utishlari, keyinchalik Evropaga;

3-yo'lak-Ukrainaning Ilichevsk portiga (tranzit bilan Qozog'iston va Rossiya orqali), Kora dengizga chiqish bilan;

4-yo'lak- TRASEKA yo'lagi deb nom olgan Gruziyaning Poti va Batumi portlariga (tranzit bilan Turkmaniston va Ozarbayjon orqali), Qora dengizga;

5-yo'lak-Eronning Bandar-Abbos portiga (tranzit bilan Turkmaniston orqali) Fors kurfaziga chiqish bilan;

6-yo'lak-Sharqiy yo'nalishda Xitoy orqali (tranzit bilan Qozog'iston orqali) Sariq dengizga;

7-yo'lak-sharqiy yo'nalishda Uzoq Sharqning Naxodka va Vladivostok portlari orqali (tranzit bilan Qozog'iston va Rossiya orqali) Sariq dengizga;

8-yo'lak-Turkiya va Evropaga ("Boku-Axalkalaki-Kars" yangi temir yo'lida tranzit bilan Turkmaniston va Ozarbayjon orqali).

Hozirgi kunda yana quyidagi yo'nalishlar rivojlantirilmoqda:

- Evropa va Janubi-sharqiy Osiyo yo'nalishida (Turkiyaning Myersin porti, Turkmaniston va Eron orqali tranzit yo'nalish);

- Xitoy portlariga (tranzit bilan Qirg'iziston orqali) Sariq, Sharqiy - Xitoy va Janubiy-Xitoy dengizlariga chiqish bilan.

Xalqaro ekspertlarning baholariga ko'ra, loyiha amalga oshirilgan yo'lakning o'tkazish kobiliyati 12-14 mln. tonnani (ichki tashishlarni hisobga olmaganda) tashkil etadi hamda Shanxaydan Lissabongacha uzluksiz yer usti yo'nalishi shakllanadi. Tomonlar Andijon, O'sh va Qoshg'ar o'rtasidagi xalkaro avtomobil yo'lini qayta kurish va rivojlantirish bitimini imzolagan.

Afg'on muammosi tartibga solinishi munosabati bilan tranzit bilan

Afg'oniston orqali Eronning Bandar-Abbos va Chahbahor portlariga chiqadigan janubiy muqobil transport yo'laklarini ishlab chiqish buyicha yangi istiqbollar ochilmokda.

Qamchiq dovoni orqali o'tgan "Angren-Pop" elektrlashtirilgan temir yo'l liniyasining ishga tushirilishi transport-logistika xizmatlari ko'rsatish va yo'lovchilarni tashish sohasida erishilgan katta yutuq bo'ldi. Bu bilan Xitoy – Markaziy Osiyo – Evropa yangi xalqaro tranzit temir yo'l koridorining eng muhim bo'g'ini barpo etildi. Shu bilan birga, multimodal transport-logistika markazlari tarmog'ini shakllantirish ham tashqi bozorga chiqadigan, eksportga yo'naltiriladigan mahsulotlarni saqlash, qayta ishlash va realizatsiya qilish bo'yicha transport-logistika markazlarini, shuningdek mamlakatimiz tranzit infratuzilmasini rivojlantirish imkonini kengaytiradi.

O'zbekiston Respublikasida hajmi va nomenklaturasi tobora ko'payayotgan mahalliy mahsulotlarning xorijiy bozorlarga eksportini ta'minlash uchun mahsulot ishlab chiqaruvchilar, yuk saqlovchilar, transport, transport-ekspeditorlik, logistik va boshqa xizmatlar ko'rsatuvchi tadbirkorlik sub'ektlari o'rtasida zamonaviy bozor munosabatlarini shakllantirishning yangi mexanizmlari va ko'rinishlarini tatbiq etish zaruriyati tug'ilmoqda.

Mamlakatimizda yaxlit temir yo'l tarmog'ini shakllantirish va chet davlatlarga, avvalo, Transafg'on temir yo'l koridori orqali Hind okeani, Janubiy va Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari portlariga chiqish, respublikaning tranzit rolini kengaytirish strategiyasiga asosan uzunligi 700 kilometrga yaqin "Navoiy–Uchquduq–Nukus", "G'uzor–Boysun–Qumqo'rg'on", 125 kilometrlik "Angren–Pop" elektrlashtirilgan temir yo'l qurilishi amalga oshirildi.

acha xulosalar

Aloqa turli vositalar yordamida axborot va ma'lumotlarni uzatish va qabul qilishni bildirib, ushbu vazifalar iqtisodiyotning pochta, telefon, telegraf, radio, televidenie kabi yo'nalishlarini o'z ichiga oladi. Telekommunikatsiya turli signal, belgi, matn, tasvir va ovozlar orqali uzatiladigan axborotlarni qayta ishlash tizimlari majmuasi sifatida faoliyat yuritadi. Tor ma'noda bir yoki bir necha turdagi telefon, telegraf, faksimil axborotlar almashinuvi, televizion va radio dasturlarni uzatishga mo'ljallangan texnika vositalari to'plami telekommunikatsiya tarmog'i deb yuritiladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Axborot kommunikatsiyalari tushinchasi va uning mazmun mohiyatini yoritib bering.
2. Yo'l-transport kommunikatsiyalari va uning tarkibiy tuzilmasini tasvirlab bering.
3. Transport tizimining rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadigan omillarni tavsiflang.
4. O'zbekistonning xalqaro ekspeditorlar uyushmasi federatsiyasi, ESKATO, TRASEKA va boshqa xalqaro tashkilotlar bilan aloqalarini tavsiflang.

**9 bob. O'ZBEKISTONNING RESPUBLIKA, MINTAQA, VA
MAHALLIY BOSHQARUV ORGANLARI O'RTASIDAGI
VAKOLATLARNI TAQSIMLASH MEXANIZMI**

**9.1. Davlat hokimiyatining turli pog'onalari o'rtasida vakolatlarni
taqsimlashning vazifalari va tamoyillari**

Turli miqyosdagi hokimiyat organlarining faoliyatini muvofiqlashtirmay, iqtisodiy rivojlangan davlat qurish, jamiyatda siyosiy va ijtimoiy barqarorlikka erishish mushkul. "Davlat boshqaruvi", "Mintaqaviy boshqaruv" va "Mahalliy boshqaruv" atamalari murakkab tizimni (davlat boshqaruv faoliyatining o'zaro bog'liq tarkibiy qismlari majmui)ni tashkil etadiki, odatda, boshqaruv maqsadlari, vazifalari, printsiplari, vazifalari, usullari, shakllari, sub'ektlari va ob'ektlari mazkur tizimning asosiy unsurlari hisoblanadi.

O'zbekistonda Respublikasi mintaq va mahalliy hokimiyat organlari o'rtasida vakolatlarni o'zaro manfaatli asosda taqsimlash zarurati - mahalliy tuzilmalar faoliyatining quyidagi muhim muammolari bilan belgilanadi:

- a) mahalliy tuzilmalar va mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlarining O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida belgilangan huquqlarini himoya qilish;
- b) davlat mulkini respublika, mintaq va mahalliy mulklarga taqsimlash;
- v) mahalliy mulkning barcha shakllarini muhofaza qilish mexanizmini ishlab chiqish;
- g) mahalliy tuzilmalarning xususiyatidan kelib chiqib, minimal byudjet bilan ta'minlash normativlari asosida belgilanadigan mahalliy byudjetlarning minimal zarur xarajatlarini qoplash uchun daromad manbalarini mustahkamlash yo'li bilan mahalliy byudjetlarning minimal miqdorini ta'minlash;
- d) mahalliy tuzilmalar iqtisodiy faoliyatining barqaror normativ-huquqiy negizini ta'minlash;
- e) mamlakatdagi mahalliy tuzilmalarning negizini tashkil etuvchi mahalliy o'zini-o'zi boshqarish quyi organlarining mustaqil faoliyatini ta'minlash;

j) mahalliy hokimiyat organlari va mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlarining sud tartibida himoyalanişga bo'lgan konstitutsiyaviy huquqini ta'minlash;

z) mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlarining davlat hokimiyat organlari tomonidan qabul qilingan qarorlar natijasida yuzaga kelgan qo'shimcha xarajatlarning qoplanishi bilan bog'liq konstitutsiyaviy huquqini ta'minlash;

i) mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlari berilgan alohida davlat vakolatlarini amalga oshirishlari uchun zarur moddiy va moliyaviy resurslarning berilishini ta'minlash;

k) huquqning kompleks sohasi sifatida mahalliy huquqni shakllantirish, mahalliy qurilish va mahalliy o'zini-o'zi boshqarish sohasida qonunchilik faoliyatini takomillashtirish strategiyasini ishlab chiqish.

9.2. Boshqaruv organlari o'rtasida vakolatlarni taqsimlash zaruriyati

Mahalliy boshqaruv organlariga davlat tomonidan kafolatlar berish hamda davlat hokimiyati va mintaq boshqaruv organlari tomonidan mahalliy hokimiyat organlariga oid qonun hujjatlariga rioya qilinishi va mahalliy boshqaruv sohasida amalda bo'lgan me'yoriy-huquqiy hujjatlarning ijro etilishini ta'minlash respublika, mintaq va mahalliy hokimiyat organlari o'rtasida vakolatlarni samarali taqsimlashning muhim shartidir.

O'zbekistonda respublika mintaqaviy va mahalliy hokimiyat organlari o'rtasida vakolatlarni taqsimlashning quyidagi asosiy tamoyillariga asoslanadi:

- davlat, mintaqaviy va mahalliy siyosat maqsadlari, yo'nalishlari, vazifalari hamda vakolatlarini taqsimlash mexanizmlarining yagonaligi prinsipi;

- Respublika, mintaq va mahalliy davlat hokimiyati organlari hamda mahalliy boshqaruv organlari o'rtasida o'zaro hamkorlik va aloqa o'rnatish prinsipi;

- mahalliy boshqaruv organlarining vakolatlariga davlat hokimiyati yuqori organlarining aralashmasligi prinsipi va h.k.

Respublika, mintaqaviy va mahalliy hokimiyat organlari o'rtasida vakolatlarni yanada aniq taqsimlash davlat hokimiyatining mazkur bo'g'inlarini boshqarish mexanizmining samaradorligini oshirish, har birining mustaqilligini kengaytirish imkonini beradi.

O'zbekistonda respublika mahalliy xo'jalik amaliyoti jahon tajribasidan kelib chiqib, mahalliy hokimiyat organlari tomonidan konstitutsiyaviy vakolatlarni amalga oshirishning quyidagi samarali shakllarini qo'llashni nazarda tutadi:

1) mahalliy boshqaruv organlariga mahalliy ahamiyatga molik quyidagi masalalarni mustaqil hal qilishi uchun shart-sharoitlar yaratish:

a) mahalliy mulkka, shu jumladan yerga egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish;

b) mahalliy byudjetlarni shakllantirish, tasdiqlash va ijro etish, mahalliy soliqlar va yig'implarni belgilash;

v) jamoat tartibini saqlash bilan boqliq chora-tadbirlar majmuini amalga oshirish;

2) fuqarolarning: turar joyga ega bo'lish; sog'lig'ini saqlash; tibbiy yordam olish; bilim olish huquqlarini ta'minlash uchun sharoitlar yaratish;

3) soliq va byudjet islohotlari doirasida mahalliy o'zini-o'zi boshqarishning moliyaviy-iqtisodiy negizini shakllantirishni nihoyasiga etkazish, avvalambor, quyidagilar hisobiga byudjet va soliqlarni tartibga solish tizimini takomillashtirish:

a) davlat hokimiyati organlari va mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlarining o'zaro hamkorligi, shu jumladan mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlariga beriladigan alohida davlat vakolatlarining amalga oshirilishi va davlatning minimal ijtimoiy standartlarini belgilash prinsiplarini ishlab chiqish;

b) mahalliy o'zini-o'zi boshqarish moliyaviy-iqtisodiy negizining muhim tarkibiy qismi – mahalliy mulkni faol shakllantirish;

g) ko'chmas mulk bozorini rivojlantirish va aholi daromadlarini jalb etish hamda kichik va o'rta biznes vakillarining ishtirokini ta'minlaydigan investitsiya siyosatini amalga oshirish;

d) respublika, mintaqaviy, mahalliy davlat hokimiyat organlari va mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlari o'rtasida vakolatlarni hamda tegishli moddiy va moliyaviy resurslarni taqsimlash;

e) mahalliy boshqaruv va mahalliy o'zini-o'zi boshqaruv organlarining O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonun hujjatlariga rioya qilishlari ustidan samarali davlat nazorati tizimini shakllantirish;

j) mintaq, respublika va xalqaro miqyosda o'zaro hamkorlik uchun shart-sharoitlar yaratish;

z) mahalliy boshqaruv organlarining faoliyatini davlat tomonidan ilmiy-uslubiy, tashkiliy-uslubiy va axborot bilan qo'llab-quvvatlash;

i) mahalliy hokimiyat organlari va mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlarida ishlash uchun kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va kadrlarning malakasini oshirish samarali davlat tizimini tashkil etish.

9.3. Respublika, mintaqaviy va mahalliy boshqaruv organlari o'rtasidagi o'zaro hamkorlik va aloqalarning samaradorligini oshirish yo'llari

Davlatning vakolatlarni taqsimlash muammolarini hal qilish borasidagi faoliyati mahalliy boshqaruvni yanada rivojlantirish, iqtisodiy va ijtimoiy rivojlangan kuchli demokratik davlat qurishning zarur sharti sifatida mahalliy boshqaruvning samaradorligi, roli va maqomini oshirishga yo'naltirilgan davlat boshqaruvi sohasidagi yagona davlat siyosati doirasida amalga oshirilishi lozim.

Hozirgi vaqtda 64 ta litsenziya turi mavjud bo'lsa, shundan 21 tasi Vazirlar Mahkamasi va 40 tasi markaziy idoralar tomonidan beriladi. Bu litsenziyalarning uchtasi viloyat hokimliklari va faqatgina bittasi tuman hokimliklari vakolatiga tegishlidir. Xususan, ruxsat berishga oid 220 ta hujjatdan faqatgina 11 tasini tuman yoki shaharlarda olish mumkin. Qolgan 209 tasi uchun respublika va viloyat organlariga murojaat qilishga to'g'ri keladi. Masalan, Shovot tumanida xususiy bog'cha ochishga litsenziya olish uchun tadbirkor ming kilometr masofani bosib,

Toshkentga kelib-ketishga, 3-4 oylab kutishga majbur bo'lmoqda³³. Shuningdek, qurilish sohasida ruxsat berishga oid 17 ta tartib mavjud bo'lib, ularni olish uchun o'rtacha 246 kun sarflanadi, ushbu tartiblarni belgilash yuqori tashkilotlar tomonidan amalga oshirilib, mahalliy hokimliklar vakolatini chegaralab qo'ymoqda³⁴. Bu esa o'z navbatida, respublika, mintaqaviy va mahalliy hokimiyat organlari o'rtasida vakolatlarni taqsimlash sohasidagi siyosatni qayta ko'rib chiqish zaruriyatini keltirib chiqaradi.

Boshqaruv aloqalarining asosiy turlari jumlasiga quyidagilar kiradi:

- vakolatlarni taqsimlash;
- vakolatlarni o'zaro o'tkazish (berish);
- mahalliy hokimiyat organlariga ko'maklashish (davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash);
- turli boshqaruv bo'g'inlari o'rtasidagi faoliyatni muvofiqlashtirish;
- turli hokimiyat organlarining faoliyati ustidan davlat nazoratini o'rnatish.

O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlarida belgilangan respublika, mintaqaviy va mahalliy organlarning o'zaro munosabatlari tamoyillarini umumlantirib, mintaqaviy boshqaruv organlari yuqorida zikr etilgan maqsadlarga erishish tegishli imkoniyat berish zarur. Buning uchun, respublikamiz prezidenti ta'kidlaganidek, "mahalliy hokimiyat organlarining vakolat va mas'uliyatini qayta ko'rib chiqishimiz, ularning mustaqilligini yanada oshirishimiz lozim.

Hududlarni rivojlantirishga oid masalalarni hal etishda aksariyat hokimlarda mas'uliyatni o'z zimmasiga olib, mustaqil qaror qabul qilish va tashabbuskorlik etishmayapti. Ma'lumki, 2018 yilda Toshkent shahrida eksperiment tariqasida davlat boshqaruvining yangi tartibi joriy etilib, shahar hokimi va tuman hokimlariga moliya, iqtisodiyot, investitsiya, qurilish, uy-joy va kommunal xizmat sohalari rahbarlarini tayinlash vakolati berildi. Natijada 30 dan ortiq komissiya va kengashlar tugatilib, ularning vakolatlari tegishli hududiy organlarga berildi.

³³ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy majlisga murojaatnomasi. 2017 yil 22 dekabr.

³⁴ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy majlisga murojaatnomasi. 2018 yil 28 dekabr.

Samarasiz ishlayotgan 12 ta davlat unitar korxonasi tugatildi. Davlat byudjetiga tushadigan mablag'larning bir qismini mahalliy byudjetlar ixtiyorida qoldirish tartibi o'rnatilgani tufayli Toshkentda soliq tushumi prognozga nisbatan 2 trillion so'mga ko'paydi. Davlat boshqaruvi sohasida ijobiy natija berayotgan ana shu eksperimentni endi boshqa hududlarda ham joriy etishimiz zarur"³⁵.

acha xulosalar

Respublika, mintaqaviy va mahalliy hokimiyat organlari o'rtasida vakolatlarni yanada aniq taqsimlash davlat hokimiyatining mazkur bo'g'inlarini boshqarish mexanizmining samaradorligini oshirish, har birining mustaqilligini kengaytirish imkonini beradi. Mahalliy boshqaruv organlariga davlat tomonidan kafolatlar berish hamda davlat hokimiyati va mintaq boshqaruv organlari tomonidan mahalliy hokimiyat organlariga oid qonun hujjatlariga rioya qilinishi va mahalliy boshqaruv sohasida amalda bo'lgan me'yoriy-huquqiy hujjatlarning ijro etilishini ta'minlash respublika, mintaq va mahalliy hokimiyat organlari o'rtasida vakolatlarni samarali taqsimlashning muhim shartidir.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Davlat boshqaruvi bilan mahalliy boshqaruv organlari o'rtasidagi farq nimada deb o'ylaysiz?
2. O'zbekistonda respublika mintaqaviy va mahalliy hokimiyat organlari o'rtasida vakolatlarni taqsimlash tamoyillari.
3. Mahalliy o'zini-o'zi boshqarish sohasiga oid huquqiy hujjatlar xronologiyasini tuzing.
4. O'zbekistonda Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoevning Oliy Majlisga qilgan murojatnomasida mintaqaviy va mahalliy hokimiyat organlariga berilishi nazarda tutilgan vakolatlarni tavsiflang.

³⁵ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy majlisga murojaatnomasi, 2018 yil 28 dekabr.

10 bob. MINTAQAVIY IQTISODIY SIYOSAT

10.1. Mintaqaviy iqtisodiy siyosatning mohiyati va vazifalari

Mintaqaviy siyosat hududlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining davlat tomonidan tartibga solinishidir. Uning asosiy vazifasi mavjud imkoniyatlardan oqilona foydalanish hisobiga mamlakatdagi barcha hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini imkon qadar bir-biriga yaqinlashtirish, aholining turli qatlamlari o'rtasida moddiy ne'matlar taqsimotidagi hududiy tafovutlarni eng kam darajaga keltirish, hukumatning boshqaruv vazifalarini kamaytirib, mahalliy hokimiyat va o'z-o'zini boshqarish organlari vakolatini oshirishga qaratilish lozim. Mintaqaviy siyosatning maqsadi mamlakatning yaxlit ijtimoiy-iqtisod rivojlanishiga halaqit beradigan, ijtimoiy kelishmovchiliklarning paydo bo'lishi xizmat qiladigan hududiy notengliklarni bartaraf etishdan iborat.

Mintaqaviy siyosatni amalga oshirishdan avval, birinchi navbatda, mamlakatdagi hududiy notengliklarning sabablari o'rganiladi. Bunda quyidagilarga e'tibor berish lozim:

- tabiiy-iqlim sharoitidagi keskin tafovutlarning mamlakatning ayrim hududlari aholisining turmush sharoiti va tadbirkorlik faoliyatiga ta'siri;
- mintaqalardagi mavjud tabiiy resurslar hajmi, sifati va ulardan foydalanish darajasi;
- mintaqalarning chekka hududlarda joylashganligi natijasida transport xarajatlarning ko'payishi, mahsulot narxlarining ortishi. Bu esa o'z navbatida bozorning torayishiga olib keladi. Transport va kommunikatsiya aloqalarining yomonligi chetda joylashgan mintaqalarning iqtisodiy rivojlanishini qiyinlashtiradi;
- u yoki bu turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarishga ta'sir etuvchi texnologik rivojlanish bosqichi (xomashyo resurslari, oraliq mahsulotlar, tayyor mahsulotlar va xizmatlar);
- mintaqaning avtonomiya darajasi, siyosiy shart-sharoitlari, rivojlanish tarixi va h.k.;

- ishlab chiqarish infratuzilmasi: ayeroportlar, transport tarmoqlari, sanoat maydonlari, telekommunikatsiya tizimlari va h.k. bilan ta'minlanishi;

- ijtimoiy-madaniy omillar: shaharlashuv darajasi, aholining ma'lumoti, ilmiy markazlarning mavjudligi va h.k.

Mintaqaviy siyosatning o'rganish ob'ekti turli ko'rinishdagi hududiy notengliklar - aholining turmush darajasi va yashash sharoitidagi, ishsizlik va bandlikdagi, alohida hududlarning iqtisodiy o'sish sur'atlaridagi va tadbirkorlik sharoitidagi tafovutlar bo'lib hisoblanadi.

Mintaqaviy siyosat hududlar darajasida amalga oshirilishi lozim bo'lgan tadbirlar majmuasini anglatib, u mohiyatiga ko'ra hududlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining davlat tomonidan tartibga solinishida namoyon bo'ladi.

Mintaqaviy siyosatning maqsadi - mamlakatning yaxlit ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga xalaqit beradigan, ijtimoiy muammolarning paydo bo'lishiga xizmat qiladigan hududiy notengliklarni bartaraf etishdan iborat.

Mintaqaviy iqtisodiy siyosat ichki imkoniyatlardan oqilona foydalanish hisobiga mamlakat hududlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini imkon qadar bir-biriga yaqinlashtirish, aholining turli qatlamlari o'rtasida moddiy ne'matlar taqsimotidagi hududiy tafovutlarni eng kam darajaga keltirish, markaziy hukumatning boshqaruv vazifalarini kamaytirib, mahalliy hokimiyat va o'z-o'zini boshqarish organlari vakolatini oshirishga qaratilishi lozim.

Dunyoning ko'plab mamlakatlarida mintaqaviy siyosatning quyidagi 2 xil usuli keng qo'llaniladi:

"Adolatli" usul - ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning shunday turiki, unga ko'ra mamlakat fuqarolari qaysi hududda yashashlaridan qat'iy nazar, ularning turmush darajasi deyarli bir xil sharoit va imkoniyatlarda bo'lishi ko'zda tutiladi. Masalan, iqtisodiy salohiyati katta, rivojlanish darajasi yuqori bo'lgan AQSh, Kanada, Yaponiya va G'arbiy Evropa mamlakatlari mintaqaviy siyosatida "adolatli" usul keng qo'llaniladi.

"Samarali" usul - umumdavlat manfaatlari yo'lida har bir mintaqaning mavjud ishlab chiqarish salohiyatidan oqilona foydalanishga qaratilgan usuldir.

Ushbu usul G'arbiy Evropa mamlakatlarida, shuningdek, O'zbekistonda ham keng qo'llanilmoqda.

10.2. Mintaqaviy iqtisodiy siyosat bo'yicha xorijiy tajribalar

Bozor iqtisodiyoti rivojlangan ko'pgina mamlakatlarda mintaqaviy siyosat kapital qo'yilmalar qayta taqsimlanishini ta'minlashga xizmat qiladigan quyidagi 3 yo'nalishda olib borilmoqda:

Birinci yo'nalish - kam rivojlangan va sanoat taraqqiyoti past mintaqalarda infratuzilma obektlarini barpo etish va ularning boshqa rayonlar bilan aloqalarini yaxshilashdan iborat. Ma'lumki, bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda davlat bevosita ishlab chiqarishga aralashmaydi, lekin tadbirkorlarning samarali faoliyat yuritishlari uchun iqtisodiy va huquqiy sharoitlarni yaratish davlatning birinchi darajali vazifasi hisoblanadi. Avtomobil va temir yo'llar, elektr tarmoqlari, gaz va suv quvurlari, aloqa tarmoq mavjudligi bunday hududlarda tadbirkorlikning rivojlanishiga katta yordam beradi. Hozirda mamlakatimizda qishloq aholi manzilgohlarini tabiiy gaz va ichimlik suvi bilan ta'minlash bo'yicha muayyan ishlar amalga oshirilmoqda.

Ikkinchi yo'nalish – yuqori darajada rivojlangan va sanoati taraqqiy etgan mintaqalar, xususan, yirik shaharlarga nisbatan cheklash usullarini qo'llash (ma'muriy yoki moliyaviy cheklashlar orqali amalga oshiriladi). Bunday mintaqalarga yangi sanoat korxonalarini joylashtirishga chek qo'yish orqali hududiy tafovutlar kuchayishining oldi olinadi. Mazkur usul dunyoning deyarli barcha taraqqiy etgan mamlakatlarida aglomeratsiya markazlariga nisbatan keng qo'llaniladi. O'zbekistonda yirik va katta shaharlarga yangi sanoat korxonalarini joylashtirishning oldini olish, kichik shaharlar, shahar posyolkalari va qishloq aholi manzilgohlarini rivojlantirish dolzarb muammolardan hisoblanadi.

Uchinchi yo'nalish - muammoli mintaqalarga sanoat korxonalarini joylashtirish maqsadida xorijiy va xususiy sarmoyalarni jalb etishni rag'batlantirishahri. Mazkur yo'nalish iqtisodiyotning turli tarmoqlariga mansub

korxonalarni joylashtirishda davlat tomonidan muhim e'tibor beriladigan asosiy yo'nalish hisoblanadi.

Xorijiy adabiyotlarni o'rganish shuni ko'rsatadiki, hududlarni rivojlantirish va ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish bo'yicha turli mamlakatlarda xilma-xil yo'nalishlar mavjudligiga qaramay, ular o'rtasida tafovutlar kam, mintaqaviy iqtisodiy siyosatni amalga oshirishdagi maqsadlari esa quyidagi vazifalarni hal etishga qaratilgan:

- iqtisodiy qoloq mintaqalar rivojlanishini rag'batlantirish;
- markaziy hokimiyat vazifalarining katta qismini mahalliy davlat organlari zimmasiga yuklash;
- yirik shaharlarda sanoat ishlab chiqarishi to'planishini cheklash;
- yangi o'zlashtirilgan hududlarda ishlab chiqarishni joylashtirish va rivojlantirishni rag'batlantirish

Ko'plab mamlakatlarda mintaqaviy siyosat ichki imkoniyatlari va shart-sharoitlaridan kelib chiqib, turli hududlar uchun turlicha qo'llanilishi mumkin. Masalan, tug'ilishni kamaytirish siyosati nihoyatda qat'iy yo'lga qo'yilgan Xitoyning zichlik ko'rsatkichlari ancha past bo'lgan Uyg'ur-Syangan avtonom okrugi va Tibet uchun oilada bolalar soni cheklanmagan.

Rivojlangan mamlakatlar orasida Yaponiyaning bu sohadagi tajribasi alohida afzalliklarga ega. Aniq maqsadga yo'naltirilgan uzoq muddatli dasturlar izchil amalga oshirilishi natijasida Yaponiya tarixan qisqa davr ichida dunyodagi eng taraqqiy etgan mamlakatlar safidan joy oldi.

Mintaqaviy iqtisodiy siyosatni amalga oshirishning eng ommaviy usullaridan biri hududiy rivojlantirish jamg'armalarini tashkil etish hisoblanadi.

1975 yilda ilk bor Evropa Ittifoqi qoshida hududiy muvofiqlashtirish jamg'armasi tashkil etilgan. Keyinchalik ayrim hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy muammolarini hal etish maqsadida davlatlar darajasida tashkil etilgan maxsus jamg'armalar soni ortib bordi.

Mintaqaviy iqtisodiy siyosatda o'ziga xos mavqega ega bo'lgan jamg'armalar:

Italiyada davlat subsidiyasi hisobiga faoliyat ko'rsatadigan va janubiy hududlar infratuzilmalarini rivojlantirishga yo'naltirilgan «Janub xazinasini» jamg'armasi;

Bolgariyada ayrim hududlar rivojlanishini jadallashtirish davlat dasturini ta'minlash jamg'armasi;

Vengriyada hududlar rivojlanishining markaziy jamg'armasi.

Xorijiy mamlakatlar mintaqaviy iqtisodiy siyosatining muhim xususiyati ichki ma'muriy-hududiy birliklardan vakolatidan samarali foydalanish orqali namoyon bo'ladi, ya'ni, yirik ma'muriy-hududiy birliklar-guberniya, shtat, provintsiya emas, balki muayyan shahar va munitsipalitetlar hududiy muvofiqlashtirish makonlari sifatida xizmat qiladi. Masalan:

➤ Frantsiyada kam rivojlangan Janubi-G'arb mintaqasining 9 aglomeratsiyasi va 17 ta shahar;

➤ Ispaniyada 10 ta "rivojlanish markazlari" va 2 ta "sanoatni rag'batlantirish markazlari";

➤ Yaponiyada 10 ta "sanoat rivojlanishining alohida rayonlari", 6 ta "yangi sanoat shaharlari";

➤ Italiyada 12 ta "sanoatni rivojlantirish areallari" va 26 ta "industrializatsiya yadrolari";

➤ Germaniyada 300 ta "muhiim aholi manzilgohlari" mintaqaviy iqtisodiy siyosat ob'ekti, ayni paytda uni amalga oshirish markazlari bo'lib xizmat qiladi.

Mintaqaviy iqtisodiy siyosatni amalga oshirishda har bir mamlakat o'zining mavjud vaziyatidan kelib chiqadi. Xususan:

✓ Nidyerlandiyada aholi manzilgohlari qat'iy markaziy hukumat nazoratida amalga oshiriladi;

✓ Belgiyada shahar va qishloqlar rivojlanishini rejalashtirishda Maxsus Qonunga amal qilinadi;

✓ Xitoyda oilada farzandlar soni rasmiy cheklangan bo'lsada, Uyg'ur-Syangan avtonom okrugi va Tibet uchun bu taaluqli emas;

✓ Yaponiyada mamlakat va mintaqalar bo'yicha aniq maqsadga yo'naltirilgan uzoq muddatli dasturlar amal qiladi. Uning mintaqaviy iqtisodiy siyosatida yer va tabiiy resurslarning cheklanganligi va mamlakat hududlari aholisining turmushi bo'yicha bir xil sharoit yaratish ustivor ahamiyatga ega.

Jahon mamlakatlarining ko'rib o'tilgan amaliyotidan kelib chiqib, O'zbekistonda ham o'ziga xos mintaqaviy siyosat yuritiladi.

10.3. Mamlakat mintaqaviy siyosatining asosiy yo'nalishlari.

Respublikamiz iqtisodiyotida bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan boshqa mamlakatlardagi singari "samarali" usulni qo'llash bo'yicha muayyan ishlar amalga oshirilmoqda. Xususan, ko'plab foydalanilmayotgan zahiralarda ishga tushirilmoqda, yangi korxonalar asosan kommunikatsiyalar bilan yaxshi ta'minlangan kichik va o'rta shaharlarga joylashtirilmoqda, qishloq xo'jaligida tabiiy-iqlim sharoitiga mos ekinlar ekish joriy etilmoqda.

Respublikamiz mustaqillikka erishgandan keyin, birinchi navbatda boy tabiiy-iqtisodiy salohiyatga ega hudud va shaharlarni rivojlantirish, mintaqalar iqtisodiy taraqqiyotidagi tafovutlarni kamaytirishga alohida e'tibor berilmoqda.

Qishloqda sanoatni, birinchi navbatda qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlaydigan korxonalarni ishga tushirish, ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilma tizimini shakllantirish bo'yicha muayyan ishlar amalga oshirilmoqda.

Mintaqaviy siyosat hududlararga ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishdagi vaziyatni dinamik holda muvofiqlashtirish va barqarorlashtirishga harakat qiladi. Mintaqaviy siyosatning asosiy maqsadi quyidagilar:

- ❖ hudud ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasidagi farqlarni yumshatish va qisqartirish;
- ❖ mahalliy tabiiy resurslardan foydalanish asosida mintaqaviy va milliy iqtisodiyotni rivojlantirish;

- ❖ mintaqalar yordamida mamlakatning eksport salohiyatini ko'tarish, iqtisodiy xavfsizligini mustahkamlash;
- ❖ joylardagi ijtimoiy va ekologik muammolarni hal qilish;
- ❖ shahar va qishloq aholi manzilgohlarini rivojlantirish, urbanizatsiya hamda migratsiya jarayonlarini tartibga solish va boshqarish;
- ❖ ishlab chiqarish kuchlarini to'g'ri hududiy tashkil etish;
- ❖ aholi bandligini yaxshilash va h.k.

Yuqoridagi strategik maqsadlarga turli yo'llar yordamida erishiladi. Buning uchun avvalambor, hududlarning iqtisodiy rivojlanish darajasini mutloq ko'rinishda tenglashtirish g'oyasidan voz kechish talab qilinadi.

Mintaqaviy siyosat alohida hududlarni tanlab olish asosida amalga oshiriladi, natijada iqtisodiy landshaft qutbiylashadi, o'sish qutbi va markazlari vujudga keladi. Har xil omil va sharoitlarni atroflicha tahlil qilish va rivojlanish imkoniyatlarini baholash orqali saralab olingan u yoki bu hudud iqtisodiyoti yuksalgandan so'ng navbat mamlakatning boshqa hududiga o'tadi.

2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlan-tirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida makroiqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash, iqtisodiyot tarmoqlari va hududlarga xorijiy investitsiyalarni jalb qilish, xususiyl tadbirkorlikni rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish, viloyat, tuman va shaharlarni kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, erkin iqtisodiy zonalar, texnoparklar va kichik sanoat zonolari samaradorligini oshirish, yangilarini tashkil etish borasida amalga oshirilayotgan ishlar muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Bugungi kunda dunyoning 140 ga yaqin mamlakatida 3,5 mingdan ziyod EIZ mavjud. Ularning 400 tasi erkin savdo hududlari, 400 tasi ilmiy-ishlab chiqarish hududlari, 300 tasi ishlab chiqarish eksport hududlari, 100 tasi esa

maxsus hududlardan (offshor markazlar, rekreatsiya va turistik hududlaridan) iborat.

Dunyodagi EIZlarda salkam 70 million kishi mehnat qiladi. Ularning yillik savdo aylanmasi 500 mlrd. dollardan ziyod.

“Erkin iqtisodiy zonalar” kategoriyasiga “erkin savdo zonasi”, “maxsus iqtisodiy zona”, “maxsus industrial zona” kabi 30 dan ziyod nomdagi maxsus iqtisodiy-ma'muriy hududlar kiritiladi.

Erkin iqtisodiy zona xaqida tushuncha 1973 yil 18 maydagi Kioto konvetsiyasida berilgan bo'lsada, birinchi erkin iqtisodiy zonalar 1934 yil AQShda tashkil etilgan. Ularning asosiy yo'nalishi tashqi savdoni faollashtirish bo'lgan.

Buyuk Britaniya qo'shma qirolligida 1965 yilda qabul qilingan Moliyaviy qonun (Finance act) kompaniyalar faoliyati va soliq tizimini xalqaro maydonda takomillashuviga asos bo'ldi, bu qonun qoidalar ayniqsa offshor zonalarining rivojlanishi uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Xitoy Xalq Respublikasida 1979 yilning o'rtalaridan “tashqi dunyoga oyna” sifatida erkin iqtisodiy zonalar tashkil etila boshlagan. Xozirgi kunda Xitoy Xalq Respublikasida tashkil etilgan erkin iqtisodiy zonalar dunyodagi eng samarali EIZlar hisoblanadi.

Sobiq “ittifoqdosh” respublikalardan Moldova, Belarus, Ukraina, Qirg'izistonda o'tgan asrning 90-yillarida iqtisodiy zonalarini tashkil etilsada ularda bozor infratuzilmasi va munosabatlarining shakllanmaganligi oqibatida sarflangan mablag'lar va moddiy resurslar samara bermadi va EIZlarning aksariyati o'z faoliyatini to'xtatdi.

Bugungi kunda O'zbekistonning 10 ta mintaqasida 21 ta erkin iqtisodiy zona faoliyat yuritmoqda (15-jadval).

EIZlardan 9 tasi sanoat, 7 tasi farmaseftika, 2 tasi qishloq xo'jaligi, bittasi turizm, bittasi transport-logistika va yana bittasi sport anjomlari ishlab chiqarishga ixtisoslashgan. EIZlarda 402 ta korxona, firma ro'yxatdan o'tgan.

O'zbekistonda mintaqaviy iqtisodiy siyosat yurgizishda texnoparklar tashkil etishga ham alohida e'tibor qaratilmoqda. Mamlakatimizda bu borada Toshkent

shahrining Yashnobod va Olmazor tumanlarida innovatsion texnoparklar tashkil etish bo'yicha O'zbekiston Iqtisodiyot vazirligi tomonidan qaror loyihasi tayyorlandi. Unga ko'ra, Yashnobod tumanida materialshunoslik, elektron jihozlar va kontrollerlar, oziq-ovqat va biologik faol qo'shimchalar hamda dori vositalari sohasida tadqiqotlar o'tkazish, kichik innovatsion ishlab chiqarish quvvatlarini tashkil etishga mo'ljallangan innovatsion texnopark bunyod etish rejalashtirilmoqda.

15-jadval

O'zbekistonning iqtisodiy zonalari

№	EIZ nomi	Tashkil etilgan vaqti
1.	Navoiy EIZ	02.12.2008 yil
2.	Angren EIZ	13.04.2012 yil
3.	Jizzax EIZ	18.03.2013 yil
4.	Urgut EIZ	26.10.2016 yil
5.	G'ijduvon EIZ	26.10.2016 yil
6.	Qo'qon EIZ	26.10.2016 yil
7.	Hazorasp EIZ	26.10.2016 yil
8.	Nukus-farm EIZ	03.05.2017 yil
9.	Zomin-farm EIZ	03.05.2017 yil
10.	Kosonsoy-farm EIZ	03.05.2017 yil
11.	Sirdaryo-farm EIZ	03.05.2017 yil
12.	Boysun-farm EIZ	03.05.2017 yil
13.	Parkent-farm EIZ	03.05.2017 yil
14.	Bo'stonliq-farm EIZ	03.05.2017 yil
15.	«Sport» EIZ	5.03.2018 yil
16.	«Baliq ishlab chiqaruvchi» EIZ	6.04.2018 yil
17.	Sirdaryo EIZ	12.04.2018 yil
18.	Chorvoq EIZ	15.05.2018 yil
19.	«Buxoro-agro» EIZ	10.07.2018 yil

20.	“Termiz” EIZ	18.09. 2018 yil
21.	“Andijon-farm” EIZ	14.01. 2019 yi

Olmazor tumanidagi innovatsion texnoparkda esa metallarni qayta ishlash, energiyani tejash texnologiyalari, muqobil energiya manbalari va elektron o'lash jihozlari, robot texnikasi, mashinasozlik va elektronika sohasidagi tadqiqotlar olib boriladi.

Texnoparklar qurilishi va faoliyati davlat byudjeti, innovatsion tadqiqotlar va mahsulotlar buyurtmachilari, chet el grantlari, investorlar va tijoriy banklarning imtiyozli kreditlari hisobidan moliyalashtiriladi.

Mintaqaviy iqtisodiy siyosat olib borishning uchunchi yo'nalishi kichik sanoat zonalarini barpo etish va ularga imtiyozlar berishdan iborat.

Mintaqalardagi bo'sh turgan yoki samarasiz ish yuritayotgan ishlab chiqarish binolaridan samarali foydalanish, yangi korxonalar tashkil etishni rag'batlantirish maqsadida ular negizida kichik sanoat zonolari (KSZ) tashkil etilmoqda. KSZ faoliyati Vazirlar Mahkamasining 2014 yil 31 dekabrda 378-son qarori bilan tasdiqlangan “Kichik sanoat zonalarini barpo etish va ularning faoliyatini tashkil qilish tartibi to'g'risidagi Nizom”ga muvofiq amalga oshiriladi. Unga ko'ra, 10 gektar va undan ko'p bo'linmas hududga ega sanoat zonalar uchun – Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklari huzuridagi kichik sanoat zonalarini boshqarish direktsiyalari, 10 gektardan kam hududga ega bo'lgan, bitta tuman (shahar) doirasida joylashgan sanoat zonalar uchun – tegishli tumanlar (shaharlar) hokimliklari huzurida kichik sanoat zonalarini boshqarish yagona direktsiyalari tashkil etilishi belgilangan.

Mamlakatda bugungi kunda 96 ta kichik sanoat zonalar tashkil etilgan bulib, ularda umumiy qiymati 535 milliard so'mga teng 1021 loyiha amalga oshirildi. Yangi korxonalar ishga tushishi tufayli 9,6 mingdan ziyod ish o'zni yaratildi.

Loyihalar doirasida ichki va tashqi bozorda xaridorgir bo'lgan engil sanoat, kimyo, oziq-ovqat mahsulotlari, elektr texnikasi buyumlari, zamonaviy qurilish materiallari, mebel va boshqa tayyor mahsulotlar ishlab chiqarilmoqda. Bundan

tashqari, 248 loyihani amalga oshirish natijasida 11 ming yangi ish o'rni yaratish rejalashtirilmoqda.

Toshkentda 3 ta kichik sanoat zonasi faoliyat ko'rsatmoqda. Bundan tashqari, joriy yil 5 ta, 2018 yilda 2 ta zonalar tashkil etish rejalashtirilgan.

O'zbekiston Prezidenti 2017 yil 10 avgustdagi 3194-sonli qaroriga muvofiq, Toshkent viloyatining boy tabiiy-iqtisodiy, mineral-xomashyo, ilmiy-texnik va mehnat salohiyatidan to'liq foydalanish, yangi raqobatbardosh sanoat korxonalari hamda kichik xususiy korxonalar rivojini qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish, aholi daromadlarini oshirish maqsadida viloyat hududida 17 kichik sanoat zonasi tashkil qilinmoqda.

Toshkent viloyati kichik sanoat zonalari

1. Bekobod shahar KSZ - «Bekobod yo'l sanoat» korxonasi hududi;
2. Bekobod tuman KSZ - mexanik-ta'mirlash korxonasining sobiq garaji;
3. Ohangaron tuman KSZ - sobiq «O'zbekiston» kollektiv xo'jaligi inshooti;
4. Olmaliq shahar KSZ - sobiq UQKning ishlab chiqarish maydoni;
5. Yuqorichirchiq tuman KSZ - tuman shifoxonasining sobiq tug'ruq bo'limi binosi;
6. Yangiyo'l tuman KSZ - Yangiyo'l 2503-avtokolonnnasi;
7. Angren shahar KSZ - sobiq «Rezinotexnika» AJ qozonxonasi binosi;
8. Oqqo'rg'on tuman KSZ - «Oqqo'rg'on MTYo»ning bo'sh binosi va inshooti;
9. O'rtachirchiq tuman KSZ - «Toshkent temir-beton buyumlar zavodi» MChJ binosi va inshooti;
10. Quyichirchiq tuman KSZ - «Do'stobod tajriba mexanika zavodi» MChJ binosi va inshooti;
11. Chirchiq shahar KSZ - «Suvoqava» DUKning qurilishi tugallanmagan ob'ekti,
12. «Chirchiqselmash» zavodi ishlab chiqarish hududining bir qismi;
13. Bo'ka tuman KSZ - «Bo'ka MTK»ning bo'sh binosi va inshooti;

14. Pskent tuman KSZ - bo'sh bino va «Pskent MTK» inshooti;
Bo'stonliq tuman KSZ - «G'azalkent oyna» AJ, shuningdek «O'zenergosanoat» BBning bino va inshootlari;
15. Qibray tuman KSZ - sanatoriy-profilaktoriy qurilishi tugallanmagan binosi;
16. Parkent tuman KSZ - «Parkent MTK»ning bo'sh binosi va inshooti;
17. Chinoz tuman KSZ - «Qishloq xo'jalik mahsulot ta'minot bazasi» DUKning foydalanilmagan binolari va inshootlari.

KSZ hududida joylashgan ko'chmas davlat mulkidan foydalanganlik uchun ijara to'lovining nol stavkasi belgilanadi, kichik sanoat zonalarida ishtirokchilari ular uchun belgilangan soliq imtiyozlariga ega bo'lishadi. Buning uchun prezident topshirig'iga ko'ra O'zbekiston Rekonstruksiya va rivojlanish fondidan 50 million dollar hajmidagi kredit liniyasini ochish rejalashtirilgan. Bu pullar import uskunalari va butlovchi qismlar xaridiga yo'naltiriladi.

acha xulosalar

2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlan-tirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida makroiqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash, iqtisodiyot tarmoqlari va hududlarga xorijiy investitsiyalarni jalb qilish, xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish, viloyat, tuman va shaharlarni kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, erkin iqtisodiy zonalar, texnoparklar va kichik sanoat zonalarida samaradorligini oshirish, yangilarini tashkil etish borasida amalga oshirilayotgan ishlar muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Mintaqaviy siyosat va mintaqaviy iqtisodiy siyosat tushinchalarining mazmun mohiyatini yoritish.
2. Mintaqaviy iqtisodiy siyosat bo'yicha xorijiy tajribalarni tahlil qilish.
3. Mintaqaviy siyosatni amalga oshirish usullari va dastaklari bo'yicha xorij tajribasi va O'zbekistonni taqqoslang.
4. O'zbekistonda ma'muriy-hududiy birliklar doirasida amalga oshirilayotgan mintaqaviy iqtisodiy siyosatni tahlil qilish.

11 bob. MINTAQALAR MOLİYACI VA BYUDJETLARARO MUNOSABATLAR

11.1. Mintaqalarning moliyaviy mablag'lari va uning bozor iqtisodiyoti sharoitidagi ahamiyati

Mintaqaviy moliya davlat moliya tizimining muhim tarkibiy qismi bo'lib, u turli darajadagi (viloyat, tuman, shahar) mahalliy byudjetlar, nobyudjet fonlari, mintaqa ehtiyojini qondirish uchun sarflanadigan xo'jalik sub'ektlarining moliyaviy vositalaridan iborat.

Hududiy moliya aholiga ijtimoiy-madaniy va kommunal-maishiy xizmat ko'rsatish bilan bog'liq tadbirlarni moliyalashtirish bilan shug'ullanadi.

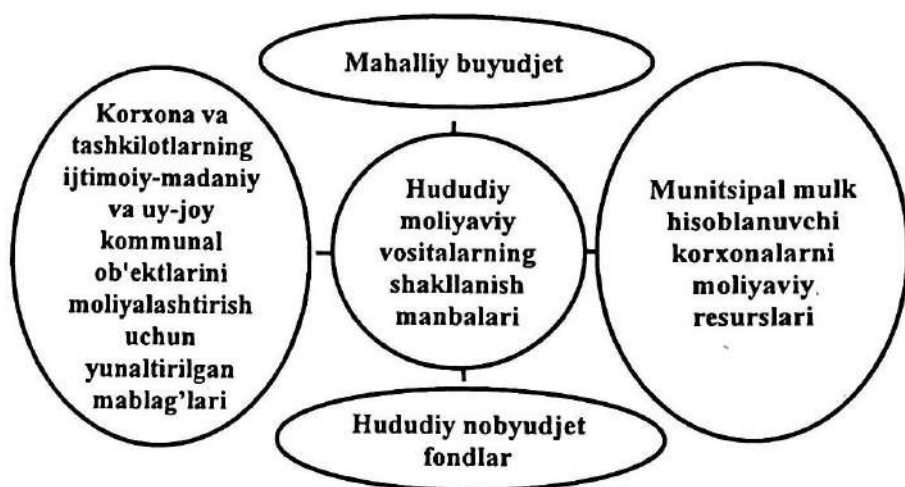
Hududiy moliya—hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi jarayonida milliy daromadni taqsimlaydigan va qayta taqsimlaydigan iqtisodiy munosabatlar tizimidir.

Hududiy moliya orqali davlat o'zining ijtimoiy siyosatini faol amalga oshirmoqda. Mintaqaviy hokimiyat organlarining byudjetlari uchun ajratilgan vositalar asosida xalq ta'limi, sog'liqni saqlash, kommunal xizmat sohaslarini moliyalashtirish amalga oshiriladi.

Mintaqalarning moliyaviy resurslari yordamida hukumat taraqqiyoti turlicha bo'lgan mintaqalar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini tenglashtiradi. Bunday tafovutlarni bartaraf etishda maxsus mintaqaviy dasturlar ishlab chiqilib, ularni amalga oshirish uchun mablag'lar muayyan ma'muriy-hududiy birliklar byudjetlarining daromad manbalari hamda yuqori byudjetlarning ajratmalari hisobidan shakllantiriladi.

Hududiy moliyaviy vositalarning bir necha manbalari hisobidan shakllanadi. "Mahalliy byudjet – davlat byudjetining tegishli viloyat, tuman, shahar pul mablag'lari jamg'armasini etuvchi bir qismi bo'lib, unda daromadlar manbalari va ulardan tushumlar miqdori, shuningdek moliya yili mobaynida aniq maqsadlar uchun ajratilgan mablag'lar sarfi yo'nalishlari va miqdori nazarda tutiladi".

Mahalliy byudjetlar orqali mahalliy hududlarni ijtimoiy - iqtisodiy jihatdan rivojlantirishni moliyaviy manbalar bilan ta'minlab boriladi. Mahalliy byudjetlar xarajatlarining keyingi - yillarda ildamroq o'sib borishi ularning davlat byudjetidagi salmog'ini ham oshib borishiga olib kelgan, bunga sabab asosan 1995 - yildan boshlab mahalliy byudjetlar tomonidan oldingi yillarda respublika byudjeti hisobidan moliyalashtirib kelingan kadrlar mutaxassislar tayyorlash, ya'ni o'rta maxsus o'quv yurtlari xarajatlarini moliyalashtirilishini berilishi davlat kapital qo'yilmalarining mahalliy byudjetlardagi hajmi ortib borishi hisobiga hamda 1994 - yildan davlatning aholini ijtimoiy himoya qilish xarajatlarining keskin oshib borishi va xarajatlarni moliyalashtirish asosan mahalliy byudjetlar tomonidan amalga oshirilishi ham mahalliy byudjetlar xarajatlari salmog'ining oshishiga olib keldi.

17-rasm. Hududiy moliyaviy vosita-larning shakllanish manbalari

Mahalliy byudjetlar orqali xalq ta'limi, sog'liqni saqlash, madaniyat va sport muassasalarini, mahalliy hokimiyat boshqaruv organlarini, kam ta'minlangan oilalarga beriladigan nafaqalar moliyalashtirib boriladi. Shu bilan birga mahalliy byudjetlar aholini ijtimoiy himoya qilish borasida davlatning olib borayotgan

siyosati joylardagi asosiy tayanchi hisoblanadi. Aholini ijtimoiy himoya qilish xarajatlarining deyarli 100 foizi mahalliy byudjetlar tomonidan moliyalashtiriladi. Byudjet subvensiyasi qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda muayyan maqsadlarga sarflash sharti bilan yuqori byudjetdan quyi byudjetga qaytarmaslik sharti bilan ajratiladi.

Byudjet dotatsiyasi o'z daromadlari va byudjetni tartibga soluvchi boshqa mablag'lar yetishmagan taqdirda quyi byudjetning xarajatlari bilan daromadlar o'rtasidagi farqni qoplash uchun yuqori byudjetdan quyi byudjetga qaytarmaslik sharti bilan ajratiladi.

Byudjet ssudasi yuqori byudjetdan quyi byudjetga yohud respublika byudjetdan rezident-yuridik shaxsga yoki chet el davlatiga qaytarish sharti bilan ajratiladigan mablag'.

11.2. Byudjetlararo munosabatlar.

O'zbekistonda o'tkazilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarni tashkil etuvchi muhim qismlardan biri-byudjet tizimini va uning muhim qirrasini bo'lmish byudjetlararo munosabatlarni isloh qilishdir. Iqtisodiyotni barqarorlashtirishdagi yutuqlar ko'p jihatdan byudjetlararo munosabatlarni tartibga solishning eng maqbul mexanizmini yaratish, turli darajadagi byudjetlar daromad va xarajatlarini va uni qonuniy asosda birlashtirib, respublika va mahalliy byudjetlar o'rtasida alohida ijtimoiy va iqtisodiy vazifalar yuzasidan javobgarlikni belgilab qo'yish, har bir darajadagi byudjet tizimi zimmasiga yuklatilgan vazifalarni bajarish yuzasidan xarajat vakolatlarini aniqlab berish kabi chora-tadbirlarga bog'liqdir.

Davlat byudjeti – moliyaviy tizimning asosiy va markaziy bo'g'ini hisoblanadi. U o'zida pul daromadlari va xarajatlarini mujassamlashtiradi. Byudjet o'zida asosiy moliyalash kategoriyalarini, ya'ni soliqlar tushumlar, yig'imlar hamda davlat xarajatlarini aks ettirib ular harakati orqali resurslarni shakllanishiga va xarajatlarni amalga oshirishga olib keladi.

O'zbekiston Respublikasi Davlat byudjeti tuzilmasi:

Davlat byudjeti:

- Respublika byudjetini;
- Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjetini va mahalliy byudjetlarni o'z ichiga oladi.

Davlat byudjeti tarkibida davlat maqsadli jamg'armalari jamlanadi.

Davlat maqsadli byudjetdan tashqari jamg'armalari – Davlat byudjeti tarkibida jamlantiriladigan jamg'armalar bo'lib, ularning har biri uchun mablag'lar manbalari, har bir manbadan mablag' tushishi normalari va shartlari, shuningdek shu mablag'lardan foydalanilishi mumkin bo'lgan maqsadlar qonun hujjatlari bilan belgilanadi.

2018 yil yakunigacha bo'lgan davrda O'zbekistonda 5 ta davlat maqsadli jamg'armalar (Bandlikka ko'maklashish davlat jamg'armasi, Respublika yo'l jamg'armasi, Davlat mulk qo'mitasining maxsus hisob raqami, Ta'lim va sog'likni saqlash muassasalarini rekonstruktsiya qilish, mukammal ta'mirlash va jihozlash bo'yicha byudjetdan tashqari jamg'arma) faoliyat ko'rsatgan bo'lsa, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 26 dekabrda O'zbekiston Respublikasining 2019 yilgi asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlari prognozi va Davlat byudjeti parametrlari hamda 2020–2021 yillarga byudjet mo'ljallari to'g'risida»gi PQ–4086-son qaroriga asosan bunday jamg'armalar soni kamaytirilib, tugatilayotgan davlat maqsadli jamg'armalari va Respublika yo'l jamg'armasiga tushadigan majburiy ajratmalar summasini 2019 yil 1 yanvardan keyin to'liq miqdorda Pensiya jamg'armasiga o'tkazish amaliyoti joriy etildi³⁶.

Davlatning markazlashtirilgan pul mablag'lari fondi – davlat byudjeti modeli hisoblanadi. Uning ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati milliy daromadni taqsimlash va qayta taqsimlashning asosiy vositasi hisoblanadi. Davlat byudjetida markazlashtirilgan pul mablag'larini tarmoqlar iqtisodiyotni, ijtimoiy-madaniy tadbirlarni, boshqaruv organlarining xarajatlarini, aholini ijtimoiy himoyalash

³⁶ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 26 dekabrda O'zbekiston Respublikasining 2019 yilgi asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlari prognozi va Davlat byudjeti parametrlari hamda 2020–2021 yillarga byudjet mo'ljallari to'g'risida»gi PQ–4086-son qarori. "Xalq so'zi", 2018 yil 28 dekabr.

xarajatlarini, mudofaa xarajatlarini moliyalashtirishga yo'naltirib, ular orqali davlatning ma'muriy hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini belgilaydi va tartibga soladi.

Byudjet mablag'lari byudjet tashkilotlari tomonidan mustaqil ravishda byudjet ijrosi jarayonida belgilangan tartibda ularga kiritilgan o'zgartirishlarni hisobga olgan holda tasdiqlangan xarajatlar smetasi doirasida amalga oshiriladi. Bunda xarajatlarning 1 va 2 guruhlari birinchi navbatda mablag' bilan ta'minlanadi.

Xarajatlarning 3 guruhi byudjet tashkilotlari tomonidan Respublika investitsiya dasturida joriy moliya yili uchun belgilangan limitlar doirasida mablag' bilan ta'minlanadi.

«Boshqa xarajatlar» 4 guruhi bo'yicha mablag'lar belgilangan limitlar doirasida quyidagi navbatga rioya qilgan holda sarflanadi:

- ovqatlantirish;
- dori-darmon;
- kommunal xizmatlar;
- benzin va boshqa turdagi YaMM, boshqa xarajatlar;

Byudjet xarajatlarining muhim tamoyili himoyalanganlik hisoblanadi. Bu tamoyil byudjet xarajatlarining ma'lum moddalari ularning inflyatsiya natijasida ko'payishini hisobga olgan holda to'liq xajmda moliyalashtirishni ko'zda tutadi. Byudjet xarajatlarining himoyalangan moddalarga ish haqi, nafaqa, stipendiya, davlat nafaqalari va aholiga boshqa to'lovlar, ovqatlanish uchun xarajatlar, dori-darmon va bog'lovchi vositalar, yumshoq anjomlar va uskunalar sotib olish, xo'jalik xarajatlarining ma'lum qismi va boshqa turlari kiradi.

Byudjet xarajatlari hududlarni qamrab olishi yoki moliyalashtiriladigan tashkilotlarning kimga bo'ysunishiga ko'ra respublika va mahalliy byudjet xarajatlarga ajratiladi.

Byudjet xarajatlarini amalga oshirishga byudjetdan moliyalashtirish yordamida erishiladi. Byudjetdan moliyalashtirish deganda, byudjetda ko'zda

tutilgan tadbirlarni o'tkazish uchun korxonalar, tashkilotlar va muassasalariga pul mablag'ini berish tizimi tushuniladi.

Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti Qoraqalpog'iston Respublikasining respublika byudjetini hamda respublikaga bo'ysunuvchi tumanlar va shaharlar byudjetlarini o'z ichiga oladi.

Viloyatning byudjeti viloyat byudjetini, viloyatga bo'ysunuvchi tumanlar va shaharlar byudjetlarini o'z ichiga oladi.

Tumanlarga bo'linadigan shaharning byudjeti shahar byudjetini va shahar tarkibiga kiruvchi tumanlar byudjetlarini o'z ichiga oladi.

Tumanga bo'ysunadigan shaharlari bo'lgan tumanning byudjeti tuman byudjetini va tuman bo'ysunuvidagi shaharlar byudjetlarini o'z ichiga oladi hamda shunga muvofiq shakllanadi.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohatlar mahalliy davlat hokimiyati organlarining mas'uliyati va manfaatdorligini kuchaytirish, ularning daromadlar bo'yicha vakolatlari va xarajatlar bo'yicha majburiyatlarini oshirishga zamin hozirlamoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 26 dekabrda «O'zbekiston Respublikasining 2019 yilgi asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlari prognozi va Davlat byudjeti parametrlari hamda 2020–2021 yillarga byudjet mo'ljallari to'g'risida»gi PQ–4086-son qaroriga asosan mahalliy byudjetlar daromad bazasini kengaytirildi³⁷.

Ushbu qarorga ko'ra 2019 yil 1 yanvardan boshlab quyidagi daromadlar:

➤ jismoniy shaxslarning mol-mulkiga solinadigan soliq, jismoniy shaxslardan olinadigan yer solig'i, jismoniy shaxslarning mol-mulkni ijaraga berishdan olgan daromadlaridan olinadigan soliq, yakka tartibdagi tadbirkorlar uchun qat'iy belgilangan soliq, suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq (elektr

³⁷ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 26 dekabrda «O'zbekiston Respublikasining 2019 yilgi asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlari prognozi va Davlat byudjeti parametrlari hamda 2020–2021 yillarga byudjet mo'ljallari to'g'risida»gi PQ–4086-son qarori. "Xalq so'zi", 2018 yil 28 dekabr.

stantsiyalaridan tashqari), yagona yer solig'i, ayrim turdagi tovarlar bilan chakana savdo qilish huquqi va ayrim turdagi xizmatlarni ko'rsatish uchun yig'imglar, bozorlardan tushadigan daromadlar, shuningdek, ayrim noruda qurilish materiallari bo'yicha yer qa'ridan foydalanganlik uchun soliq tushumlari, qonunbuzarliklarning ayrim turlari uchun jarimalar tumanlar va shaharlar byudjetlariga;

➤ Qoraqalpog'iston Respublikasi respublika byudjeti, viloyatlar viloyat byudjetlari va Toshkent shahri shahar byudjeti bilan tumanlar va shaharlar byudjetlari o'rtasida taqsimlagan holda yuridik shaxslardan olinadigan yer solig'i, yuridik shaxslarning mol-mulkiga solinadigan soliq, yagona soliq to'lovidan ajratmalar, alkogol mahsulotlari, pivo, benzin, dizel yoqilg'isi va gazning chakana realizatsiyasiga aktsiz solig'i Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlariga o'tkazilishi nazarda tutilgan. Shuningdek, qo'shilgan qiymat solig'i tushumlarining bir qismi, jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i (mol-mulkni ijaraga berishdan olingan daromadlar bundan mustasno), yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig'i (O'zbekiston Respublikasida doimiy muassasa orqali faoliyat yuritayotgan O'zbekiston Respublikasi norezidenti tomonidan to'lanadigani, shuningdek, norezidentning daromadlaridan to'lov manbaida ushlab qolinadigani bundan mustasno) O'zbekiston Respublikasi respublika byudjeti bilan Qoraqalpog'iston Respublikasi respublika byudjeti, viloyatlar viloyat byudjetlari va Toshkent shahri shahar byudjeti o'rtasida taqsimlanishi;

➤ byudjet tashkilotlarini moliyalashtirishni tegishli tartibga muvofiq O'zbekiston Respublikasi respublika byudjetidan Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlariga o'tkazish; O'zbekiston Respublikasi respublika byudjeti bilan Qoraqalpog'iston Respublikasi respublika byudjeti, viloyatlarning viloyat byudjetlari va Toshkent shahrining shahar byudjetlari o'rtasida taqsimlanadigan soliqlardan mahalliy byudjetlarga ajratmalar 50 foizdan kam bo'lgan taqdirda, ushbu soliqlar bo'yicha daromadlarning prognozdan oshirib bajarilishidan hosil bo'lgan mablag'larning 50 foizi mahalliy byudjetlarga qaytarilishi belgilab qo'yilgan.

➤ Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti, viloyatlar va Toshkent shahri mahalliy byudjetlarining daromadlari va xarajatlari hajmlarini tasdiqlash bo'yicha qarorlar qabul qilishda Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesi, viloyatlar va Toshkent shahar xalq deputatlari Kengashlariga xarajatlarning etishmayotgan summasini alohida tumanlar va shaharlar byudjetlarini rejalashtirishda shakllanadigan ortiqcha daromadlarni Qoraqalpog'iston Respublikasining respublika byudjeti, viloyatlarning viloyat byudjetlari va Toshkent shahrining shahar byudjeti bilan tumanlar va shaharlar byudjetlari o'rtasida qayta taqsimlash hisobidan qoplash;

➤ qo'shilgan qiymat solig'i (import qilinadigan tovarlarga qo'shilgan qiymat solig'i bundan mustasno), jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i (mulkni ijaraga berishdan olgan daromadlaridan olinadigan soliq bundan mustasno), yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig'ining bir qismini tegishli hududlarda qolayotgan daromadlar doirasida yo'naltirish;

➤ daromadlar prognozining oshirib bajarilgan mablag'lardan bir qismini hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturlarini amalga oshirish uchun tegishli tumanlar va shaharlar byudjetlariga o'tkazish bo'yicha vakolatlar berilishi nazarda tutilgan.

11.3. Mahalliy byudjet, uning tushumlari va xarajatlari.

O'zbekiston Respublikasida mahalliy byudjetlarni tashkil etish va boshqarish O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, O'zbekiston Respublikasi "Byudjet tizimi to'g'risida"gi Qonuni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 iyundagi PF-5075-sonla «Mahalliy byudjetlarni shakllantirishda joylardagi davlat hokimiyati organlarining vakolatlarini kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmoni, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017 yil 29 iyundagi 445-sonli «Mahalliy byudjetlarning daromadlar bazasini kengaytirish zahiralari aniqlash ishlarini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida»gi, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 26 dekabrda «O'zbekiston Respublikasining 2019 yilgi asosiy makroiqtisodiy

ko'rsatkichlari prognozi va Davlat byudjeti parametrlari hamda 2020–2021 yillarga byudjet mo'ljallari to'g'risida»gi PQ–4086-son qarori va boshqa me'yoriy hujjatlar bilan amalga oshiriladi. O'zbekiston Respublikasi "Byudjet tizimi to'g'risida"gi Qonunning 3-moddasida "Mahalliy byudjetlar" to'g'risida tushuncha berilgan. Unga ko'ra "Mahalliy byudjet – Davlat byudjetining tegishli viloyat, tuman, shahar pul mablag'lari jamg'armasini tashkil etuvchi bir qismi bo'lib, unda daromadlar manbalari va ulardan tushumlar miqdori, shuningdek moliya yili mobaynida aniq maqsadlar uchun ajratiladigan mablag'lar sarfi yo'nalishlari va miqdori nazarda tutiladi" deb ta'kidlangan.

Mahalliy byudjetlar – mahalliy hokimiyat idoralarining asosiy moliyaviy bazasidir. Soliq kodeksi, Byudjet tizimi to'g'risidagi qonun, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyasi bilan mahalliy hokimiyat idoralariga berilgan byudjet va mulkiy huquqlar ularga o'z byudjetlarini tuzish, ko'rib chiqish, tasdiqlash va ijro etish, tasarrufidagi korxonalarni idora etish va ulardan daromad olish imkoniyatini yaratadi.

Mahalliy byudjetlarning iqtisodiy mohiyati ularning ahamiyatida namoyon bo'ladi. Mahalliy byudjetlar quyidagi funktsiyalarni bajaradi:

- mahalliy hokimiyat idoralari faoliyatining moliyaviy ta'minotiga xizmat qiluvchi pul fondlarini shakllantirish:
- mazkur fondlarni xalq xo'jaligi tarmoqlari o'rtasida taqsimlash va ulardan foydalanish;
- mahalliy hokimiyat idoralariga tobe bo'lgan korxonalar, tashkilotlar va muassasalarning moliyaviy - xo'jalik faoliyati ustidan nazorat olib borish.

Mahalliy hokimiyat organlariga davlat ijtimoiy ta'minot dasturini amalga tatbiq etish bo'yicha muhim vazifa yuklatilgan. Aholining ijtimoiy ta'minotiga doir muhim tadbirlarni moliyalashtirish asosan mahalliy byudjetlar hisobidan amalga oshiriladi. Ijtimoiy rivojlanish borasidagi davlat dasturini amalga oshirish katta hajmdagi moliyaviy va moddiy resurslarni talab etadi.

O'zbekiston Respublikasi unitar davlat bo'lganligi sababli mahalliy byudjetlar umuman mustaqil hisoblanmaydi. Ularga bir qator cheklovlar qo'yilgan.

- Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti hamda mahalliy byudjetlar balansli daromad va xarajatlarga ega bo'lishi kerak. Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti va mahalliy byudjetlar taqchilligiga yo'l qo'yilmaydi;

- Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjetini va mahalliy byudjetlarni qabul qilish va ijro etishda quyidagilarga yo'l qo'yilmaydi;

- a) qonun hujjatlarida nazarda tutilmagan manbalar hisobiga jamg'armalarni tashkil qilish;

- b) mablag' jalb qilishni amalga oshirish (yuqori byudjetlardan byudjet ssudalari olish bundan mustasno);

- v) byudjetdan ajratiladigan tasdiqlangan mablag'dan ortiqroq mablag' sarflash (ushbu qonunda nazarda tutilgan hollar bundan mustasno);

- g) byudjet mablag'lari hisobiga boshqa shaxslar foydasiga moliyaviy kafolatlar va kafilliklar berish;

- d) yuridik va jismoniy shaxslarga byudjet ssudalari berishga yo'l qo'yilmaydi.

O'zbekiston Respublikasining mahalliy byudjetlarida ba'zi hollarda mablag' etishmasligi kuzatiladi. Bu quyidagilar bilan izohlanadi:

- yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan byudjetga to'lanadigan soliqlar, to'lovlar va yig'imlar to'liq amalga oshirilmaydi va tushumlar barqaror emas;

- mamlakat hududlarining salohiyati turlicha va ijtimoiy- iqtisodiy rivojlanishida tengsizlik mavjud;

- tabiiy ofatlar (qurg'oqchilik, suv toshqini va boshqalar), shu jumladan, ulardan kelgan zararlar ham mahalliy byudjet zimmasiga tushadi.

O'zbekiston Respublikasi «Byudjet tizimi to'g'risida»gi qonuniga muvofiq mahalliy byudjetlar taqchilligi davlat byudjetidan olingan dotatsiyalar va subventsiyalar hisobiga tartibga solinadi.

Mahalliy byudjet davlat byudjetining tarkibiy qismi bo'lishi bilan birga mahalliy hokimiyat hududida joylashgan xo'jalik sub'ektlarining va aholining daromadlariga ham bog'liq. Odatda mahalliy byudjet davlat byudjetining ajralmas qismi bo'lsada, u o'ziga xos mustaqillika ega. Barcha mahalliy byudjetlarning

daromad va xarajat qismlari mustaqil va shu bilan birga o'zaro bir biriga bog'liq kategoriyalar hisoblanadi, ulardan har biri o'ziga xos xususiyatlarga ega. Daromadlar mahalliy hokimiyat organlari faoliyatining moliyaviy bazasi bo'lib, xarajatlar esa hududiy ehtiyojlarni qondirishga xizmat qiladi. Davlat tomonidan mahalliy byudjetlarning mustaqil bo'lishishini moliyaviy jihatdan qo'llab-quvvatlash va daromadlar manbalarining hududi shakllantirish tamoyillaridan kelib chiqib, ularning daromadlari umumdavlat va mahalliy soliqlar hisobiga shakllanadi.

Mahalliy byudjet daromadlarining shakllanish mexanizmi quyidagicha:

- mahalliy soliqlar;
- umumdavlat soliqlaridan ajratmalar;
- mahalliy byudjet daromadlari va xarajatlari o'rtasidagi tafovutni qoplashga byudjet dotatsiyasi;
- mahalliy byudjetda ko'zda tutilgan maqsadli xarajatlarni amalga oshirish subventsiya.

Mahalliy byudjetlarning daromadlar qismini tahlil qiladigan bo'lsak, ayni vaqtda Soliq kodeksiga muvofiq mahalliy byudjetlarga quyidagi soliqlar to'lig'icha:

- ✓ mol-mulk solig'i;
- ✓ yer solig'i;
- ✓ obodonlashtirish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig'i;
- ✓ jismoniy shaxslardan transport vositalariga benzin, dizel yoqilg'isi va gaz ishlatganlik uchun olinadigan soliq;
- ✓ ayrim turlardagi tovarlar bilan savdo qilish huquqi uchun yig'im;
- ✓ tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi jismoniy shaxslarni ro'yxatga olganlik uchun yig'im kiradi.

Umumdavlat pul mablag'larini byudjet tizimlari o'rtasida taqsimlanishining asosini hududiy birliklarni davlat tomonidan moliyaviy, qo'llab-quvvatlanishi va ular daromadlarini hududiy manbalar hisobidan shakllanishi tamoyillari tashkil etadi. Ushbu tamoyillardan kelib chiqqan holda, mahalliy byudjetlarning

daromadlari o'z daromadlari va boshqa manbalar hisobidagi daromadlardan shakllanadi. Mahalliy hokimiyatlar faoliyati, ularga tegishli hududlarni iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirish rejalarini ishlab chiqish va amalga oshirishdan iborat. Aholi yashash sharoitini yaxshilash, turar joy va kommunal xizmatlar bilan bog'liq xarajatlar hamda ijtimoiy sohani rivojlantirish mahalliy byudjetlar xarajatlarning asosiy yo'nalishini tashkil etadi. Byudjetlararo munosabatlarni tashkil etish va boshqarish tizimida mahalliy byudjetlar rioya qilishi lozim bo'lgan muayyan cheklanishlar muhim ahamiyatga ega.

acha xulosalar

Mintaqalarning moliyaviy resurslari yordamida hukumat taraqqiyoti turlicha bo'lgan mintaqalar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini tenglashtiradi. Bunday tafovutlarni bartaraf etishda maxsus mintaqaviy dasturlar ishlab chiqilib, ularni amalga oshirish uchun mablag'lar muayyan ma'muriy-hududiy birliklar byudjetlarining daromad manbalari hamda yuqori byudjetlarning ajratmalari hisobidan shakllantiriladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Mintaqaviy moliyani davlat moliya tizimidagi o'rni asoslab bering.

2. Mahalliy byudjet va nobyudjet fondlarni shakllanish manbalarini Toshkent shahri misolida tushintirib bering. 3. Byudjet subvensiyasi, byudjet dotatsiyasi, byudjet ssudasi tushinchalari mazmun, mohiyatini mahalliy byudjetlar misolida asoslab bering. 4. Mahalliy byudjet, uning tushumlari va xarajatlarini asoslab bering.

12 bob. MINTAQALARNI IJTIMOIIY-IQTISODIY IVOJLANISHINI TARTIBGA SOLISH

12.1. Mintaqalar ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini tartibga solishning maqsadi va vazifalari.

Mintaqalar ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti davlatning mintaqaviy siyosati va hududiy boshqaruv organlari faoliyati orqali tartibga solinadi.

Hududiy iqtisodiy rivojlanishni davlat tomonidan tartibga solish nazariyalarining «pionerlari» S.Dennison va A. Lesh hisoblanadi. Ular rivojlanishni tartibga solishda oʻzaro tubdan farq qiluvchi ikkita kontseptual yondashuvga asos solishgan. S.Dennisonni «faol qayta quruvchilarga» kiritish mumkin, A.Leshni esa, yuqorida qayd etib oʻtilganidek «adaptorlar»ga. S.Dennison urushdan oldingi Buyuk Britaniya uchun jiddiy muammo boʻlgan depressiv hududlarni tartibga solishni koʻrib chiqqan. U asosiy eʼtiborini sanoat investitsiyalari geografiyasiga bevosita usullar yordamida taʼsir etishga qaratgan. Bu usullar sanoatga yangi kapital qoʻyilmalarini joylashtirish ustidan markazlashgan nazoratni oʻrnatish bilan bogʻliq boʻlgan. Xalqaro amaliyotda keng qoʻllanilgan va ijobiy natijalarga erishgan “Hududiy iqtisodiy rivojlanishni davlat tomonidan tartibga solish” nazariyalari mamlakatimiz amaliyotida keng qoʻllanilmoqda. Davlat bu borada milliy va mahalliy dasturlar orqali hududlar taraqqiyotiga faol aralashmoqda.

Hududlar rivojlanishining asosiy koʻrsatkichlari quyidagilarni oʻz ichiga oladi:

- hududda bandlikning bir birligiga toʻgʻri keladigan mehnat unumdorligi;
- mehnatning fond qaytimi va taʼminlanganligi;
- asosiy fondlar rentabilligi (yalpi daromad va YaHM boʻyicha);
- solishtirma investitsiyalar (tovar ishlab chiqarish va xizmatlar birligiga);
- oʻrtacha ish haqi; hudud aholi sonidagi bandlik hissasi;
- YaHMdagi soliq va soliqsiz ustamalar hissasi (soliq yuki);

- mahalliy byudjet daromadlarining respublika byudjetidan ajratmalari hissasi;

- bir yashovchi hisobida mahalliy byudjetning o'z daromadlari va boshqalar.

Mintaqalar ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini tartibga solishning maqsadlariga quyidagilar kiradi:

- hududiy siyosatning iqtisodiy, ijtimoiy, huquqiy va tashkiliy asoslarini yaratish;

- hududlarning iqtisodiy imkoniyatlaridan qat'iy nazar, yagona minimal ijtimoiy standartlar va teng ijtimoiy himoyani ta'minlash, fuqarolarning ijtimoiy huquqlarini kafolatlash;

- hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi uchun shart-sharoitlarni tenglashtirish;

- atrof-muhit ifloslanishini to'xtatish hamda uning ifloslanishi oqibatlarini yo'qotish, hududlarni kompleks ekologik himoya qilish;

- o'ta muhim strategik ahamiyatga ega hududlarni ustuvor rivojlantirish;

- hududlarning tabiiy - iqlim xususiyatlaridan to'liq foydalanish;

- o'zini-o'zi boshqarish kafolatlanishini ta'minlash.

Mintaqalar ijtimoiy iqtisodiy rivojlanishini tartibga solish o'z mohiyatiga ko'ra davlat tomonidan amalga oshirilishi lozim bo'lgan tadbirlarni nazarda tutadi.

2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi doirasida o'tgan 2018 yilda "Faol tadbirkorlik, innovatsion g'oyalar va texnologiyalarni qo'llab-quvvatlash yili" deb nom berib, Davlat dasturi doirasida 21 trillion so'm va 1 milliard dollarga teng 76 mingta loyihani amalga oshirildi. 2018 yilda 18 ta davlatlararo rasmiy tashriflar amalga oshirildi va 52 milliard dollarlik 1 ming 80 ta loyiha bo'yicha kelishuvlarga erishildi. Jahon banki, Evropa tiklanish va taraqqiyot banki, Islom va Osiyo taraqqiyot banklari, boshqa xalqaro moliya institutlari bilan hamkorlikdagi investitsiyalar hajmi 8,5 milliard dollarni tashkil etdi.

Bugungi kunda yurtimizda, chet el investitsiyalari hisobidan qiymati 23 milliard dollarlik 456 ta loyiha amalga oshirilmoqda. 2019 yilda barcha manbalar

hisobidan qariyb 138 trillion so'mlik yoki 2018 yilga nisbatan 16 foiz ko'p investitsiyalarni o'zlashtirish mo'ljallanmoqda. Bu borada to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar miqdori joriy yilga nisbatan qariyb 1,5 barobar oshirilib, 4,2 milliard dollarga etkaziladi. Natijada 142 ta zamonaviy korxona ishga tushiriladi³⁸.

12.2. Mintaqalarni boshqarishning nazariy va uslubiy asoslari.

Ochiq iqtisodiyotga o'tish va islohotlarni yanada chuqurlashtirish sharoitida hududlarning bir tekisda rivojlanishini ta'minlash boshqaruv tizimining nechog'li samarali yo'lga qo'yilganligiga va hayotiy muammolarni hal etish uchun o'z vaqtida qabul qilingan qarorlarning to'g'riligiga bog'liqdir.

Mintaqalarni boshqarish – hududlar taraqqiyotiga ta'sir ko'rsatadigan tashqi va ichki omillarni o'z vaqtida aniqlab, hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini muvozanatli va barqaror sur'atlarda olib borish va tizimli usullar orqali boshqarishni yo'lga qo'yishdan iborat.

Boshqaruv tizimiga kiruvchi (respublika, viloyat, tuman va shaharlardagi) ijro hokimiyatining barcha bo'g'inlarida faoliyat olib borayotgan rahbar kadrlarning bugungi kundagi mahorati, o'z vaqtida va tezkor qarorlarni qabul qilish darajasi, muammoli vaziyatlarni boshqalardan ko'ra tez ilg'ay olishi, pragmatiklik qobiliyatining mavjudligi davlat va uning hududlarini bir butun holda rivojlanishini ta'minlashga xizmat qiladi. Shuning uchun ham joylarda rahbar lavozimlarida faoliyat olib borayotgan kadrlarni har tomonlama mukammal qilib tayyorlash, ularning muntazam ravishda o'z kasb mahoratlarini rivojlantirib borishlarini ta'minlash, ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni tizimli ravishda bartaraf etish bo'yicha samarali boshqaruv uslublarining zamonaviy holatlarini ularga etkazish tadbirlari yo'lga qo'yilgan. Hozirgi paytda hududlarni samarali boshqarish muammosini hal etish bo'yicha ikkita keng tarqalgan qarashlar mavjud.

Birinchidan, hududlarning samarali boshqarilayotganligiga iqtisodiy rivojlanish yoki iqtisodiy faoliyatning miqdoriy ko'rsatkichlarini taqqoslash orqali

³⁸ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy majlisga murojaatnomasi. 2018 yil 28 dekabr.

«Hududiy siyosat» atamasi keng tarqalgan bo'lsa-da hali uning yagona ta'rifi mavjud emas. Bu o'rinda undan «hududlarning iqtisodiy rivojlanishini davlat tomonidan tartibga solish» atamasiga sinonim sifatida foydalanamiz, chunki xuddi shunday mazmun g'arb adabiyotlarida «hududiy siyosat» atamasiga beriladi. Turli mualliflar «hududiy siyosat»ga turlicha ta'rif berishadi. M.V.Stepanov tahriri ostidagi o'quv qo'llanmada aytilishicha, «hududiy siyosat – davlat iqtisodiy siyosatining muhim tarkibiy qismi. U o'z ichiga ham markaziy (respublika), ham mahalliy hokimiyat organlari tomonidan amalga oshiriladigan hamda ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish jarayonlarini tartibga solishga qaratilgan turli hil qonunchilik, ma'muriy va iqtisodiy tadbirlar majmuasini oladi».

Hudud iqtisodiyoti va ijtimoiy soha obektlarini rivojlantirishda davlatning to'g'ridan-to'g'ri ishtiroki manzilli tartibga solish yo'llaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. Bunga misol tariqasida mamlakatda investitsion loyihalarni ishlab chiqish va amalga oshirishni keltirish mumkin. Hududiy rivojlanishni davlat tomonidan tartibga solishning asosiy iqtisodiy mexanizimi budjet tizimi hisoblanadi. Byudjetlar qonuniy aktlar asosida qabul qilinadi va ishlatiladi.

Hududiy rivojlanishning makroiqtisodiy vositalari davlatning soliq, kredit, investitsiya, narx, ijtimoiy va boshqa siyosatning hududlar bo'yicha differentsiatsiyalashgan parametrlari sifatida namoyon bo'ladi. SHunday qilib, hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini davlat tomonidan tartibga solish davlat iqtisodiy siyosatining muhim tarkibiy qismidir.

Xalqaro amaliyotda keng qo'llanilgan va ijobiy natijalarga erishgan "Hududiy iqtisodiy rivojlanishni davlat tomonidan tartibga solish" nazariyalari mamlakatimiz amaliyotida keng qo'llanilmoqda.

Maqsadli hududiy dasturlarning amalga oshirilishi natijasida bugungi kunda Toshkent shahrida (2000 yil bilan taqqoslaganda 4,3 marta), Qoraqalpog'iston Respublikasida (3,5 marta), Jizzax (3,9 marta), Samarqand (3,8 marta), Namangan (3,5 marta), Andijon (3,3 marta), Surxondaryo (3,3 marta) viloyatlarida YAHM ning izchil o'sish su'atlari ta'minlandi. Shuningdek, kuzatilayotgan davr uchun YAHM ning o'rtacha yillik o'sish sur'ati Toshkent shahrida 109,6 foiz,

Qoraqalpog'iston Respublikasida 108,2 foiz, Jizzax viloyatida 109,0 foiz, Samarqand viloyatida 108,7 foiz, Namangan viloyatida 108,1 foiz, Andijon viloyatida 107,9 foiz, Surxondaryo viloyatida 107,8 foizni tashkil qildi.

2001-2016 yillarda YaHM ning nisbatan kichik o'rtacha yillik o'sish sur'ati o'rtacha respublika darajasi (107,3 %) bilan taqqoslaganda Navoiy (104,5 %), Farg'ona (105,8 %) va Toshkent (106,5 %) viloyatlarida kuzatildi. O'zbekiston hududlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi va iqtisodiy o'sish sur'atlaridagi notengliklar bir qator ob'ektiv sabablar – bozor islohotlarining dastlabki davridagi hududiy rivojlanish darajasi, hududning investitsion jozibadorligi, iqtisodiy-geografik rivojlanishi, infratuzilmaning rivojlanganlik darajasi, innovatsion salohiyati va boshqa ko'pgina omillar bilan izohlanadi.

acha xulosalar

Boshqaruv tizimiga kiruvchi (respublika, viloyat, tuman va shaharlardagi) ijro hokimiyatining barcha bo'g'inlarida faoliyat olib borayotgan rahbar kadrlarning bugungi kundagi mahorati, o'z vaqtida va tezkor qarorlarni qabul qilish darajasi, muammoli vaziyatlarni boshqalardan ko'ra tez ilg'ay olishi, progmatiklik qobiliyatining mavjudligi davlat va uning hududlarini bir butun holda rivojlanishini ta'minlashga xizmat qiladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Mintaqalarni tartibga solish va boshqarishning nazariy va uslubiy asoslarini jadval tarzida ifodalang.

Maqsad	Usullar	Kutilayotgan natija
Mintaqalarni tartibga solish usullari	1. 2. 3.	1. 2. 3.
Mintaqalarni boshqarish	1. 2.	1. 2.

usullari		
----------	------	------

2. Hududlar rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlarini keltiring.

3. Tanlab olingan mintaqada quyidagi ko'rsatkichlarni aniqlang.

№	Ko'rsatkichlar nomi	Ko'rsatkichlar
1.	Hudud maydonining respublika ko'rsatkichidagi ulishi	
2.	Hudud aholisining respublika ko'rsatkichidagi ulishi	
3.	Hududdagi bandlikning bir-birligining mehnat unumdorligi	
4.	Mehnatning fond qaytimi va ta'minlanganligi	
5.	Asosiy fondlar rentabilligi	
6.	Solishtirma investitsiyalar	
7.	O'rtacha ish haqi	
8.	Hudud aholi sonidagi bandlik hissasi	
9.	YaHMdagi soliq ustamalar hissasi	
10.	YaHMdagi soliqsiz ustamalar hissasi	
11.	Mahalliy byudjet daromadlarining respublika byudjetidan ajratmalari hissasi	
12.	Bir yashovchi hisobida mahalliy byudjetning o'z daromatlari	

4. O'zbekistonda mintaqalar rivojlanishini tartibga solishning amaldagi holatini tavsiflang.

13 bob. MINTAQALAR TARAQQIYOTINI PROGNOZLASH VA IJTIMOIY-IQTISODIY RIVOJLANTIRISH STRATEGIYALARI

13.1. Mintaqalarni rivojlantirish strategiyalari.

Mintaqa ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini prognozlash.

Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni tahlil qilish va prognozlash mintaqaviy rivojlanishni boshqarish bo'yicha tayanch nuqta hisoblanadi. Asosli prognoz orqali mintaqani ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish maqsadi belgilanadi, dasturiy chora-tadbirlari va mintaqaviy xo'jalik majmuasini rivojlantirishdagi ustuvorliklar aniqlashtiriladi.

Mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini prognoz qilish-iqtisodiyot va ijtimoiy soha holatini, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning mintaqaviy majmuasini rivojlantirish yo'nalishi va uning tarkibiy tuzilishini aniqlaydigan tarkibiy qismni oldindan ko'rishdir. Prognoz hisob-kitoblar natijalari davlat organlari tomonidan ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish maqsad va vazifalarini belgilash, hukumat ijtimoiy-iqtisodiy siyosatini, cheklangan ishlab chiqarish resurslaridan oqilona foydalanish usullarini ishlab chiqish va asoslash uchun foydalaniladi. Mintaqani ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish prognozining tarkibiga jamiyat alohida tomonlari kelajagini aks ettiradigan xususiy prognozlar to'plami va mintaq iqtisodiyoti hamda ijtimoiy soha rivojlanishini umumlashgan shaklda aks ettiradigan kompleks iqtisodiy tahlil qilish kiradi.

Xususiy prognozlarda quyidagilar baholanadi:

- mintaqadagi demografik vaziyat;
- tabiiy muhitning holati, jumladan, tabiiy qazilmalar, yer, suv va o'rmon resurslari zahiralari;
- ilmiy-texnika yutuqlarining kelajakdagi holati va ularni ishlab chiqarishga joriy etish imkoniyati;
- asosiy ishlab chiqarish omillari (kapital, mehnat, investitsiyalar);
- aholining tovarlar va xizmatlarga bo'lgan talabining miqdori va dinamikasi;

– aholining tovar va xizmatlarning alohida turlariga bo'lgan to'lovga qobil talabi;

– xalq xo'jaligi alohida tarmoqlarini, hududlar va boshqa ijtimoiy foydali faoliyat sohaslarining rivojlanish sur'atlari.

Kompleks iqtisodiy prognozda mintaqa iqtisodiyotining bir butun tuzilma sifatida rivojlanish istiqboli aks ettiriladi. Kompleks prognozni ishlab chiqish ilmiy asoslarga tayanib, ular mintaqaviy xo'jalik majmualarining amal qilishi va rivojlanishini tegishli izohlaydi. Vaqtinchalik gorizont bo'yicha mintaqalar iqtisodiy rivojlanishining kompleks prognozlarini uch xil turga ajratish mumkin: uzoq, o'rta va qisqa muddatli.

Uzoq muddatli prognoz o'n yillik davrga besh yilda bir marta ishlab chiqiladi. U uzoq muddatli istiqbolda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish kontsepsiyasini ishlab chiqish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. O'tkazilayotgan iqtisodiy siyosatning qabul qilinuvchanligini ta'minlash maqsadida uzoq muddatli prognoz ma'lumotlari mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning o'rta muddatli prognozlarini, kontsepsiya va dasturlarini ishlab chiqishda foydalaniladi.

Mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning o'rta muddatli prognozi ma'lumotlarni har yillik tuzatishlar bilan uch yildan besh yilgacha bo'lgan muddatlarga ishlab chiqiladi. U o'rta muddatli istiqbol doirasida iqtisodiyotni rivojlantirish kontsepsiyasini ishlab chiqish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Uzoq va o'rta muddatli prognoz hisob-iktoblari ma'lumotlari hamda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish kontsepsiyalari bilan umumiy tanishtirish maqsadida ochiq matbuotda chop ettiriladi.

Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning qisqa muddatli prognozi har yili ishlab chiqiladi va davlat byudjeti loyihasini tuzishga asos bo'lib xizmat qiladi.

Respublika hukumati ko'zda tutilgan vazifalarni amalga oshirish uchun zarur deb hisoblaydigan qonun loyihalarini taqdim qiladi. Kompleks prognozning ishchi vositalari sifatida iqtisodiyot va ijtimoiy soha rivojlanishida o'tmishda vujudga kelgan jarayonlarning kelajakka ekstrapolyatsiyasi, milliy hisobchilik tizimi ma'lumotlari asosida iqtisodiy hisob-kitoblar, tarmoqlararo balansning

yangilangan modelini, iqtisodiyot real sektoriga investitsiyalar va kapital dinamikasi modelini o'z ichiga olgan makrotarkibiy modellar tizimidan foydalaniladi. Bu model hali tugallangan ko'rinishga ega emas va faqat eksperimental prognoz hisob-kitoblari uchun qo'llaniladi. Iqtisodiy ob'ektlarni prognoz qilishga printsip jihatdan farqlanadigan ikki hil yondoshuv mavjud:

Genetik yondoshuv – ob'ekt rivojlanishi tarixi oldidan tahlil qilishga asoslanadi, rivojlanish xususiyatlarini belgilaydigan asosiy omillarni qayd etadi. Shu asosda kelajakda prognoz qilinayotgan ob'ekt holatiga nisbatan xulosalar qilinadi. Ushbu yondoshuv ko'p darajada kechayotgan jarayonlarning “begona kuzatuvchilari”ga xosdir. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning maqsadli tuzilishi mazkur yondoshuvda alohida rol o'ynamaydi. N.D.Kondratevning “uzun to'lqinlar” nazariyasi mazkur yondoshuvga yaqqol misol bo'la oladi.

Teleologik yondoshuv (grekcha telos - maqsad so'zidan olingan) – iqtisodiyotda kechayotgan jarayonlarning faol ishtirokchilariga ko'proq xos. U mazkur ob'ekt rivojlanishining maqsadli tuzilishi va qo'yilgan vazifalarga uning yaqinlashish darajasiga asoslanadi. Iqtisodiyotni prognozlashga ushbu yondoshuvning tarafdori va namoyandasi S.G.Strumilin hisoblanadi.

Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni prognozlashning metodologik va uslubiy muammolari davlat prognozlarni ishlab chiqishni topshirayotgan tashkilotlarning alohida huquqlari hisoblanadi. Xususan, yig'ma iqtisodiy prognoz O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi tomonidan ishlab chiqiladi. Aynan u prognozlarni ishlab chiqish uslubi va uslubiyatiga javobgardir.

Mintaqani kompleks iqtisodiy prognozlashni ishlab chiqish ikkita maqsadni ko'zlaydi:

Birinchidan, u mintqa hokimiyatiga iqtisodiy va ijtimoiy siyosat sohasida qarorlar qabul qilish uchun ma'lumotlarni taqdim qilishi kerak.

Ikkinchidan, uning ko'rsatkichlari mintqa byudjeti loyihasi ko'rsatkichlarini ishlab chiqish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Davlat prognozlashi O'zbekiston Respublikasi ijroiya hokimiyati tegishli organlari tomonidan taqdim qilingan ma'lumotlarga tayanadi. Ma'lumotlarni

taqdim qilish bo'yicha asosiy organ Davlat statistika qo'mitasi hisoblanib, u o'zining mintaqaviy organlari tarmog'i orqali birlamchi ma'lumotlarni to'playdi, ularni umumlashtiradi va rasman chop etadi. Boshqa vazirlik va idoralar ularni yuritish sohalarini bo'yicha axborotlarni taqdim qilish ustidan javobgar bo'ladi.

Milliy hisoblar tizimi iqtisodiy hisob-kitoblarni olib borishning yig'ma va umumlashtiruvchi vositasi hisoblanadi. Milliy hisoblarning mintaqaviy tizimi, eng avvalo, moliyaviy resurslar oqimlari shaklida iqtisodiy jarayonlarni bir butun ko'rib chiqishni ta'minlaydi. Bu esa asosan, bozor turidagi iqtisodiyotda kechayotgan jarayonlarning mazmunini yoritadi. U takror ishlab chiqarish jarayonining turli bosqichlarida tarmoqlar, sohalar va institutsional birliklarni umumlashtiradigan ko'rsatkichlarni aniqlash bu ko'rsatkichlarni o'zaro bog'lash imkoniyatini beradi. Takror ishlab chiqarishning har bir bosqichiga maxsus hisob yoki ularning guruhi mos keladi. Bu esa ishlab chiqarilgan tovarlar va xizmatlar miqdorining hamda ishlab chiqarishdan to'fodalanishgacha takror ishlab chiqarish sikli orqali qo'shilgan qiymat harakatini kuzatish imkonini beradi. Milliy hisoblar tizimi yig'ma jadvallari majmui makroiqtisodiy hisob-kitoblarni olib borishda ham, prognoz alohida bo'limlarini yagona bir butunga umumlashtirish jarayonida ham qo'llanilishi mumkin.

Mintaqani rivojlantirishning strategik rejasi – bu boshqaruvchilik hujjati bo'lib, mintaqani rivojlantirish bo'yicha faoliyat turli jihatlarini o'zaro bog'liq tasvirlashdan iborat. Bunday hujjatning tayyorlanishi quyidagilarni ko'zda tutadi:

- mintaqani rivojlantirish maqsadlarining qo'yilishi;
- qo'yilgan maqsadlarga erishish yo'llarining belgilanishi;
- potentsial imkoniyatlarni tahlil qilish bo'lib, uning natijalari muvaffaqiyat qozonish imkonini beradi;
- tanlangan yo'nalishlar bo'yicha harakatlarni tashkil qilish usullarini ishlab chiqish;
- resurslardan foydalanish oqilona usullarini asoslash.

Mintaqani ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning strategik rejasi-bu indikativ hujjat bo'lib, u mintaqaga hokimiyatiga va mintaqaviy hamjamiyatga birgalikda

harakatlanish imkoniyatini beradi. Bu—mutlaqo mahalliy hokimiyatninggina emas, balki ko'p darajada mintaqaviy rivojlanish jarayoni barcha sub'ektlarining ham, jumladan, siyosiy jarayon ishtirokchilari va iqtisodiy sheriklarning ham hujjatidir. Bu mintaqqa hokimiyatidan tadbirkorlar va mintaqqa aholisiga yuqoridan yo'naltirilgan buyruq emas, balki iqtisodiy faoliyat barcha sub'ektlari ishtirokida ishlab chiqilgan mo'ljaldir. Bunday reja mavjud muammolarni hal qilish bo'yicha barcha sub'ektlarning tortilgan va kelishilgan harakatlarini ko'zda tutadi. U sheriklik munosabatlarini yo'lga qo'yish vositasini, mintaqqa hayotining barcha sohalarida samarali strategik harakatlarni aniqlash va amalga oshirish mexanizmini o'zida mujassamlashtiradi.

Mintaqani ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish strategik rejasining asosiy tavsiflariga quyidagilar kiradi:

- mintaqaviy iqtisodiyotning kuchli va kuchsiz tomonlarini ajratish, eng avvalo, fuqarolar hayoti uchun eng yaxshi sharoitlarni yaratishga qaratilgan mintaqaning raqobatdagi ustunliklarini shakllantirish, rivojlantirish, kuchaytirishga urinish;

- tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqaruvchilar, investorlar, istiqboldagi rivojlanishni ko'rishga asoslangan qarorlarni amalga oshirishda ularga yordam bergan holda ma'muriyat va aholini yo'naltiradigan qisqa g'oyalar va tamoyillar;

- barcha mintaqaviy kuchlarning sheriklik o'zaro aloqalari. Mintaqani rivojlantirish strategik rejasining tarkibiy qismi unga ilova qilinayotgan ko'zda tutilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish bo'yicha hokimiyat harakatlarining rejasi bo'lib qolishi kerak. Mintaqani ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish strategik rejasini ishlab chiqish bosqichlari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- 1) mintaqaviy rivojlanish resurs asosining tahlilini o'tkazishni ko'zda tutadigan mintaqqa ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining erishilgan darajasi va xususiyatlarini baholash;

- 2) mintaqqa iqtisodiyotini rivojlantirish kontseptsiyasini ishlab chiqish, mintaqalararo aloqalar va o'zaro bog'liqliklar yangi tizimiga mintaqaviy xo'jalikni moslashtirish maqsadida uni modernizatsiyalash stsenariylarini ishlab chiqish;

3) mintaqaning istiqbolli rivojlanish yo'nalishlarini tanlash va asoslash.

Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish strategiyasining asosiy tarkibiy qismi quyidagilar bo'lishi kerak:

- maqsadga yo'naltirilgan tarkibiy, ilmiy-texnika va investitsiya siyosatini olib borish;

- iqtisodiyotni isloh qilishdagi ijtimoiy muammolarni hal qilish;

- iqtisodiyot real sektori ishbilarmonlik faolligini rag'batlantirish.

13.2. Hududiy rivojlanish strategiyalari.

Hududlarning rivojlanishini tizimli boshqarishini loyihalashtirishda rivojlanish jarayoni modelining tuzulmasini aniqlab olish lozim bo'ladi. Ushbu jarayonni oldindan prognoz qilishning iloji bo'lmaganligi uchun ham modelni turli xil vaziyatlarda tezda moslasha oladigan tuzulma va parametrlar bilan loyihalashtirish maqsadga muvofiqdir. Boshqacha aytganda, modelda ishtirok etadigan tuzulma va parametrlar jarayonning o'zgarishiga qarab tezda moslashuvchan, zaruriy paytlarda ularning o'zi ham o'zgara oladigan darajada bo'lishi muhimdir. Buning uchun hududlar rivojlanishining har bir davrida tanlangan modelning parametrlari o'zgaruvchilarning kirish va chiqishi bilan baholanishi zarur. Ma'lumki, hududiy tizim bir qancha elementlardan tashkil topadi va ular o'rtasidagi bog'liqlik darajasi ham yuqori hisoblanadi, shuningdek, elementlar o'rtasida nofunktsional bog'liqlik mavjud bo'ladi, aynan ushbu aloqalar ham ularni bir butun tarzda rivojlanishiga to'sqinlik qiladi. Hududlarning rivojlantirish strategiyasining maqsadi davlatning mintaqaviy siyosatiga tayangan holda hududiy rivojlanishning yo'nalishini tanlash va uni asoslash hisoblanadi. Umuman kontseptsiyani ishlab chiqish ma'lum bir kelajak (davr) uchun hudud rivojlanishining muqobil strategiyasini o'rganish demakdir.

Hududning rivojlanish strategiyasini amalga oshirish quyidagi minimum vazifalarni hal etishni talab etadi:

- strategiyani amalga oshirishni ta'minlaydigan boshqaruv tuzulmasini yaratish;

- hududning rivojlanishini boshqarish reglamentini ishlab chiqish;

– strategik rejalashtirishning muvaffaqiyatli amalga oshishiga imkoniyat yaratadigan tizimning tarkibiy elementlarini yaratish;

strategik rejalashtirishning amalga oshishini kuzatish (monitoringini olib borish) va qo'shimcha o'zgarishlarni kiritib borish.

16-jadval

Hududni rivojlantirish strategiyasini amalga oshirish bosqichlari.

Strategiyani amalga oshirish bosqichi	Natijalar
Strategik ahamiyatga molik bo'lgan faoliyat yo'nalishlari uchun resurslarni safarbar etish.	Strategik rejalashtirishni amalga oshirish uchun byudjetni tahlil qilish va resurslarni ajratish. Muhim va maqsadli kopleks dasturlarni tanlash va ularni moliyalashtirishni rejalashtirish. Hududda joylashgan tarmoqlarni buyurtmalar berish, rag'batlantirish va soliqlar orqali tartibga solish. Milliy iqtisodiyot darajasida hududning raqobatbardoshligini ta'minlash. Qo'yilgan maqsaddan kelib chiqib, hududning barqaror rivojlanishini ta'minlash. Strategik boshqaruvda qo'yilgan maqsadlarni amalga oshirishga qaratilgan hududning aholisi va mehnat resurslarini rag'batlantirish, ularni qiziqtirish. Strategik maqsadni amalga oshirish uchun ish haqi va boshqa turdagi daromadlarni muvofiqlashtirish.
Hukumat organlarining samarali hamkorligini ta'minlash asnosida boshqaruv sistemasini yaratish.	Yuqori boshqaruv organining hududiy, shahar va rayon darajasida ko'ra oladigan strategiyasini shakllantirish. Davlat va o'z-o'zini boshqara oladigan darajada mujassam etilgan hududlarni boshqarishning yangi tuzulmasini joriy etish. Hududning raqobatbardoshligini namoyon etadigan (kuchli tomonlari va imkoniyatlarini) ijobiy qadriyatlarini yuzaga chiqarish. Strategik maqsadni amalga oshirishni ta'minlash uchun aniq va puxta kadrlar siyosatini yuritish, liderlarni saralab olish va komandani shakllantirish. Boshqaruvning barcha darajasida (yuqori, o'rta va quyi bo'g'inda) korporativ madaniyatni shakllantirish. Boshqaruv sistemasining tashqi va ichki muhit o'zgarishlariga moslashuvi.
Qo'yilgan maqsad va tamoyillar asosida strategik natijaga	Hududiy yalpi mahsulotning doimiy o'sishi. Korxona va tashkilotlar foyda normasining oshishi va tannarxning pasayishi.

erishish.	Mehnat unumdorligining o'sishi. Ishlab chiqarilayotgan tovar va xizmatlar sifatining oshishi. Hududda sog'lom investitsion muhitning shakllanishi. Kichik biznesning yanada rivojlanishini ta'minlashga xizmat qiladigan sog'lom muhitning yaratilishi. Hudud aholisi turmush darajasining oshishi.
-----------	---

Yuqoridagi jadval hududning rivojlanish strategiyasi – bu hududiy tizimning samarali rivojlanish yo'nalishini ta'minlaydigan, hududiy yirik muammolarni hal etishga qaratilgan hamda ishlab chiqarish kuchlarini joylashtiradigan kontseptual tizimning tartibi ekanidan dalolat beradi. Suuning uchun ham hududning rivojlanishini strategik boshqarishni strategik rejalashtirishni amalga oshiruvchi, strategik g'oyaning shakllanishi va uning amalga oshirishini tahlil qiluvchi, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish prognozini ishlab chiquvchi jarayon sifatida talqin etish to'g'ri bo'ladi. Umuman olganda, hudud rivojlanishini strategik boshqarish jarayoni murakkab va ko'p qirrali hisoblanadi.

Strategiyalarni amalga oshirishning asosiy mexanizmlari quyidagilardan tashkil topadi:

- mintaqalarning barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish qonuniy-huquqiy jihatdan ta'minlanganligi;

- hududiy rivojlanishning yagona siyosatini amalga oshirishini ta'minlovchi tashkiliy tuzilmalarni shakllantirish, shuningdek mintaqalarning majmualari rivojlanishini muvofiqlashtirish va tartibga solish maqsadida markaz yoki agentliklar tashkil etish;

- mintaqalarning tabiiy resurs salohiyatini inobatga olgan holda maqsadli dasturlar, yirik investitsiya loyihalarini ishlab chiqish va amalga oshirishda samarali kelishuv mexanizmini shakllantirish;

- byudjetlararo munosabatlarni takomillashtirish, sust rivojlangan hududlarni qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirishning moliyaviy mexanizmlarini ishlab chiqish;

- iqtisodiyot tarmoqlarini hududiy tashkil etish va joylashtirish borasidagi ilmiy - tadqiqot va loyiha ishlarini kengaytirish;

- Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar, shaharlar, tumanlar, aholi punktlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajalarini, hududlar resurslaridan foydalanish holatini, mintaqalar majmualari rivojlanishidagi muammolar va farqlanishlarni o'z vaqtida aniqlash maqsadida axborot mexanizmini kuchaytirish va boshqalar.

Mintaqalarning jahon va davlat miqyosida iqtisodiy taraqqiyotini ta'minlash va barqaror iqtisodiy rivojlanishga erishi tarmoq va hududlarning innovatsion yo'nalishi hamda ularning dasturlariga asoslanadi. Hududlarning barqaror iqtisodiy rivojlanishining sharti aynan, innovatsion salohiyatning rivojlanishi hamda iqtisodiy omillardan oqilona foydalanishga bog'liq.

13.3. Hududlarni innovatsion strategiyasini aniqlash va uni amalga oshirish yo'nalishlari. Hududlar innovatsion strategiyasining nazariy asoslari.

Innovatsiya – bu bozor talabidan kelib chiqqan holda jarayonlar va mahsulotlarning sifatli o'sish samaradorligini ta'minlash uchun joriy etilgan yangilikdir. Inson intellektual faoliyati, uning fantaziyasi, ijodiy jarayoni, kashfiyotlari, ixtirolari va ratsionalizatorligining yakuniy natijasi hisoblanadi.

Yangi iste'molchilik xususiyatlari yoki ishlab chiqarish tizimlarining samaradorligini sifatli oshirish orqali bozorga mahsulot (tovarlar va xizmatlar)ni etkazib berish – innovatsiyaga misol bo'la oladi.

Innovatsiya – foydalanish uchun kiritilgan yangi yoki sezilarli darajada yaxshilangan mahsulot (tovar, xizmat) yoki jarayon, sotuvlarning yangicha uslubi yoki ish amaliyotidagi, ish o'rinlarini tashkil etishdagi va tashqi aloqalarni o'rnatishdagi yangi tashkiliy uslub hisoblanadi.

“Innovatsiya” atamasi lotincha “novatio” so'zidan olingan bo'lib, “yangilanish” (yoki “o'zgarish”), “in” qo'shimchasi esa lotinchadan “yo'nalishida” deb tarjima qilinadi, agar buni yaxlit “Innovatio” ko'rinishida tarjima qilsak – “o'zgarishlar yo'nalishida” deb izohlanadi. Innovation tushunchasi birinchi bo'lib XIX-asrning ilmiy tadqiqotlarida paydo bo'ldi.

“Innovatsiya” tushunchasi oʻzining yangi hayotini “innovatsion kombinatsiyalar”ni tahlil qilish, iqtisodiy tizimlarning rivojlanishidagi oʻzgarishlar natijasida XX-asrning boshida avstriyalik va Amerikalik iqtisodchi Y. Shumpeterning ilmiy ishlarida boshlagan. SHumpeter 1900-yillarda iqtisodda ushbu termini ilmiy qoʻllashga kiritgan dastlabki olimlardan edi.

Innovatsiyaga har qanday turdagi yangilik sifatida emas, balki mavjud tizimning samaradorligini jiddiy ravishda oshiradigan omil sifatida qarashimiz lozim. Keng tarqalgan yangilish fikrlashlarga qaramasdan innovatsiyalar kashfiyotlardan farq qiladi

Innovatsiyalarning ilmiy kashfiyotlar va ixtirolardan farqi

Ilm-fan – bu maʼlum mablagʻlarni bilimlar va gʻoyalarga aylantirish.

Innovatsiyalar – bu bilimlar va gʻoyalarni mablagʻlarga aylantirishdir.

Ixtiro – bu yangi kontseptsiyani yaratish demak.

Innovatsiya – bu ixtironing amaliy ahamiyatini ajratib koʻrsatish va uni muvaffaqiyatli sotiladigan mahsulotga aylantirish.

Rivojlanayotgan davlatlarning barchasida hududlarning notekis rivojlanayotganligini, aholi turmush tarzining keskin farqlanishini kuzatish mumkin. Ushbu holat mamlakatimiz uchun ijobiy ahamiyat kasb etadi. Bu oʻz oʻrinda, mamlakatimiz rahbari tomonidan olib borilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy siyosatning nechogʻli toʻgʻri va aniq olib borilayotganligidan dalolat beradi.

Jamiyatda zamonaviy ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy tub oʻzgarishlarning qiyinligi, turli-tumanligi, ziddiyatlarning mavjudligi, ularning yangiligi va doimiy harakatda boʻlishi bozor transformatsiyasi sharoitida iqtisodiyot tarmoqlarining innovatsion salohiyatidan maksimal foydalanishni taqozo etadi.

D.I.Kakurinning fikriga koʻra “innovatsion salohiyat” tushunchasi “innovatsion faoliyatning kontseptual akslantiruvchi fenomeniga” aylanib ulgurgan. Innovatsion salohiyat tushunchasi, uning mohiyatini talqin qilishdan oldin, avvalo, “innovatika”, “innovatsiya”, “innovatsion faoliyat” tushunchalarini tahlil qilish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Respublikamiz uchun innovatsiyani tadqiq qilishning ikki turdagi nazariy yo'nalishi muhimdir. Nazariy tadqiqotning birinchi yo'nalishi – bu innovatsiyaning o'z holicha rivojlanishi, ya'ni yaralgan g'oyadan uni tatbiq etishgacha bo'lgan harakat jarayoni. Innovatsion jarayonning yuzaga kelishi, hayotda o'z tasdig'ini topib tatbiq etilishi omillarning murakkab bo'lgan o'zaro ta'siri natijasida amalga oshadi.

Ikkinchi yo'nalish – innovatsion menejment doirasida amalga oshadigan jarayon. Aynan ushbu nazariya “innovatika” nomini oldi va o'z navbatida bir qancha mustaqil yo'nalishlarning vujudga kelishiga sabab bo'ldi. Jumladan:

- yangiliklarning shakllanishi, yangiliklarning tarqalishi; insonlarning yangilikka moslashishi;
- yangiliklarning insonlarning ehtiyojlariga aylanishi;
- innovatsion qarorlarning yaralishi va boshqalar.

Bizning fikrimizcha, innovatsiyaning ikkinchi nazariy tadqiqotlar yo'nalishi bo'lmish “innovatika”ga ilmiy jihatdan yangiliklarning amalga oshishi, innovatsion jarayonlar rivojlanishining qonuniyati, innovatsion jarayonlarning bosqichi, innovatsion salohiyat va innovatsion infrastruktura kabi tushunchalarni keltirgan holda majmuaviy talqin etish o'rinli bo'ladi.

Innovatikani va innovatsion jarayonlarni nazariy jihatlar I.Shumpeter, N.D.Kondratev, G.Mensh va boshqalar tomonidan o'rganilgan.

N.D.Kondratev o'z tadqiqotlarida asosiy e'tiborni iqtisodiy rivojlanish davrlari, uning davomiyligi va ularning rivojlanish sabablari sifatida innovatsiyalarni misol qilib keltiradi. N.D.Kondratevning ushbu g'oyasi avstriya maktabi namoyandasi I.Shumpeterning ilmiy tadqiqotlari rivojiga asosiy turtki bo'lib xizmat qilgan. Bugungi kunda I.Shumpeter innovatsiya, innovatsion jarayonlar kabi tushunchalarni iste'molga kiritgan yirik olim sifatida e'tirof etiladi. Uning 1939 yilda chiqargan “Iqtisodiy davrlar” deb nomlangan asarida innovatsion jarayonlarning nazariy asoslari, yaratilgan yangiliklarning (innovatsiya) texnologik jarayon hamda boshqaruvga samarali ta'sir ko'rsatishi, iqtisodiy resurslar

ishlatilishining yangicha kombinatsiyasi natijasida ishlab chiqarish hajmi o'sishining vujudga kelishi kabi masalalar qamrab olingan.

Qiyosiy tahlillarni davom ettirib, boshqa bir etakchi olimning tadqiqotlariga nazar tashlaydigan bo'lsak, nemis olimi G.Mensh o'z asarlarida iqtisodiy o'sish darajasi va davriyligi o'rtasida vujudga keladigan fundamental va innovatsion tadqiqotlar o'rtasida uzviy bog'liqlik mavjudligini keltiradi. Uning ta'kidlashicha, "yaratilgan yangilik va ixtirolar natijasida yangi korxonalarning vujudga kelishi, bu esa o'z navbatida, iqtisodiy rivojlanish holati va davrlariga ta'sir ko'rsatishiga olib keladi. Yaratilgan yangi tovar (xizmat) dastlabida unga bo'lgan talab hajmidan orqada qoladi, bu esa ishlab chiqarish hajmining yuqori sur'atda o'sishiga olib keladi" deb ta'kidlaydi.

K.Frimen, D.Klark, L.Soete o'z tadqiqotlarida esa texnologik tizim, texnologik va sotsial innovatsiyalar o'rtasidagi o'zaro aloqalar xususiyatlari kabi tushuncha va qarashlarni ilgari surganlar. Ularning nazdicha, iqtisodiy o'sish sur'ati texnologik tizimning shakllanishi, rivojlanishi va eskirishiga bog'liq. Diffuziya yoki innovatsiyalarning yoyilishi texnologik tizim mexanizmining rivojlanishi orqali namoyon bo'ladi. Yangiliklar diffuziyasining sur'ati bozor munosabatlari mexanizmiga bog'liq, shuning uchun ham yangiliklar diffuziyasi o'ziga xos shart va rag'batlantirishni talab etadi, deb ta'kidlaydilar. Bundan ko'rinadiki, biror davlatda yangicha bo'lgan texnologik tizimning vujudga kelishi davlatlararo notekis rivojlanishni yuzaga keltiradi. Umuman "innovatsiya" so'zi yangiliklarning yaralishi, noan'anaviy bo'lgan jarayonlarning paydo bo'lishi, tashkil etish va boshqaruv samaradorligi oshishiga olib keladigan o'zgacha usul, vositalarning paydo bo'lishini anglatadi. Bu so'z bizning atamashunosligimizda ingliz tilidan kirib kelgan "innovation" so'zidan olingan bo'lib, baynalminal so'z sifatida e'tirof etiladi.

Bugungi kunda iqtisodiy adabiyotlarda olimlarimiz innovatsiyaga turlicha ta'riflarni, talqinlarni, qarashlarni, nuqtai nazarlarni, fikr-mulohazalarni bildirib kelmoqdalar.

Bir guruh olimlar (A.N.Folomev, G.Ya.Kiperman) innovatsiyani yangi mahsulotlar, texnologiyalar hamda xizmatlarni yaratishga qaratilgan va ma'lum bir imkoniyatlarga ega bo'lgan ijodiy mehnat mahsuli deb qarashadi. Boshqa mualliflar (P.F.Drukyer, A.I.Murav'ev, N.I.Lapin) esa, innovatsiyani biznesni rivojlantirish uchun yo'naltirilgan murakkab tizim sifatida qarash lozimligini uqtirishadi.

Yana bir guruh olimlar (A.Xarman, R.Djonsa) innovatsiya ostida ishlab chiqarish jarayoniga yangi yoki mavjud bo'lgan eskisining takomillashgan variantini tatbiq etishni tushunadilar.

Olimlar tomonidan innovatsiyaga berilgan ta'rif va qarashlar qisman bo'lib, ammo innovatsion jarayonga berilgan batafsil ma'lumotlar sifatida qayd etishimizga asos bo'lmaydi. Innovatsiyani tahlil etishning muhim asosiy bosqichi sifatida tasniflashning bir qator tub alomatlarini o'rganish talab etiladi.

"Innovatsiya" dinamik va statistik jihatdan yaratilgan yangilik va ilm-fan yutug'ining oxirgi bosqichigacha borishini ta'minlashga qaratilgan va buning natijasida ma'lum bir iqtisodiy samarani yuzaga keltiradigan jarayon hisoblanadi. Shuni nazarda tutish lozimki, innovatsiyani joriy etish natijasida tez fursatda iqtisodiy samaraga erishish mumkin emas, chunki innovatsiyani joriy etish bosqichida uning kapital sig'imi yuqori va uni ekspluatatsiya qilish davomida esa kapital tejamkorligi yuqori bo'ladi.

Innovatsiya innovatsion jarayonning mahsuli sifatida uni hududiy bozorlarda "ishlab chiqaruvchi" va "iste'molchi" o'rnida ko'rish tahlilni anchagina osonlashtiradi. Buning uchun "innovatsion salohiyat" kategoriyasi va hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga baho berishda undan keng foydalanish ilmiy-metodik jihatdan to'g'ri bo'ladi. Innovatsion salohiyat kategoriyasini batafsil talqin qilish uchun quyidagi asosiy qarashlarni keltiramiz:

1. Innovatsion salohiyat bu ilmiy, intellektual, ijodiy va ilmiy-texnikaviy ixtirolarning yig'indisi;

2. Innovatsion salohiyatga innovatsion faoliyatni amalga oshirishni ta'minlovchi mavjud resurslar sifatida qarash;

3. Innovatsion salohiyat–innovatsiyani amalga oshirishda resurslardan unumli foydalanishni ta'minlashga xizmat qiladigan yalpi imkoniyatlar;

4. Innovatsion potentsialning integrallashgan ko'rinishi–resurslarning joriy qiymati va unday foydalanish imkoniyati;

5. Innovatsion potentsialni innovatsion faoliyatni amalga oshirishga qodir bo'lgan iqtisodiy sub'ektning tayyorgarligi va qobiliyati sifatida ko'rish.

Ko'pgina mintaqashunos olimlar hududning rivojlanishini ikkiga bo'lib ya'ni, birinchidan-innovatsion rivojlanishga o'tish uchun hududda mavjud bo'lgan barcha sharoit va imkoniyatlar; ikkinchisi, innovatsion faoliyatni faollashtirishga qodir bo'lgan iqtisodiy sub'ektlarning mavjud bo'lgan qobiliyatlari yo'nalishida o'rganishni tavsiya etadilar.

Hududlarni innovatsion rivojlanishining asosini mavjud resurslardan samarali foydalanish natijasida ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlarning miqdoriy va sifat jihatidan o'zgarishi tashkil etadi. Natijaviy ko'rsatkichlarning ta'minlanishi passiv yoki aktiv usullarda amalga oshirish mumkin. Passiv usulda davlat tomonidan berilgan imtiyozlardan foydalanish, davlat va biznes o'rtasidagi o'zaro manfaatli hamkorlik, huquqiy baza, soliq imtiyozlari hamda infrastrukturaning rivojlanganligi bilan belgilanadi. Aktiv usulda esa natijaviy ko'rsatkichlarini ta'minlash uchun hududda mavjud bo'lgan rag'batlantiruvchi funktsiyaga asosiy urg'u beriladi.

Innovatsion salohiyat zamirida, hududiy ijtimoiy-iqtisodiy tizimning hudud sub'ektlarining mavjud yoki yangi vujudga kelayotgan ehtiyojlarini qondirishga mo'ljallangan yangi holatga o'ta olish salohiyatini tushunish darkor bo'ladi.

Hududiy iqtisodiy siyosat mazmun jihatidan hududning innovatsion salohiyatiga bog'liq bo'lib, u o'z navbatida, hududning kelgusidagi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini oldindan belgilab beradi. Hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi uchta manbaga asoslanishi mumkin:

- ishlab chiqarish omillari (o'sishning ekstensiv turi);
- investitsiyalar (rivojlanish o'rta darajasi, o'sishning ekstensiv-iqtisodiy turi);

– innovatsiyalar (oliy daraja, iqtisodiy o'sishning intensiv turi).

Har bir hudud bir vaqtning o'zida ushbu rivojlanishning uch manbasidan foydalanadi, bir vaqtning o'zida, qoida tariqasida ulardan biri ustuvor hisoblanishi sababli, hududlarni iqtisodiy o'sish darajasi va sifati bo'yicha tasniflash imkoniyatini beradi.

Global raqobat rivojlanishining zamonaviy sharoitlarida ijro hokimiyatining ustuvor yo'nalishlari va harakatlari iqtisodiyotni jadal va barqaror rivojlantirishning innovatsion rivojlanishiga, ilmiy salohiyatning mavjud sohalardagi innovatsion faoliyatni faollashtirishga qaratilgan bo'lishi lozim. Hozirda respublikamizda hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish borasida bir qancha kompleks va uzoq muddatga mo'ljallangan tadbirlar amalga oshirilib kelinmoqda.

Hududning ijtimoiy-iqtisodiy salohiyatiga baho berishda hududda mavjud bo'lgan iqtisodiy resurslar, hududning intellektual salohiyati va ushbu salohiyatdan amalda nechog'lik darajada foydalanayotganligi, hududning resurs salohiyatidan texnik va texnologik jihatdan foydalanish imkoniyatlari hamda mavjud resurslarning ko'lamidan kelib chiqib investitsion dasturlarning ishlab chiqilishi va boshqa bir qancha omillarning inobatga olinishi asosiy o'rin tutadi.

Hududning resurs salohiyati tahlili va prognozi modeli – bu hududiy tizimning samarali rivojlanish yo'nalishini ta'minlaydigan, hududiy yirik muammolarni hal etishga qaratilgan hamda ishlab chiqarish kuchlarini joylashtiradigan kontseptual tizimning tartibi hisoblanadi. Shuning uchun ham hududlar rivojlanishini kontseptual boshqarish asoslarini quyidagi bosqichlardan tarkib topishi, bizningcha, maqsadga muvofiq hisoblanadi (17-jadval).

17-jadval.

Hudud rivojlanishini kontseptual boshqarish asoslari

№	Bosqichlar	Mohiyati
1	Maqsad va vazifalar	Maqsad – hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini samarali ta'minlash. Vazifalari: – hududning resurs salohiyatidan samarali foydalanish;

		– hududni rivojlantirish dasturlarini huquqiy jihatdan ta'minlash; – hududning iqtisodiy va ijtimoiy infratuzilmasini tarkibiy jihatdan o'zgartirish; – respublika va mahalliy byudjetdan sarflanayotgan mablag'larni optimallashtirish; – iqtisodiy va ekologik xavfsizlikni ta'minlash; – Aholini ijtimoiy himoyalash darajasini oshirish va b.q.
2	Tashqi va ichki muhitni tahlil qilish	Baholash: 1. Tashqi muhitning iqtisodiy komponenti: – YaIM, YaMD va YaHM qiymati; – inflyatsiya sur'ati va darajasi; – ishsizlik darajasi; – foiz stavkasi; – mehnat unumdorligi; – soliq solish normasi. 2. Ijtimoiy komponent: – aholining hayot sifati va ish o'rinlariga bo'lgan munosabati; – mavjud urf-odatlar va qadriyatlar; – jamiyatning demografik tarkibi; – aholining o'sish va savodxonlik darajasi; – aholining o'zgarishlarga bo'lgan munosabati va tayyorligi. 3. Huquqiy komponent: – partiyalarning faolligi; – davlat va o'z-o'zini boshqaruvchi organlarning tutgan o'rni; – aholining huquqiy savodxonligi va jamiyatda sodir bo'layotgan siyosiy-huquqiy o'zgarishlarga bo'lgan munosabati va b.q.
3	Kuchli va zaif tomonlarini tahlil etish	SWOT matritsasi; Imkoniyatlar matritsasi; Xavf-xatarlar matritsasi; Muhitning shart-sharoitlari.
4	Alternativ variantlarining tahlili va kontsepsiya-ni tanlash	Muqobil variantlar: – cheklangan o'sish sur'ati – inflyatsiyani inobatga olgan holda kelajakdagi o'sish sur'atini belgilab olish; – o'sish – o'tgan yilga nisbatan ko'proq tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish; – pasayish – o'tgan yilgi qayd etilgan natijaga nisbatan kamroq tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish; – uchta komponentni – cheklangan o'sish, o'sish va pasayishni qo'shgan holda harakatlanish.

		Muqobil kontsepsiyani tanlashdan maqsad – hududning iqtisodiy rivojlanish samaradorligini maksimal darajaga etkazish.
5	Kontsepsiya-ni amalga oshirishni boshqarish	1. Aniq maqsadni qo'yish; 2. Maqsadning realligini baholash; 3. Vujudga kelishi aniq bo'lgan muammolarni va ularning oqibatlarini belgilab olish; 4. Maqsadni samarali amalga oshirish yo'llarini qidirib topish; 5. Ishlar va natijalarni tizimli nazorat qilish va ularni baholab borish; 6. Rejalashtirilgan maqsadni amalga oshirish jarayonida kuzatuv va zaruriy qo'shimchalarni kiritib borish; 7. Maqsadni amalga oshirish jarayonida hisobga olinishi zarur bo'lgan ko'zda tutilmagan holatlarni yuzaga chiqarish.
6	Kontsepsiya-ni baholash	Kontsepsiyaning bahosi qo'yilgan maqsad bilan amalga oshirilgan ishlar va qo'lga kiritilgan natijalarni solishtirish orqali chiqariladi. Kontsepsiyani baholash tizimli va uzluksiz ravishda amalga oshirishni talab etadi.

Global innovatsiyalar indeksi - bu dunyo mamlakatlarining innovatsion rivojlanish darajasini ko'rsatuvchi global tadqiqotlar va uning reytingi hisoblanadi. Tadqiqotlar INSEAD xalqaro biznes maktabi, Kornel universiteti va Jahon intellektual mulk tashkiloti qo'shma loyihasi doirasida 2007 yildan buyon o'tkazib kelinadi hamda u bugungi kunda dunyoning turli mamlakatlarida innovatsion rivojlanish ko'rsatkichlarining keng qamrovli majmuini ifodalaydi.

Global innovatsiyalar indeksi 82 xil parametrlardan tashkil topgan bo'lib, unda dunyoning iqtisodiy rivojlanishi turli darajalarda bo'lgan mamlakatlarida innovatsion rivojlanish holati batafsil ifoda etilgan. Tadqiqot mualliflari iqtisodiyotning muvaffaqiyatli bo'lishi innovatsion salohiyat va uni amalga oshirish uchun yaratilgan sharoitlar bilan bog'liq deb hisoblaydilar. Shu bois, indeks ikki guruhdan iborat o'lchovlar bilan baholanadi:

- Innovatsiya uchun mavjud resurslar va sharoitlar (Innovation Input). Bu o'z navbatida quyidagilarga ajratiladi
- institutlar;

- inson kapitali va tadqiqotlar;
- infratuzilma; ichki bozorni rivojlantirish; biznesni rivojlantirish.

- Innovatsiyalarni amalga oshirishda erishilgan amaliy natijalar (Innovation Output):

- texnologiyalar va iqtisodiyot bilimlarini rivojlantirish;
- ijodiy faoliyat natijalari.

Shu tarzda, yakuniy indeks u yoki bu mamlakatda innovatsiyalarni rivojlantirish bo'yicha sa'y-harakatlar samaradorligini ob'ektiv baholash imkonini beradigan xarajatlar va samaradorlik ko'rsatkichlarini aks ettiradi. Global innovatsion indeks reytingida O'zbekiston innovatsion rivojlanish ko'rsatkichlari bo'yicha 2015 yilda 122-o'rinni egalladi, 2016 va 2017 yillarda ko'pgina ko'rsatkichlar mavjud bo'lmaganligi bois mazkur reytingga kiritilmadi. Hukumati tomonidan 2021 yilgacha O'zbekistonni innovatsion rivojlantirish strategiyasini, shuningdek uni amalga oshirish bo'yicha «Yo'l xaritasi»ni tasdiqlash rejalashtirilmoqda. Mutaxassislar tomonidan innovatsion rivojlantirish strategiyasining asosiy vazifalari sifatida quyidagilar belgilanishi taklif etilmoqda:

- barcha darajada ta'lim sifatini oshirish va u bilan qamrab olish, uzluksiz ta'lim tizimini rivojlantirish, iqtisodiyot ehtiyojlaridan kelib chiqib kadrlar tayyorlash tizimi moslashuvchanligini ta'minlash;

- ilmiy tadqiqotlar va ishlanmalarning ilmiy salohiyati va samaradorligini mustahkamlash, ilmiy-tadqiqot, tajriba-konstruktorlik va texnologik ishlar natijalarini keng miqyosda joriy etish uchun fan, ta'lim va biznesni integratsiyalashning ta'sirchan mexanizmlarini yaratish;

- innovatsiyalar hamda ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlari davlat tomonidan va xususiy yo'l bilan moliyalashtirilishini oshirish, innovatsiyalarni moliyalashtirishning zamonaviy shakllarini joriy etish;

- hukumatning roli va faoliyat samaradorligini oshirish, davlat boshqaruvining zamonaviy usullari va dastaklarini joriy etish;

➤ mulkiy huquqlar himoyalanişini ta'minlash, raqobat bozorlarini va biznes yuritish uchun teng shart-sharoitlarni yaratish, davlat-xususiy sheriklikni rivojlantirish;

➤ barqaror faoliyat yurituvchi infratuzilmani yaratish.

Hudud rivojlanishini kontseptual boshqarish jarayoni murakkab va ko'p qirrali bo'lib, uni amalga oshirishdan kutiladigan eng asosiy maqsadlardan biri bu – mavjud resurslardan oqilona foydalanish, ishlab chiqarish kuchlarini to'g'ri joylashtirish, hududiy investitsion dasturlarni ijtimoiy-iqtisodiy samara beradigan sohalarga ko'proq yo'naltirish va pirovardida aholining turmush sifatini ko'tarish, hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini ta'minlashdan iborat.

acha xulosalar

Mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini prognoz qilish–iqtisodiyot va ijtimoiy soha holatini, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning mintaqaviy majmuasini rivojlantirish yo'nalishi va uning tarkibiy tuzilishini aniqlaydigan tarkibiy qismni oldindan ko'rishdir. Prognoz hisob-kitoblar natijalari davlat organlari tomonidan ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish maqsad va vazifalarini belgilash, hukumat ijtimoiy-iqtisodiy siyosatini, cheklangan ishlab chiqarish resurslaridan oqilona foydalanish usullarini ishlab chiqish va asoslash uchun foydalaniladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Mintaqa ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini prognoz qilishning turlari va ularning maqsad, vazifalari nimalardan iborat?
2. Mintaqa iqtisodiyotining bir butun tuzilma sifatida rivojlanish istiqbollari qanday aniqlanadi?
3. Uzoq, o'rta va qisqa muddatli prognozlashlarning bir-biridan farqi jihatlarini aniqlang.
4. Mintaqaviy rivojlanishni strategik rejalashtirish nima maqsadda amalga oshiriladi?
5. Hudud rivojlanishini kontseptual boshqarishning bosqichlari va ularda amalga oshiriladigan tadbirlarni asoslab bering.

14 bob. MINTAQALAR RAQOBATBARDOSHLIGI VA RAQOBAT USTUNLIGI

14.1. Mintaqalar raqobatdoshligi va raqobat ustunligining nazariy asoslari.

Jahon bozorlarida raqobat tobora kuchayib borayotgan bugungi sharoitda iqtisodiyotimizning raqobatdoshligini tubdan oshirish, eksport salohiyati yuqori bo'lgan hududlarni qo'llab-quvvatlash, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning eksport faoliyatidagi ishtirokini har tomonlama rag'batlantirish ustuvor ahamiyat kasb etadi.

Mintaqalar raqobatdoshligini oshirish va raqobat ustunligining nazariy asoslari ilmiy-amaliy jihatdan asoslab berilgan. Xususan, mamlakat va hududlarning raqobat ustunliklari nazariyasi, iqtisodiy klasterlar kontseptsiyasi, raqobatdoshlik rombi modeli, qo'shilgan qiymat zanjiri asosida hududlarni rivojlantirish, iqtisodiyotni tartibga solishning nisbatan past darajasida mintaqa raqobatdoshligini oshirishning institutsional omillari, raqobatdoshlikni oshirishda innovatsiya va tadbirkorlikning intellektual jihatlari, investitsion faollik, innovatsion iqtisodiyot va inson kapitali omillarining mintaqa raqobatdoshligiga ta'siri, atrof muhit omillari va ijtimoiy kapitalning hududlar raqobatdoshligiga ta'siri, texnologik omillar va urbanizatsiyaning mintaqalar raqobatdoshligiga ta'siri, mintaqalar va shaharlarni rivojlantirish strategiyalarini shakllantirishda raqobatdoshlik hududiy strategik rejalashtirishning maqsadli funktsiyasi; mintaqalar raqobatdoshligi va mintaqalararo raqobatni tadqiq etishda sinergetik metodologik yondashuvning qo'llanilishi, mintaqalarni rivojlantirish va ularning raqobatdoshligini oshirishda hududiy, texnologik (klaster) va iqtisodiy-geografik kontseptsiyalarni qo'llashning samaradorligi bo'yicha amalga oshirilgan tadqiqotlar aynan hududlar raqobat ustunligini oshirish uchun xizmat qiladi. Hozirgi vaqtda dunyoda mintaqalar raqobatdoshligini o'rganish bo'yicha ustuvor ilmiy tadqiqot ishlari olib borilmoqda va shu jumladan: iqtisodiy o'sishning samaradorlik omillarini tizimli tadqiq etish; ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni

samarali boshqarish sifati va mexanizmlari; raqobatdoshlikni oshirishning turli xil boshqariladigan va o'zini o'zi jalb qiluvchi omillarini tahlil qilish va baholash kabi izlanishlar muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Hudud raqobatdoshligining ilmiy asoslarini tadqiq etish va mintaqa hamda hududlararo miqyosda raqobatdoshlik nazariyasi yaqin davrdan boshlab o'rganila boshlandi. Neoklassik va zamonaviy Evropa maktabi vakillari bo'lgan klassiklarning nazariy qarashlarida iqtisodiy jarayonlardagi raqobat munosabatlari an'anaviy tarzda, ya'ni hududiy omillar va mintaqalararo munosabatlarni hisobga olgan holda tadqiq etilgan. Mavjud nazariy qarashlarga muvofiq ularni quyidagi yo'nalishlar bo'yicha tasniflash mumkin:

- a) makroiqtisodiyot kontseptsiyasi nuqtai nazaridan hudud raqobatdoshligini o'rganish;
- b) tashqi ta'sir omillari nuqtai nazaridan hududiy raqobat munosabatlarini o'rganish;
- v) raqobat va raqobatdoshlikni (biznes darajasidagi) mikroiktisodiy omillari.

14.2. Mintaqalarda raqobatdoshlik va raqobat ustunliklari bo'yicha amalga oshirilayotgan tadbirlar.

O'zbekistonda mintaqalar raqobatdoshligini oshirish, hududlar iqtisodiy salohiyati, ijtimoiy kapitali va yashirin raqobat ustunliklaridan samarali foydalanishning mexanizmlari va chora-tadbirlari ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi. Buning uchun globallashtirish sharoitida mintaqalar raqobatdoshligining ilmiy asoslarini tadqiq etish, mintaqalar raqobatdoshligini oshirish jarayonlarini tahlil qilish, baholash va boshqarish metodlarini ishlab chiqish, mintaqalar raqobat salohiyati, raqobat ustunliklari va raqobatdoshligini baholashning mezonlari va ko'rsatkichlarini shakllantirish, iqtisodiy o'sish, ishlab chiqarishni modernizatsiya va diversifikatsiya qilish, ishbilarmonlik muhiti va iqtisodiyotning ochiqligi omillari ta'sirini tizimli tadqiq qilish asosida O'zbekiston mintaqalari raqobatdoshligining hozirgi holatini baholash va iqtisodiy diagnostika qilish, hozirgi sharoitda mintaqalarning istiqbolli rivojlanish salohiyatini baholash va

mintaqa raqobatdoshligini oshirishning tashkiliy-funksional jihatlarini tahlil qilish, yashirin raqobat ustunliklarini aniqlash asosida mintaqalar raqobatdoshligini oshirish bo'yicha strategik qarashlar va ustuvor yo'nalishlarni aniqlash hamda ularni amalga oshirishning chora-tadbirlari va mexanizmlarini takomillashtirish, mintaqalar raqobatdoshligini oshirish jarayonida hududiy boshqaruv organlarining tashkiliy-funksional salohiyatini yuksaltirishga qaratilgan tizimli chora-tadbirlar ishlab chiqish, olingan tadqiqot natijalarini O'zbekiston mintaqalarini rivojlantirishning uzoq muddatli strategiyalarini ishlab chiqishda qo'llash talab etiladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010 yil 15 dekabrda PQ1442-sonli "2011-2015 yillarda O'zbekiston Respublikasi sanoatini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari to'g'risida"gi qarori, 2015 yil 6 martdagi PF-4707-sonli "2015-2019 yillarda ishlab chiqarishni modernizatsiya va diversifikatsiya qilish, tarkibiy o'zgartirishlarni ta'minlash chora-tadbirlar dasturi to'g'risida"gi farmoni, 2015 yil 5 maydagi PQ-2343-sonli "2015-2019 yillarda iqtisodiyot tarmoqlari va ijtimoiy sohada energiya sarfi hajmini qisqartirish, energiyani tejaydigan texnologiyalarni joriy etish chora-tadbirlari dasturi to'g'risida" qarori hamda Vazirlar Mahkamasining 2016 yil 5 yanvardagi 3-sonli "SHaharlar va shahar posyolkalari hududlarini rivojlantirish va qurish bo'yicha shaharsozlik hujjatlarini ishlab chiqish tartibini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli "2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmonida qo'yilgan vazifalar mintaqalar raqobat ustunligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Mamlakatimizda bugungi kunda:

- hududlar tabiiy-iqtisodiy salohiyati, ijtimoiy kapitali va yashirin raqobat ustunliklaridan samarali foydalanishni aniqlash maqsadida mintaqalar raqobat salohiyatini uning omilli va natijaviy jihatlarini hisobga olgan holda baholash metodikasi qo'llanilmoqda;

- iqtisodiy o'sish, modernizatsiya va diversifikatsiya darajasi, ishbilarmonlik muhiti va iqtisodiyotning ochiqligini yuqori uyg'unlashgan koeffitsientlar bilan avtonom baholash va omillarni tizimli tadqiq qilish orqali mintaqalarning raqobat ustunliklarini iqtisodiy diagnostika qilish bo'yicha metodik yondashuvlar ishlab chiqilgan;

- mintaqalarning imitatsion va innovatsion qobiliyatidan kelib chiqib, raqobatdoshlikning ustuvor omillarini aniqlashda iqtisodiy rivojlanish asimmetriyasi va uning mintaqalar raqobatdoshligiga ta'sirini baholash metodikasidan foydalanilmoqda;

- turli xil jarayonlar va holatlar, boshqariladigan va o'zini o'zi jalb qiluvchi omillarning o'zaro aloqadorligini tadqiq etishning yangi kontseptual sxema asosida mintaqa raqobatdoshligini oshirish bo'yicha qisqa, o'rta va uzoq muddatli vazifalarni amalga oshirishga qaratilgan tizimli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda;

- strategik boshqarish, monitoring va koordinatsiya qilish bo'yicha vazifalarni tizimlash orqali mintaqa raqobatdoshligini oshirish jarayonlarini boshqarishning tashkiliy-funksional sxemasi amaliyotda qo'llanilmoqda.

Ma'lumki, raqobatdoshlik – bu rivojlanishning ma'lum darajasi bo'lib, unga ko'ra mintaqa o'zining tabiiy-iqtisodiy salohiyatidan, raqobat ustunliklari va institutsional imkoniyatlaridan samarali foydalanishi hisobiga aholi turmush darajasi va sifatining barqaror o'sib borishini ta'minlaydi.

Mintaqa raqobatdoshligini baholashda, uning ko'p jihatlilik va ko'p omilliligi hisobga olgan holda, mantiqiy ketma-ketlik asosida hamda tizimli baholash usuli hamda, iqtisodiy - matematik modellarni qo'llagan holda mintaqa raqobatdoshligini iqtisodiy diagnostika qilishning metodikasi ijobiy natija beradi.

Aholi jon boshiga YaHMni xarid qobiliyati pariteti (XQP) bo'yicha hisoblaganda, Toshkent shahri va Navoiy viloyati boshqa mintaqalarga nisbatan sezilarli darajada ajralib turibdi. Bu ko'rsatkich bo'yicha variatsiya ko'lamini salkam 4,3 martaga teng bo'lib, mintaqalar o'rtasida ishlab chiqarish hamda daromadlar bo'yicha ham yuqori tafovut mavjudligidan dalolat beradi. Mintaqalar ijtimoiy-

iqtisodiy rivojlanishining yuqori integrallashgan koeffitsientlarini avtonom baholashning empirik natijalari o'rta va uzoq muddatda mintaqalar raqobatdoshligini oshirishda iqtisodiy o'sishning intensiv manbalariga tayanish kerakligidan dalolat bermoqda. Mintaqalarda mehnat unumdorligini baholash natijalariga ko'ra yirik sanoat korxonalari joylashgan Toshkent shahri, Navoiy, Qashqadaryo va Toshkent viloyatlari bu borada etakchilik qilmoqda. Biroq, mehnat unumdorligi bo'yicha O'zbekiston mintaqalarini yangi sanoatlashgan mamlakatlar bilan solishtirganda tashqi bozorda raqobatdoshlikni ta'minlash uchun bu hali etarli emas. Mehnat unumdorligining o'sish sur'atlari bo'yicha Navoiy, Qashqadaryo viloyatlari va Toshkent shahri sanoatning yoqilg'i-energetika, qazib olish va qayta ishlash tarmoqlaridagi yuqori unumdorlik hisobiga Rossiya va Ukraina va Moldova kabi mamlakatlar bilan raqobatlasha oladi. Biroq asosiy fondlarning eskirishi, eskirgan va past samarali texnologiyalardan foydalanish, yuqori malakali kadrlar etishmovchiligi sharoitida ortiqcha ish kuchi kabi omillar uzoq muddatli istiqbolda ma'lum darajada muammolar keltirib chiqarishi tabiiy. Sirdaryo, Xorazm, Surxondaryo, Namangan va Jizzax viloyatlari iqtisodiyotida qishloq xo'jaligi sohasining ustunligi saqlanib qolayotganligi ularning raqobatdoshligini susaytiradi.

Mintaqalar energiya iste'moli va ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning energiya sig'imdorligiga ko'ra, O'zbekistonda energiya sig'imdorligi ko'rsatkichi (XQP) bo'yicha MDH davlatlari ko'rsatkichidan 2,3 marta katta. Bunday vaziyatda mintaqalar raqobatdoshligini oshirishning asosiy omili sifatida energiya samaradorligi hamda mintaqalar iqtisodiyoti rivojlanishining resurs tejamkorligi stsenariylari maqbul bo'ladi.

Mutaxassislar tomonidan mintaqalarning raqobat ustunliklari aniqlanib, natijalarga ko'ra O'zbekiston mintaqalarining aniqlangan raqobat ustunliklariga (RCA) ega bo'lgan tovarlar guruhi ajratildi. RCA indeksi hisob-kitoblariga ko'ra, xomashyo va an'anaviy tovarlar guruhi bo'yicha mintaqalarning imkoniyatlari ortib borayotgan bir paytda, yuqori texnologiyali tarmoqlarda ayrim viloyatlardagina raqobat ustunligiga ega tovarlar ishlab chiqarishga asos

solinmoqda, xolos, asimmetriyaning «ortda qolish» holatini Qoraqalpog'iston Respublikasi, Jizzax, Namangan, Surxondaryo va Xorazm viloyatlarida kuzatish mumkin. Simmetrik rivojlanish faqat Andijon viloyatida kuzatilib, Samarqand viloyatida shunga yaqinroq holatni ko'rish mumkin. Shu o'rinda, asimmetriya holatini deyarli barcha viloyatlarning qishloq tumanlarini sanoatlashtirish hamda iqtisodiyotining eksportga yo'naltirilganlik darajasida kuzatish mumkin. Mamlakat ayrim mintaqalarining surunkali ortda qolayotganligi istiqbolda nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy xavf tug'dirishi mumkin.

Mintaqalarning raqobat salohiyati va ularning umumiy raqobatdoshligi natijalariga ko'ra, Qoraqalpog'iston Respublikasi, Sirdaryo, Toshkent va Farg'ona viloyatlari uchun raqobatdoshlikni oshirishda raqobat salohiyatining omillar tarkibi (resurslar va vositalar), Andijon, Namangan, Samarqand, Surxondaryo, Jizzax va Xorazm viloyatlarida esa raqobat salohiyatining natijaviy jihatlari ustunlik qilmoqda. Qolgan mintaqalar uchun esa raqobat salohiyatining ikkala jihati ham deyarli bir xil darajada ta'sir o'tkazadi. Mintaqa raqobatdoshligini oshirish jarayonini boshqarishning tashkiliy-funksional asoslarining tahlili shuni ko'rsatmoqdaki, ijtimoiy-iqtisodiy tizimni boshqarish borasida asosan o'rta va uzoq muddatda iqtisodiy jarayonlarni boshqarishni maqsadli dasturlash usullari qo'llanilmoqda. Shu o'rinda mintaqaning o'ziga xos jihatlari va ijtimoiy-iqtisodiy salohiyati har doim ham va to'liq holda hisobga olinmayapti. Yuqorida keltirilgan muammolar mintaqalararo iqtisodiy munosabatlarni rivojlantirishga ham salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Buni resurslar va ishlab chiqarish infratuzilmasidan o'zaro hamkorlikda foydalanish bo'yicha mintaqalararo loyihalarning deyarli yo'qligida ko'rishimiz mumkin. Hududlarni kompleks rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqishda tarmoq yondashuvi ustunlik qilmoqda, dasturlarni amalga oshirish mexanizmi va ularni monitoring qilish mexanizmlari amalda qo'llanilmayapti.

14.3. Mintaqalar raqobat ustunliklarini takomillashtirish yo'nalishlari.

Raqobat muhiti va raqobatdoshlik o'zining ko'p omilliligi va ko'p jihatlilik bilan ijtimoiy va iqtisodiy jarayon va xodisalarni kompleks qamrab olib, bular

mintaqa rivojlanishining turli jihatlariga multiplikativ va sinergetik ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun mintaqa raqobatdoshligining holatini ham boshqariladigan, ham o'zini - o'zi jalb etuvchi omillarni hisobga olgan holda tizimli va dinamikada baholash zarur.

Raqobatdoshlikning boshqariladigan va o'zini o'zi jalb kiluvchi omillarini, ularning "jarayonga", "ob'ektga", "loyihaga" va "muhitga" yo'naltirilganligi tarafidan tadqiq qilish tabiiy-xomashyo resurslaridan samarali foydalanishda "ob'ektga" yo'naltirilgan modelni qo'llash maqsadga muvofiqdir. Mintaqa iqtisodiy salohiyatidan oqilona foydalanishda iqtisodiy o'sishning ham "ob'ektga" ham "loyihaga" yo'naltirilgan modellarini teng darajada qo'llash zarur.

Raqobatdoshlikning iqtisodiy diagnostika asosida o'rganish uni innovatsion rivojlanishga bo'lgan moyilligini asniqlash imkonini beradi. Masalan, hududning texnologik jihatdan sust iqtisodiyotini bevaqt "innovatsion rivojlanishga" yo'naltirish samarasiz harajatlarga olib kelishi mumkin. Innovatsion rivojlanish modelini qo'llash iqtisodiy o'sish bilan endogen omillar o'rtasida ijobiy bog'liqlik aniq kuzatilayotgan hududlarda o'zini oqlaydi.

Hududlar iqtisodiy o'sishining endogen modeli natijalari iqtisodiyotning xomashyo etishtiruvchi tarmoqlarini rivojlantirishga yo'naltirilgan investitsiyalar samaradorligi, uzoq istiqbolda ishlab chiqarish miqyosidagi o'zgarishlarni va endogen o'sish omillariga ta'sir darajasini ko'rsatadi.

Mintaqalarning sanoatlashish darajasini oshirishda qishloq tumanlari salohiyatidan etarlicha foydalanish, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini qayta ishlash sanoati, bozor va autsorsing xizmatlari bilan uzviy bog'lanishini nazarda tutuvchi, qishloq tumanlari va shahar posyolkalarini uyg'unlashgan holda rivojlantirish borasidagi jahon tajribasini qo'llash lozim.

Tumanlarning industrial rivojlanishi mahalliy xomashyo va materiallarni chuqur qayta ishlash imkonini beruvchi ishlab chiqarish quvvatlarini joylashtirish uchun qulay sharoit yaratishni taqazo qiladi. Bu esa sanoatni yanada rivojlantirish va hudud aholisining turmush sifatini oshirish imkonini beradi.

Qo'shilgan qiymatga ega bo'lgan, zamonaviy texnologiyalarga asoslangan va eksportga yo'naltirilgan hamda tayyor mahsulotlar ishlab chiqarishga ixtisoslashgan maxsus iqtisodiy zonalarini rivojlantirish hududiy klasterlar asosini shakllantirish imkonini beradi. Buning uchun yangiliklarni yaratish va joriy etish bilan bog'liq faoliyatlarni kengaytirish yuzasidan pragmatik choralar qabul qilish, innovatsion mahsulotlar ishlab chiqaruvchilarga imtiyozlar berish hamda kichik biznesni yirik sanoat korxonalari bilan uyg'unlashtirish zarur.

O'zbekiston mintaqalari raqobatdoshligini oshirishning strategik yo'nalishlari va ustuvor vazifalari belgilangan bo'lib, mintaqalarning milliy va hududiy xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, ularning raqobatdoshligini oshirishda strategik yo'nalishlar, mintaqa rivojlanishida modernizatsion strategiyaning asosiy maqsad va yo'nalishlari ifodalangan. Mintaqalar raqobatdoshligini oshirishning strategik maqsadlari modernizatsion strategiyani shakllantirishdan iborat bo'lib, u tuzilmaviy va institutsional o'zgarishlarga yo'naltirilgan hamda faol investitsion faoliyatga asoslangan iqtisodiy rivojlanishning endogen omillari vositasida mintaqalarning raqobatdoshligini oshirishga qaratilgan. Modernizatsion strategiya tarkibi asosan to'rt yo'nalishdan iborat. Birinchi yo'nalish mintaqaning aniqlangan ustunliklari va raqobat salohiyati samarasini oshirish hisobiga tarmoq va faoliyat turlarining nisbatan yuqori sur'atlarda rivojlanishini ta'minlashni nazarda tutadi. Ikkinchi yo'nalish ishlab chiqarishning texnik va texnologik modernizatsiyasini jadallashtirishga qaratilgan zamonaviy innovatsion loyiha va g'oyalarni amalga oshirishni ko'zda tutadi. Uchinchi yo'nalish yuqori qo'shimcha qiymatga ega bo'lgan tarmoqlarning faol rivojlanishini nazarda tutuvchi investitsion faoliyatni amalga oshirishdan iborat. To'rtinchi yo'nalish zamonaviy boshqaruv hamda kadrlar salohiyatini oshirish orqali iqtisodiyotni boshqarish tizimini modernizatsiya qilishni o'z ichiga oladi. Modernizatsion strategiyaga ko'ra, Qoraqalpog'iston Respublikasi, Surxondaryo va Jizzax viloyatlarida iqtisodiyotni diversifikatsiyalash, tadbirkorlik va tashabbuskorlikni faollashtirish hamda ushbu mintaqalar uchun noan'anaviy bo'lgan ishlab chiqarish turlarini rivojlantirish maqsadida tabiiy

xomashyo resurslaridan samarali foydalanishga ustuvor yo'nalish sifatida qaralgan. Samarqand, Andijon, Xorazm, Namangan va Farg'ona viloyatlarining nisbatan yuqori tadbirkorlik salohiyatini hisobga olgan holda, ishlab chiqarishni mahalliy lashtirishni yanada kengaytirish, mintaqalarning shaxsiy brendlarini joriy etish maqsadida yuqori texnologiyali ishlab chiqarishni rivojlantirish uchun yangi g'oyalarni tatbiq etish, boshqacha aytganda, xomashyoni jahon bozorida talab katta bo'lgan mahsulotga aylantirish uchun qayta ishlashning 3-4 bosqichli tizimiga o'tish lozim bo'ladi. Bu tizimning ma'no-mohiyati birinchi bosqichda xomashyoni dastlabki qayta ishlash, ya'ni yarim fabrikatlar tayyorlash, keyingi bosqichda sanoat asosida ishlab chiqarish uchun tayyor materiallarga aylantirish, uchinchi, yakuniy bosqichda esa iste'mol uchun tayyor mahsulot ishlab chiqarishni nazarda tutadi. Xolbuki, bugungi kunda Qashqadaryo, Buxoro va Navoiy viloyatlari iqtisodiyotining xomashyoga yo'naltirilganligi iqtisodiy o'sish sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Bu mintaqalar uchun qayta ishlash sanoati va yuqori texnologiyali ishlab chiqarishni joylashtirishda tadbirkorlik tashabbuskorligini rivojlantirish zarur. Sirdaryo va Toshkent viloyatlarining poytaxt Toshkent shahriga yaqinligini hisobga olib, ularda sanoatda yuqori qo'shimcha qiymatga ega bo'lgan loyihalar va yangi g'oyalarni hamda uzviy bog'langan tarmoqlarni rivojlantirishda yirik aglomeratsiyaning iqtisodiy salohiyatidan va mahalliy tadbirkorlarning tashabbuskorligidan yanada samarali foydalanish lozim. Toshkent shahrining esa, undagi mavjud innovatsion salohiyatni hisobga olgan holda, yuqori qo'shimcha qiymatga ega bo'lgan, yuqori texnologiyali loyihalarning amalga oshiruvchi yangi g'oya va nou-xaularni atrofga yoyuvchi "o'sish nuqtasi"ga aylantirish maqsadga muvofiq.

Mintaqalar raqobatdoshligini oshirishga qaratilgan ustuvor vazifalarni uch bosqichda amalga oshirish mumkin. Birinchi bosqichda mintaqalarni 2030 yilgacha ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish kontseptsiyasi ishlab chiqiladi. Ikkinchi bosqichda tashqi va ichki omillarning ta'sirini hamda rivojlanish stsenariylarini hisobga olgan holda strategik qarashlar shakllantiriladi. Uchinchi bosqichda esa aniq strategiyalar, uzoq muddatli dasturlar va loyihalar shakllanadi.

acha xulosalar

Raqobatdoshlikning boshqariladigan va o'zini o'zi jalb kiluvchi omillarini, ularning "jarayonga", "ob'ektga", "loyihaga" va "muhitga" yo'naltirilganligi tarafidan tadqiq qilish tabiiy-xomashyo resurslaridan samarali foydalanishda "ob'ektga" yo'naltirilgan modelni qo'llash maqsadga muvofiqdir. Mintaqa iqtisodiy salohiyatidan oqilona foydalanishda iqtisodiy o'sishning ham "ob'ektga" ham "loyihaga" yo'naltirilgan modellarini teng darajada qo'llash zarur.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Mintaqalar raqobatdoshligi bilan raqobat ustunligini farqli va o'xshash jihatlarini tavsiflang.
2. Mintaqalar raqobatdoshligi va raqobat ustunligining nazariy asoslarini xronologik tarzda yoriting.
3. Mintaqalar ustunliklarini ta'minlash bo'yicha amalga oshirilayotgan tadbirlarni tasvirlab beradi.
4. Iqtisodiy diagnostika va uni amalga oshirish texnologiyalarini asoslab bering.
5. Raqobatdoshlikning iqtisodiy diagnostikasi asosida hududlarning innovatsion rivojlanishga bo'lgan moyilligini asoslab bering.

15 bob. MINTAQALARNING TASHQI IQTISODIY ALOQALARI VA EKSPORTNI KO'PAYTIRISH YO'LLARI

15.1. Tashqi iqtisodiy aloqalarning mohiyati va tasnifi.

Tashqi iqtisodiy aloqalar - mamlakat iqtisodiy calohiyatinining ko'zguci hicoblanib, canoat va qishloq xo'jaligi – tashqi iqtisodiy aloqalarni rivojlantiruvchi acociy omillaridir.

Mamlakat tashqi iqtisodiy aloqalarining rivojlanishi - uning tabiiy va iqtisodiy geografik imkoniyatlari hamda geografik jihatlari bilan uzviy bog'liq.

Iqtisodiyotda xalqaro teng manfaatli xamkorlikni o'rnatishga intilish - yangi ishlab chiqarish munocabatlarida iqtisodiy barqarorlik va tovar ayriboshlashda xalqaro xurmat tamoyillariga rioya etish-tashqi iqtisodiy aloqalar rivojlanish garovidir.

Tashqi iqtisodiy aloqalar - mamlakat iqtisodiy calohiyatinining ko'zguci hicoblanib, canoat va qishloq xo'jaligi – tashqi iqtisodiy aloqalarni rivojlantiruvchi acociy omillaridir.

Mamlakat tashqi iqtisodiy aloqalarining rivojlanishi - uning tabiiy va iqtisodiy geografik imkoniyatlari hamda geografik jihatlari bilan uzviy bog'liq.

Iqtisodiyotda xalqaro teng manfaatli xamkorlikni o'rnatishga intilish - yangi ishlab chiqarish munocabatlarida iqtisodiy barqarorlik va tovar ayriboshlashda xalqaro xurmat tamoyillariga rioya etish-tashqi iqtisodiy aloqalar rivojlanish garovidir.

O'zbekiston mustaqil rivojlanish yo'liga o'tganidan buyon tarixan qisqa davr mobaynida uni suveren davlat sifatida qaror toptirish yuzasidan ulkan ishlar amalga oshirildi. Hozir O'zbekiston 165 davlat tomonidan tan olingan, 120 dan ortiq mamlakat bilan rasmiy diplomatiya munosabatlari o'rnatgan. Toshkentda 35 mamlakatning o'z elchixonasi ochilgan.

Bugungi kunda O'zbekiston to'la huquqli asosda eng obro'li va nufuzli tashkilotlar tarkibiga kirgan bo'lib, barcha qit'alardagi o'nlab mamlakatlar bilan do'stona aloqalarni rivojlantirmoqda, eng yirik bank va moliya organlari, nodavlat

va nohukumat tashkilotlari bilan yaqindan hamkorlik qilmoqda. Respublikada 88 ta chet davlat vakolatxonalari ro'yxatdan o'tgan, hukumatlararo 24 ta tashkilot va 13 ta nohukumat tashkiloti ishlab turibdi. O'tgan yillar mobaynida respublika ko'plab juda muhim xalqaro konvensiyalarga qo'shildi.

O'zbekiston mustaqilligining dastlabki yillaridayoq tashqi siyosiy va iqtisodiy aloqalarni shakllantirish yuzasidan ishlab chiqilgan quyidagi asosiy tamoyillarga amal qilmoqda:

- ✓ o'zaro manfaatlarni har tomonlama hisobga olgan holda davlat milliy manfaatlarining ustunligiga erishish;
- ✓ teng huquqlilik va o'zaro manfaatdorlik, boshqa davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik;
- ✓ mafko'raviy qarashlardan qat'iy nazar hamkorlik uchun ochiqlik, umuminsoniy qadriyatlarga, tinchlik va xavfsizlikni saqlashga sodiqlik;
- ✓ xalqaro huquq normalarining davlat ichki normalaridan ustuvorligi;
- ✓ tashqi aloqalarni ham ikki, ham ko'p tomonlama kelishuvlar asosida rivojlantirish.

O'zbekistonda tashqi iqtisodiy aloqalarni amalga oshiruvchi va bu boradagi faoliyatni muvofiqlashtiruvchi organ O'zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligi bo'lib, uning tashkiliy tuzilmasi quyidagilardan iborat:

- Tashqi iqtisodiy hamkorlik bosh boshqarmasi va uning tuzilmasiga kiruvchi:
 - Xorijiy investitsiyalar va moliyaviy-texnikaviy ko'mak vositalarini jalb qilish boshqarmasi;
 - Eksport va tashqi savdo aloqalarini rivojlantirish boshqarmasi;
 - Hukumatlararo komissiyalar faoliyatini muvofiqlashtirish boshqarmasi;
 - Turizmni rivojlantirish sohasidagi xalqaro hamkorlik boshqarmasi;
 - Tashqi ishlar vazirligi Matbuot xizmati negizida Jamoatchilik va ommaviy axborot vositalari bilan aloqalar boshqarmasi;
 - Konsullik boshqarmasi negizida Konsullik-huquq departamenti;
 - Xorijdagi vatandoshlar bilan aloqalar bo'limi;

- Jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlari bilan ishlash bo'limi va uning tarkibida Murojaatlarni qabul qilish sektori ;
- Diplomatik syervis xizmati negizida Diplomatik korpusga xizmat ko'rsatish byurosi;
- "Jahon" axborot agentligi negizida "Dunyo" axborot agentligi va Media-markaz;
- Xalqaro munosabatlar axborot-tahlil markazi negizida Tahlil va prognozlashtirish markazi;
- Tashqi ishlar vazirligining Qoraqalpog'iston Respublikasi va viloyatlardagi hududiy bo'limlari.

15.2. Mintaqalarning eksport salohiyati.

Mamlakat va mintaqalar eksport salohiyati ko'p jihatdan ishlab chiqarish kuchlarini to'g'ri va oqilona tashkil etilishiga bog'liq. Bu borada ko'plab tadbirlar amalga oshirilmoqda. Xususan, birgina 2018 yil "Faol tadbirkorlik, innovatsion g'oyalar va texnologiyalarni qo'llab-quvvatlash yili" Davlat dasturi doirasida 21 trillion so'm va 1 milliard dollarga teng 76 mingta loyihani amalga oshirildi. SHu yili 18 ta davlatlararo rasmiy tashriflar amalga oshirildi va 52 milliard dollarlik 1 ming 80 ta loyiha bo'yicha kelishuvlarga erishildi.

Jahon banki, Evropa tiklanish va taraqqiyot banki, Islom va Osiyo taraqqiyot banklari, boshqa xalqaro moliya institutlari bilan hamkorlikdagi investitsiyalar hajmi 8,5 milliard dollarni tashkil etdi.

Bugungi kunda yurtimizda, chet el investitsiyalari hisobidan qiymati 23 milliard dollarlik 456 ta loyiha amalga oshirilmoqda.

1990 yilda O'zbekiston tashqi savdo aylanmasi 805,6 million dollarni, jumladan, eksport - 442,7 million dollarni, import - 362,9 million dollarni tashkil etgan. Ijobiy saldo esa 80 million dollar atrofida bo'lgan edi. Bugungi kunda mamlakatning tashqi savdo aylanmasi 27,1 barobar o'sdi, shu jumladan, eksport hajmi - 29,5 barobar, import - 24,2 barobar oshdi. Bu jarayonda tashqi savdoning

ijobiy saldosi 53 barobar ortib, oltin-valyuta zahiralarining yuqori darajada o'sishi va milliy valyuta barqarorligini ta'minladi.

Eksport va import tarkibi tub dan o'zgardi. O'zbekiston mustaqillikkacha bo'lgan davrdagi chetga xomashyo chiqaradigan va tayyor mahsulotlar, asosan iste'mol tovarlarini olib kiradigan mamlakatdan bugungi kunda tobora qo'shilgan qiymati yuqori bo'lgan tayyor mahsulotlarni eksport qiladigan va ko'proq ishlab chiqarishni texnik hamda texnologik modernizatsiya qilish uchun mo'ljallangan yuqori texnologiyalar asosidagi uskunalarni import qiladigan mamlakatga aylanib bormokda. Eksportning tovar tarkibini diversifikatsiya qilish natijasida mamlakatimiz paxta yakka hokimligi oqibati bo'lgan paxta tolasi eksportiga qaramlikdan xalos bo'ldi.

Yurtimizda keyingi 10 yil mobaynida engil avtomobillar eksporti 7,6 barobar, paxta kalavasi - 4,7 barobar, trikotaj matolar - 156 barobar, mineral o'hitlar - 11,7 barobar, neft mahsulotlari - 6,5 barobar, sement - 6,3 barobar, sabzavot va mevalar eksporti 14,1 barobar o'sdi. Kichik biznes korxonalarining eksport hajmi 10 barobardan ko'proq oshdi.

15.3. Mintaqalarda qo'shma korxonalarni rivojlanishi. Tayyor mahsulot eksportini ko'paytirish yo'llari.

Tashqi bozorni tadqiq etish O'zbekiston Respublikasi korxonalarining xorijiy bozordagi strategik liniyasini ishlab chiqish uchun, ayniqsa, yangi tovarlarni ishlab chiqarish va ularni bozorlarga kiritishda zarur masaladir.

Bozorni batafsil o'rganish uni iste'molchilar guruhleri va tovarlarning iste'mol xususiyatlariga muvofiq sigmentlashni talab qiladi. Xorijiy tajriba ko'rsatadiki, eng muvofiq sigment deb ushbu bozorning taxminan 20 % xaridorlari firma taqdim etgan tovar hajmining 80 foizini xarid qilganlari hisoblanadi. Tovar bilan bog'liq bo'lgan masala uni oldindan aniqlangan bo'lajak xaridorlarning ayrim guruhlariga aniq mo'ljallab loyihalashtirishning zarurligidir. Masalan, u tor

guruh Belgiyadagi 15–17 yoshli o'smirlar yoki keng – Germaniya bozoridagi kam yoqilg'i sarflaydigan avtomobillar va hokazolar bo'lishi mumkin.

2018-yilda respublika tashqi savdo aylanmasi 2000-yildan buyon birinchi marta eng katta ko'rsatkichga etdi va 14,2 mlrd. AQSh doll.ni tashkil etdi, shu qatorda eksport - 8,9 mlrd. doll., import - 5,2 mlrd. AQSh doll., savdo balansi 3,8 mlrd. AQSh doll.ni tashkil etdi. O'tgan yil bilan qiyoslanganda tashqi savdo aylanmasi 27,4 foizga oshdi. Bunda eksport operatsiyalari tashqi savdo aylanmasi umumiy hajmining 63,2 foizini va import operatsiyalari - 36,8 foizini tashkil etadi.

Tovar ayirboshlash aktiv saldosing 58,7 foiz yoki 2,2 mlrd. doll. xorijiyi mamlakatlar bilan savdo qilish hisobiga to'g'ri keldi. Ma'lumki, 2018 yilda mamlakatimizda eksportga mahsulot chiqaradigan korxonalarning tashqi bozorlarda raqobatdosh bo'lishini qo'llab-quvvatlash bo'yicha konkret chora-tadbirlarni amalga oshirish va eksportni rag'batlantirish uchun qo'shimcha omillar yaratishga alohida e'tibor qaratilgan edi. Xususan:

- aylanma mablag'larini to'ldirish uchun korxonalarga Markaziy bank qayta moliyalash stavkasining 70 foizidan ortiq bo'lmagan stavkalarda 12 oygacha bo'lgan muddatga imtiyozli kreditlar berish;

- tayyor mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashgan, xorijiy investitsiya ishtirokida tashkil etilgan korxonalarni byudjetga barcha turdagi soliq va to'lovlardan ozod qilish shular jumlasidandir.

Eksport qiluvchi korxonalarni qo'llab-quvvatlash va ularning barqaror faoliyatini ta'minlash maqsadida amalga oshirilgan chora-tadbirlar qatorida tijorat banklari tomonidan aylanma mablag'larni to'ldirish uchun 233,5 mlrd. so'mlik imtiyozli kreditlar ajratilganligi, 105,8 mlrd. so'm miqdorida byudjet oldidagi va etkazib berilgan elektr energiyasi, tabiiy gaz va kommunal xizmatlar qarzlarni to'lash muddatlarini keyinga surilganligi, barcha turdagi energiya manbalari va asosiy kommunal xizmatlar uchun narxlar o'sishi o'rtacha 7,7 foiz, ya'ni past darajada saqlab qolinganligini ta'kidlash mumkin.

acha xulosalar

Tashqi iqtisodiy aloqalar - mamlakat iqtisodiy calohiyatinining ko'zguci hicoblanib, canoat va qishloq xo'jaligi – tashqi iqtisodiy aloqalarni rivojlantiruvchi acociy omillaridir. Iqtisodiyotda xalqaro teng manfaatli xamkorlikni o'rnatishga intilish - yangi ishlab chiqarish munocabatlarida iqtisodiy barqarorlik va tovar ayriboshlashda xalqaro xurmat tamoyillariga rioya etish-tashqi iqtisodiy aloqalar rivojlanish garovidir. Mamlakat tashqi iqtisodiy aloqalarining rivojlanishi - uning tabiiy va iqtisodiy geografik imkoniyatlari hamda geografik jihatlar bilan uzviy bog'liq. Iqtisodiyotda xalqaro teng manfaatli xamkorlikni o'rnatishga intilish - yangi ishlab chiqarish munocabatlarida iqtisodiy barqarorlik va tovar ayriboshlashda xalqaro xurmat tamoyillariga rioya etish-tashqi iqtisodiy aloqalar rivojlanish garovidir.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Mintaqalarning tashqi iqtisodiy aloqalardagi imkoniyatini baholang.
2. Statistik ma'lumotlar asosida quyidagi jadvalni to'ldiring

(2010 yil/2018 yil).

№	Mintaqalari	Tashqi savdo balansi	SHu jumladan	
			Eksport	Import
1.	Qoraqalpog'iston Respublikasi	.../...	.../...	.../...
2.	Andijon viloyati	.../...	.../...	.../...
3.	Buxoro viloyati	.../...	.../...	.../...
4.	Jizzax viloyati	.../...	.../...	.../...
5.	Qashqadaryo viloyati	.../...	.../...	.../...
6.	Navoiy viloyati	.../...	.../...	.../...
7.	Namangan viloyati	.../...	.../...	.../...
8.	Samarqand viloyati	.../...	.../...	.../...
9.	Surxondaryo viloyati	.../...	.../...	.../...

10.	Sirdaryo viloyati	.../...	.../...	.../...
11.	Tashkent viloyati	.../...	.../...	.../...
12.	Farg'ona viloyati	.../...	.../...	.../...
13.	Xorazm viloyati	.../...	.../...	.../...
14.	Tashkent shahri	.../...	.../...	.../...
Respublika bo'yicha JAMI		.../...	.../...	.../...

3. Mintaqalarning eksport salohiyati baholang.

4. Eksport qilinayotgan mahsulotlar va uni eksport qilayotgan mintaqalarni jadval usulida tasvirlang.

5. Statistik ma'lumotlar asosida qo'shma korxonalar to'g'risida ma'lumotlarni umumlashtiring.

№	Qo'shma korxona nomi	Joylashgan o'rni	Tashkil etilgan vaqti	Hamkor davlat	Ixtisoslashgan tarmoq	Ishlab chiqarish quvvati
1.						
2.						
3.						
.....						

16 bob. HUDUDLAR TARAQQIYOTINING EKOLOGIK JIHATLARI VA TABIATDAN FOYDALANISHNING MINTAQAVIY MUAMMOLARI.

1.1. Tabiat bilan jamiyat o'rtasidagi munosabatlarning ekologik jihatlari.

Tabiat", "jamiyat", "tabiiy sharoit", "tabiiy resurs", "tabiatdan foydalanish" va boshqa qator tushunchalarni bilish muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Koinotning tuzilishi murakkab bo'lib, uning eng kichik zarralaridan, osmon jismlarigacha paydo bo'lish va yo'q bo'lib ketishining, doimiy harakat va o'zgarishlarning abadiy jarayoni ta'sirida bo'ladi.

Tabiat - keng ma'noda Koinotning barcha moddiy-energetik va axborot olami hisoblanadi. Tabiat kishilik jamiyati mavjudligining tabiiy sharoitlari majmuasi bo'lib, unga insoniyat bevosita va bilvosita ta'sir ko'rsatadi hamda xo'jalik faoliyati orqali uzviy bog'langan.

Inson tabiatning elementi sifatida murakkab "tabiat - jamiyat" tizimining bir qismi hisoblanadi. Insoniyat tabiat hisobiga o'zining ko'plab ehtiyojlarini ta'minlaydi.

Tabiiy muhit – abiotik va biotik tizimlar va umuman, litosfera, atmosfera, gidrosfera va biosferaning murakkab va xilma-xil birikmalari hamda o'zaro ta'sirini ifodalaydi. Unda ekzogen, endogen va kosmik omillar va jarayonlar ta'sir ko'rsatib, g'oyat xilma-xil fizik, kimyoviy va biologik reaksiyalarni keltirib chiqaradi va ular relefning rivojlanishini, jinslarning emirilishi va minerallarning paydo bo'lishi moddalar migratsiyasining geokimyoviy jarayonlarini va ularning tarqalishi va konsentratsiyasini, organik dunyoning rivojlanishini, quruqlik va Dunyo okeani uchun xarakterli bo'lgan o'ziga xos landshaft tiplarining shakllanishini belgilab beradi.

Tabiiy sharoit – tabiatning jismi va kuchi, sifati bo'lib, u ishlab chiqarish kuchlari rivojlanishining hozirgi darajasida inson faoliyatida bevosita ishtirok etmasada, jamiyatning hayoti va faoliyatini belgilab beradi.

“Tabiiy resurslar” kategoriyasi birinchi navbatda tabiatning inson xo‘jalik faoliyati bilan bevosita bog‘liqligini ko‘rsatadi. Ularga foydali qazilmalar, tuproq, o‘simlik va hayvonot olami, atmosfera havosi, suv, iqlim, quyosh va kosmik radiatsiya kiradi.

Tabiatdan foydalanish – tabiiy-resurslardan foydalanish va ularni saqlab qolish tadbirlarining barcha shakllari majmuidir.

Tabiatdan foydalanish tabiiy-resurs potentsialining keskin o‘zgarishiga olib kelmasa, u tabiatdan ratsional foydalanish hisoblanadi.

Inson xo‘jalik faoliyati – kishilik jamiyatining tabiatdan foydalanish jarayoni bo‘lib, unda ishlab chiqarish va ijtimoiy tizimlar vujudga kelib, uning natijasida modda va energiya, mahsulot, xo‘jalik va maishiy chiqindilarning xo‘jalik aylanishi sodir bo‘ladi, xo‘jalik tuzilmalari shakllanadi: ishlab chiqarish va ijtimoiy tuzilmalar (shaharlar, qo‘rg‘onlar, qishloqlar). Tabiiy, ishlab chiqarish va ijtimoiy tizimlar birgalikda inson yashaydigan va mehnat qiladigan muhitni tashkil etadi.

Odam o‘z xo‘jalik faoliyati jarayonida ekotizimlarga yoki uning ayrim bo‘g‘inlariga doimiy ta’sir ko‘rsatadi.

Hozirgi vaqtda Yerda odamning ta’siriga uchramagan ekotizimlar amaliy jihatdan qolmagan. O‘rmonlarni kesish, tuproq eroziyasi, tabiiy landshaftni qurilish ob’ektlari, o‘zlashtirilgan konlar, shaharlar bilan almashtirish fotosintetiklarning umumiy massasini kamaytiradi, biotik aylanib yurishni odatga aylantiradi, insonning hayotiga salbiy ta’sir qiladi. Sivilizatsiya tarixi mobaynida o‘rmonlarning 2/3 qismi kesib yuborilgan, 200 turdan ortiq hayvon va o‘simliklar yo‘qotilgan, atmosferadagi kislorod zahirasi 10 mlrd. tonnaga kamaygan, qishloq xo‘jaligini noto‘g‘ri olib borish oqibatida 200 mln. gektar qishloq xo‘jalik yerlari foydalanishdan chiqqan.

So‘nggi chorak asrda insoniyatning noratsional xo‘jalik faoliyati oqibatida har yili 44 ming ga yer cho‘lga aylanmoqda, 690 ming ga o‘rmon yo‘qotib yuborilmoqda.

Hududlar ekologik vaziyatining buzilishi ularning taraqqiyotiga salbiy ta’sir ko‘rsatadigan asosiy omillardan hisoblanadi. Bu mamlakatimiz mintaqalari uchun

ham xos. Ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning ekologik jihatlari deganda atrof muhitning buzilishi, dastavval atmosfera havosining ifloslanishi ko'z oldimizda namoyon bo'ladi.

Atmosfera - yer kurrasining tashqi qobig'i, u yer sathining umumiy issiqlik rejimini bir maromda saqlaydi, koinotdan keladigan turli zararli osmon jismlari va ular ta'siridan asraydi. Atmosfera tsirkulyatsiyasi mahalliy iqlim sharoitlariga ta'sir etadi va u orqali daryolarning suv rejimi, tuproq-o'simlik sharoitlariga, shuningdek relef hosil bo'lish jarayonlariga ta'sir ko'rsatadi.

Atmosferaning gaz tarkibida azot-78 foiz, kislorod-21 foizni, argon, uglerod ikki oksidi va boshqa gazlar bir foizni tashkil etib, shu nisbatlarning buzilishi uning ifloslanishidan dalolat beradi.

Atmosferaning ifloslanishi tabiiy va antropogen turlarga bo'linadi. Tabiiy ifloslanish tabiiy jarayonlar natijasida amalga oshadi. Atmosferaning antropogen ifloslanishi changli, gazli, kimyoviy (shu jumladan, tuproqning ximikatlar bilan ifloslanishi), aromatik, issiqlik (suv, havo, tuproq haroratining o'zgarishi), radiaktiv turlarga bo'linadi. Ifloslanishning manbai inson xo'jalik faoliyati hisoblanadi (sanoat, qishloq xo'jaligi, transport).

Atmosfera ifloslantiruvchi moddalarni chiqarish uning gaz tarkibini o'zgartiradi va fotosintez reaksiyasiga to'sqinlik qiladi. Industrial rayonlarda tuproqlarda marganets, xrom, nikel, mis, kobalt, qo'rg'oshin miqdorining oshishi qishloq xo'jalik ekinlarining hosildorligini pasaytiradi. Masalan, bug'doy hosildorligi 20-30 foizga, kartoshka 47 foiz, qand lavlagi 35 foizga kamayadi. Bunday to'siqlar ekotizimning emirilishiga, trofik daraja - produtsentlar yo'qotilishiga va biosfera mahsulдорligini ancha pasayishiga olib keladi.

Atmosferani ifloslantiruvchi chiqindilar ikki qismga - gazsimon va qattiq moddalarga ajratiladi. Gazli moddalar butun chiqindilarning 90 foizini, qattiq moddalar esa 10 foizni tashkil etadi. Atmosferani ifloslantiruvchi manbalarni tabiiy va ishlab chiqarish-maishiy jarayonlar tashkil qiladi. Tabiiy manbalarga chang, chang-to'zon, vulqonlarning otilishi, koinot changlari va boshqalar xos.

Jami chiqindilarning 51,9 foiz uglerod oksidi, 16,0 foiz - oltingugurt dioksidi, 17,9 foiz - uglevodorodlar, 8,9 foiz - okidli azoti, 6,1 foiz - qattiq chiqindilar va 0,2 foiz - boshqa turli zararli chiqindilar hisobiga to'g'ri keladi. Stantsionar manbalar chiqindilari orasida oltingugurt dioksidi, uglevodorodlar, qattiq chiqindilar, harakatlanuvchi manbalar orasida esa uglerod oksidi va uglevodorodlarning ulushi katta.

Stantsionar manbalardan atmosferaga 150 dan ko'p turdagi ifloslantiruvchi chiqindilar, shu jumladan, yuqori darajali xavfli - og'ir metallar, pyatiokis vanadiy, benz(a)piren, ozon, mishyak va boshqalar chiqadi. Ushbu manbalar tomonidan chiqarilayotgan zararli moddalarning 34,1 foiz energetika korxonalari, 31,9 foiz "O'zbekneftegaz", 16,5 foiz metallurgiya, 3,8 foiz qurilish sanoati, 3,6 foiz kommunal xizmat ko'rsatish, 2,6 foiz kimyo sanoati hissasiga to'g'ri keladi. Boshqa korxonalarning ulushi 7,4 foiz dan ortmaydi.

18-jadval

Atmosfera havosida mavjud bo'lgan ayrim moddalarning ro'xsat etilgan konsentratsiyasi (REK)³⁹

Moddalar	REK, har mg da m ⁻³	
	Bir marta eng ko'p	O'rtacha sutkalik
Azot qo'sh oksidi	0,085	0,085
Azot ishqori	0,4	0,4
Ammiak	0,2	0,2
Atseton	0,35	0,35
Benzol	1,5	0,8
Geksaxlorsiklogeksan	0,03	0,03
Kaprolaktam (bug'lar, ayerozol)	0,06	0,06
Karbofos	0,2	0,2

³⁹ O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish Davlat qo'mitasi ma'lumotlari asosida hisoblangan.

Metafos	0,008	-
Mishyak	-	0,003
Simob metalli	0,15	0,05
Qo'rg'oshin	-	0,0007
Oltingugurt qo'sh oksidi	0,008	0,008
Oltingugurt vodorodi	0,03	0,005
Uglerod oksidi	3	1
Fenol	0,01	0,01
Formaldegid	0,035	0,012
Ftoridlar	0,02	0,005
Xlor	0,1	0,03
Xlorofos	0,04	0,02

Hududiy jihatdan ularning taxminan 90 foizi Toshkent, Qashqadaryo, Farg'ona, Buxoro, Navoiy va Sirdaryo viloyatlari hissasiga to'g'ri keladi. Aynan ushbu mintaqalarda ekologik «iflos» mahsulotlar ishlab chiqaradigan respublikaning asosiy sanoat salohiyati to'plangan. Bular qora va rangli metallurgiya, kimyo neft kimyosi, gaz va neft qazib chiqarish hamda uni qayta ishlash, energetika va qurilish materiallari sanoati korxonalarini tashkil etadi.

Statistika ma'lumotlariga ko'ra, O'zbekistonda 81 mingdan ortiq atmosferani ifloslantiruvchi stantsionar manbalarga ega bo'lgan 1971 ta korxona ro'yxatga olingan. Ular umumiy quvvati 192822,1 ming m³ bo'lgan 11756 ta gaz va changdan tozalash uskunalari (GCHTU) bilan jihozlangan. 2000 dan ortiq korxona chang ushlagich va gaz tozalagich vositalar yetarli darajada ta'minlanmagan. Zararli chiqindilarni tozalash samaradorligi 70,1 foizni tashkil etadi, chunki 77 foiz asbob-uskunalar jismoniy va ma'naviy jihatdan eskirgan.

XX asr boshlarida atmosfera ifloslanishining o'rtacha darajasi (AII - 5-6) Nukus, Olmaliq, Toshkent, Farg'ona shaharlarida kuzatildi. Atmosfera yuqori ifloslangan shahar - Navoiy (AII - 7,62). SHu bilan birga, ayrim shaharlarda

sanitar-gigiena me'yoringining o'rtachadan ortib ketishi kuzatiladi. Xususan, chang - Olmaliq, Buxoro, Guliston, Qarshi, Qo'qon, Navoiy, Nukus, Samarqand, Toshkent; oltingugurt dioksidi - Olmaliq; azot dioksidi - Olmaliq, Navoiy, Toshkent, Farg'ona, Marg'ilon, Termiz; fenol - Angren, Navoiy, Farg'ona; ammiak - Andijon, Navoiy, Chirchiq, Toshkent; troposfera ozoni - Olmaliq, Angren, Bekobod, Navoiy, Toshkent, Farg'ona, Chirchiq shaharlarida me'yordan ortmoqda.

Avtotransport majmuasi - atmosfera havosining ifloslantiruvchi asosiy harakatlanuvchi manba bo'lib, uning salmog'i yalpi sanoat va energetika hiqindilariga nisbatan ikki marta ko'pdir. Avtotransport chiqindilari havoni is gazi, azoti, oksidi, uglevodorodlar, benz(a)piren, aldegidlar, hamda qo'rg'oshin bilan ifloslantiradi.

16.2. Yer va suv resurslaridan foydalanishdagi mintaqaviy xususiyatlar

Yer insonning bebaho boyligi, yer o'simliklar dunyosi bilan birgalikda insonni oziq-ovqat bilan ta'minlaydi, kiyintiradi, qurilish materiallari va tibbiy ashyolar bilan ta'minlaydi. SHuning uchun ona-yerni muhofaza qilish har bir qaddas burchidir.

Quruq iqlim sharoitida sug'oriladigan yerlar beqiyos ahamiyatga ega. Obikor yerlar Respublikada yer maydonining 10 foiz qismini egallagan holda ziroatchilikda etishtiriladigan barcha mahsulotning 95 foizini etkazib beradi.

O'zbekistonda barcha sug'oriladigan yerlarning maydoni 4,2 mln. ga dan ortiq. Sug'oriladigan yerlardan joylarning litologik-geomorfologik xususiyatlariga qarab foydalanish samaradorligi turlicha. Ekinlarni sug'orishda gidromorf meliorativ usulning qo'llanilish grunt suvlari sathining yer betiga yaqin joylashishi (1-3 m) ga olib kelgan. Respublikamizdagi jami sug'oriladigan yerlarning qariyb yarmi turli darajada sho'rlangan. Ayniqsa, Qoraqalpog'iston, Xorazm, Buxoro, Qashqadaryo viloyatlari, Markaziy Farg'onaning yerlarini sho'r bosgan (19-jadval).

O'zbekistonda sug'oriladigan yerlarning sho'rlanishi, ming ga⁴⁰.

Viloyatlar	Sug'oriladigan yerlar maydoni	Sug'oriladigan yerlarning sho'rlanish darajasi bo'yicha taqsimlanishi			
		sho'rlanmagan	kuchsiz	o'rtacha	kuchli va juda kuchli
Andijon	275,1	245,2	14,9	14,9	-
Buxoro, Navoiy	271,8	15,4	160,1	62,5	33,8
Jizzax	290,6	51,7	161,1	73,3	4,1
Qashqadaryo	497,4	275,1	162,3	45,9	13,7
Namangan	270,3	233,6	33,1	2,7	0,9
Samarqand	370,3	351,2	12,9	5,3	0,9
Surxondaryo	326,2	196,8	75,4	50,2	3,8
Sirdaryo	296,5	12,9	220,9	48,7	13,9
Toshkent	377,1	366,9	7,8	2,1	0,3
Farg'ona	351,6	140,8	173,1	32,0	5,7
Xorazm	270,8	-	162,3	77,5	31,0
Qoraqalpog'iston Respublikasi	500,9	35,9	230,1	181,9	53,0
Mamlakat bo'yicha	4220,2	1942,9	1483,9	628,0	165,6

Sug'oriladigan yerlar suv va shamol eroziyasi tufayli ham jiddiy zarar ko'radi. Respublika Fanlar akademiyasi tuproqshunoslik va agrokimyo institutining ma'lumotiga ko'ra, barcha haydaladigan yerlarning 1422 ming gektarida suv eroziyasi ro'y beradi. Shu jumladan lalmi yerlarda 700 ming ga maydonda jala zroziyasi, 722 ming ga maydonda sug'orma eroziya, 40 ming ga dan mo'lroq maydonda jar eroziyasi sodir bo'lmoqda. Shamol eroziyasi ham 2 mln. ga maydonda ro'y beradi. Eroziyaga duchor bo'lgan yerlarda hosil eroziyaga uchramagan yerlarga pisbatan ikki uch marta kam bo'ladi. Sug'orma eroziya ko'proq Toshkent, Farg'ona, Andijon, Namangan, Samarqand, Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlaridagi tog' etaklari va adirlar qiya yon bag'irlarini o'zlashtirilishi natijasida sodir bo'ladi.

⁴⁰ O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish Davlat qo'mitasi ma'lumotlari asosida hisoblangan.

**Eroziyaga va tuproq sho'rlanishi darajasi
(sug'oriladigan maydonlarga nisbatan foiz nisbati)⁴¹**

Mamlakat mintaqalari	Tuproq eroziyasi (%)		Tuproq sho'rlanishi (%)	
	Suv	Shamol	Jami sho'rlangan	Shu jumladan, o'rtacha va kuchli
Qoraqal- pog'iston Respublikasi	21,4	97,6	90	38,9
Viloyatlar				
ndijon	7,2	27,2	9,2	4,6
uxoro	2,2	58,5	95,7	37,6
zzax	17,0	73,7	97,9	39,3
Qashqadaryo	14,6	74,0	47,9	13,2
Navoiy	0,9	11,3	86,9	33,5
Namangan	22,1	50,7	23,6	4,1
Samarqand	28,6	18,2	3,6	1,4
Surxondaryo	57,2	52	42,9	16,5
Sirdaryo	14,6	68,8	83,1	30,9
Toshkent	24,9	3,8	2,4	0,4
Farg'ona	5,7	55,3	52,3	27,0
Xorazm	0,0	91,6	100	53,1
Mamlakat bo'yicha	18,8	55,7	52,2	18,4

O'zbekiston Respublikasi mustaqilligi arafasida paxta va sholi yakka hokimligi barcha sug'oriladigan yerlarning oriqilanishiga olib keldi. Hosil miqdorini ko'paytirish orqasidan quvish natijasida o't almashlab ekish tartibn (dehqonchilikning tuproqni saqlash tizimy) buzib kelingan, chorvachilikni rivojlantirishga (nafaqat go'sht, sut, tuxum, hattoki organik o'g'it - go'ngning miqdori chegaralab qo'yilgan edi) e'tibor berilmagan, buning oqibatida tuproq oriqilanib borgan, uning mahsuldorligini oshirish maqsadida ko'plab miqdorda turli mineral o'g'it va har xil pestitsidlar tuproqqa solib kelingan. Mutaxassislar ma'lumotlariga ko'ra hozirgi vaqtda paxta va boshqa ekinlar hosilining yarmi

⁴¹ O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish Davlat qo'mitasi ma'lumotlari asosida hisoblangan.

mineral o'g'itlardan foydalanish hisobiga olinmoqda. Bu hol hosil sifatining pasayishiga sabab bo'lgan, mikroorganizmlarning zaharlanishi natijasida ular qirilib ketgan, tabiiy chirindi miqdorining kamayishi ro'y bergan, chunki undagi. Bular oqibatida paxta etishtiriladigan asosiy och va tipik bo'z, o'tloq tuproqlarda chirindi (gumus) miqdori deyarli yarmiga qisqargan. Hozir o'simlikning azot o'g'itlaridan foydalanish koeffitsienti 30 % ni tashkil qiladi, fosfor o'g'itlaridan 12-15 %, kaliydan 30 % foydalanadi, ularning qolgan miqdori esa tuproqda foydalanmay qoladi va grunt suvlarida hamda qishloq xo'jalik ekinlari tarkibida to'planadi.

Yaqin yillargacha O'zbekiston hududida agrolandshaftlarning har bir gektariga ishlatiladigan pestitsidlarning o'rtacha miqdori 54 kg atrofida bo'lgan. Bu ko'rsatkich Rossiyada 1-2 kg ni, AQSh da 2-3 kg ni tashkil etgan. O'tgan asrning 80 yillarda Respublikada pestitsidlardan foydalanish eng yuqori darajaga etgan (paxta etishtiriladigan mintaqada gektariga 54,4 kg), shundan so'ng uning miqdori borgan sari kamayib bormoqda.

O'zbekiston suv resurslarining asosiy qismi ikki yirik daryo: Amudaryo va Sirdaryo hissasiga to'g'ri keladi, ularning suv olish havzalari Tyan-Shan va Pomir-Oloy tizimi tog'larida joylashgan. O'zbekistonda eng yirik daryo Amudaryo hisoblanadi. Uning tog' qismida suv oluvchi havzasi 227 ming km², uning havzasidan har yili o'rtacha 79 km³ suv oqib o'tadi.

Shundan respublika hududida taxminan 6 km³ (7,5 %) suv oqimi vujudga keladi. Sirdaryoning tog'li qismidagi suv oluvchi havzasi maydoni 150 ming km², ushbu havzada har yili o'rtacha 38 km³ suv oqib o'tadi. Shundan taxminan 4 km³ (qariyb 10 %) suv O'zbekistonda vujudga keladi. Qirg'iziston va Janubiy Qozog'istondagi berk botiqlarining suv oqimi 10,2 km³ ni tashkil qiladi.

O'zbekiston hududida vujudga keladigan yer usti suvlarining o'rtacha yillik oqim hajmi 10 km³, atrofdan qo'shimcha 89 km³ suv keladi. Daryolar oqimini tartibga solish, irrigatsiya va energiya ishlab chiqarish maqsadida mamlakatda 53 ta katta-kichik suv ombori va 28 ta selxona qurilgan, suv omborlarining jami suv sig'imi 16 km³dan ziyod.

O'zbekistonning suv omborlari.

Suv ombori nomi	Ombor qurilgan daryo	Maydoni, km. kv.da	Suv hajmi, mln. m. kubda	Chuqurligi o'rtacha, m.da	Eng chuqur joyi, m.da
Tuyamot'yin	Angren daryosi	790	7300	20	40
Chordara	Sirdaryo	900	5700		
Qayroqqush	Sirdaryo	513	4200		
Chiryoq	Chirchik	403	1990	50	100
Kattaqolrg'on	Zhetysay	845	8255	10,1	23
Tuyabo'g'iz	Ohangaron	20	250	11,2	34,5

17-rasm. O'zbekistonning yirik suv omborlari

O'zbekistonda yiliga 71,69 km kub suv sarflanib, shuning 60,39 km kubi sug'orishga, qolgan qismi esa (11,30 km kub) sanoat, maishiy-kommunal va boshqa sohalarga ishlatiladi. Mamlakat chuchuk suvining 92 foiz qishloq xo'jaligida, 6 foiz sanoatda, 0,5 foiz kommunal xo'jaligida, 1,5 % bug'lanib ketib sarflanadi. Ichki suv resurslari organik, noorganik, mexanik, bakteriologik moddalar to'planishi va har xil bakteriyalarning paydo bo'lishi orqali ifloslanadi. Shu bois, suv havzalarining antropogen ifloslanish manbalari-tabiiy, sun'iy mineral va radioaktiv ifloslanish turlariga ajratiladi.

Suvni ifloslovchi manbalar orasida sanoat ishlab chiqarishi va maishiy-kommunal xo'jaligining ulushi yuqori. Sanoat chiqindi suvlari tarkibida tirik organizm uchun xafli bo'lgan fenol, vodorod sulfati, ammiak, mis, rux, simob,

tsionid, mishyak, xrom va boshqa zaharli hamda biogen moddalar uchrab, ular oqava suvlar bilan birga daryo, ko'l va suv omborlariga qo'shiladi. Natijada suv tarkibidagi zaharli ximikatlar konsentratsiyasi miqdori normadan 1,8 - 3,0 marta oshib ketdi. Xalqaro amaliyotda suv resurslarini tozalash va uni iste'molga jalt etish muhim ahamiyat kasb etib. hozirda mexanik, kimyoviy, elektroliz, biologi kabi tozalash usullaridan keng foydalanilmoqda.

16.3. Hududlar ekologik vaziyatini sog'lomlashtirish yo'llari.

Sobiq ittifoq davrda O'zbekiston hududidagi tabiiy resurslardan noratsional foydalanish, ma'naviy eskirgan ishlab chiqarish ob'ektlariga mavjud tabiiy salohiyatni jalb etilishi uning ekologik vaziyatiga salbiy ta'sir ko'rsatdi.

Mustaqillik yillarida atrof-muhit muhofazasi sohasida katta tadbirlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, o'tgan chorak asr davomida ishlab chiqarish ob'ektlari modernizatsiya qilinmoqda, korxonalar avtomobil parklari yangilanmoqda, natijada atmosferaga chiqarib yuboriladigan zaharli moddalar miqdori 1,7 marta qisqardi. Lekin, atrof-muhit muhofazasi sohasida amalga oshirish zarur bo'lgan ishlar ko'lami kattaligicha qolmoqda.

Mintaqalar tabiiy resurs salohiyatidan samarali foydalanilmaslik, atrof-muhit holati, ijtimoiy-ekologik vaziyatni inobatga olinmasligi bir qator muammolarni keltirib chiqaradi. Jumladan:

- ✓ motor yoqilg'isi sifat talablariga javob bermaydi, tarkibida ko'p miqdorda oltingugurt moddasi bo'lgan etilli benzin va dizel yoqilg'isidan keng foydalanilmoqda;
- ✓ avtotransportdan ko'p miqdorda zararli chiqindilar chiqishiga asosiy sabablardan biri ularning eskirganligi bilan bog'liq. Davlat sektorida 50 foiz, xususiy sektorda 40 foiz avtotransport vositalaridan 10 yildan ko'p vaqt davomida foydalanib kelinmoqda.
- ✓ korxonalarning diagnostika negizlari juda zaif bo'lib, ularda yoqilg'i sifatini nazorat qiluvchi asboblari etishmaydi. Natijada, har kuni davlat sektoriga qarashli

150 mingdan ortiq avtotransport vositalari ekologik nazoratdan o'tkazilmasdan reyslarga chiqarilmoqda;

✓ avtotransportlarning siqilgan tabiiy va yoqilgan neftli gazlarga o'tish jarayoni nihoyatda sekinlik bilan amalga oshirilmoqda;

✓ sanoat korxonalarining moddiy-texnik bazasining pastligi, modernizatsiya qilish darajasining sust kechayotganligi;

✓ tabiiy resurslar va ulardan foydalanish uchun belgilangan to'lovlarning bozor mexanizmini mavjud emasligi;

✓ tabiatga etkazilgan zarar uchun moddiy javobgarlik mexanizmining takomillashmaganligi.

Mamlakatimiz mintaqalari iqtisodiy taraqqiyotini ta'minlash va ekologik muammolar echimini hal etish uchun quyidagi tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq:

✓ mintaqalarining tabiiy va mehnat resurslari salohiyatidan foydalanish samaradorligini oshirish;

✓ sanoatning zamonaviy tarkibini shakllantirish, tashqi va ichki bozorda raqobatbardoshligini oshirish;

✓ eski korxonalarni yangi texnika va texnologiyalar bilan jihozlash, yangi zamonaviy korxonalar qurilishini jadallashtirish,

✓ ichki tarmoq va tarmoqlarora kooperatsiya va kasanachilikni rivojlantirish;

✓ sanoat tarmoqlarining hududiy tarkibini takomillashtirish;

✓ xomashyo va energiya sig'imini kamaytirish;

✓ mahsulotlarning yangi raqobatbardosh, eksportbop turlarini ko'paytirish;

✓ ekologik noqulay mintaqalarda atrof-muhit muhofazasi sohasida qator tadbirlarni amalga oshirib borishni taqozo etadi.

Mamlakatimizda atrof muhitni himoya qilish sohasida iqtisodiy dastaklardan samarali foydalanish zarur. Ayniqsa, moliya resurslaridan tabiat muhofazasi muammolarini regional, hududiy (mahalliy) ahamiyatga molik darajada echishda, tabiiy resurslarni qayta ishlab chiqarish va muhofaza qilish, yangi chiqindisiz, energiya va resurslarning tejamkor texnologiyalarni ishlab chiqish va amalda

qo'llash, ifloslantiruvchi moddalarni tozalash va zararsizlantiruvchi samarali uskuna va inshootlarni qurishda foydalanish muhimdir. Binobarin, iqtisodiy omil va dastaklarni qo'llashdan asosiy maqsad ham tabiiy resurslarning narxini aynan belgilash va ulardan samarali, maqsadga muvofiq foydalanishni ta'minlashdir.

acha xulosalar

Tabiiy muhit – abiotik va biotik tizimlar va umuman, litosfera, atmosfera, gidrosfera va biosferaning murakkab va xilma-xil birikmalari hamda o'zaro ta'sirini ifodalaydi. Unda ekzogen, endogen va kosmik omillar va jarayonlar ta'sir ko'rsatib, g'oyat xilma-xil fizik, kimyoviy va biologik reaksiyalarni keltirib chiqaradi va ular relefning rivojlanishini, jinslarning emirilishi va minerallarning paydo bo'lishi moddalar migratsiyasining geokimyoviy jarayonlarini va ularning tarqalishi va konsentratsiyasini, organik dunyoning rivojlanishini, quruqlik va Dunyo okeani uchun xarakterli bo'lgan o'ziga xos landshaft tiplarining shakllanishini belgilab beradi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Mintaqalar iqtisodiy taraqqiyotida ekologik vaziyatning ta'sirini aniq misollar yordamida tavsiflang.
2. Ekologik muammolarning iqtisodiyotga salbiy ta'sirini quyidagi jadval asosida tasvirlang.

№	Ekologik muammolar	Ro'y bergan hudud	Ekologik muammolarning namoyon bo'lishi va uning oqibatlari
1.	Global		
2.	Milliy		
3.	Mintaqaviy		

3. Atmosfera havosi ifloslangan mintaqalarni ajrating va uning sabablarini asoslab bering.

4. **Topshiriqni bajaring:** Yerdan foydalanish va uni muhofaza qilishni strategik rejalashtirish.

Quyilgan vazifalar:

1. Mamlakat yer fondini tahlil qilish;
2. Mamlakat yer fondini iqtisodiy baholash;
3. Qishloq xo'jaligiga foydalaniladigan yerlar transformatsiya darajasini aniqlash;
4. Mamlakat yer fondining tarkibiy tuzilishi va uning istiqboldagi o'zgarishlarining bashoratini ishlab chiqish.

1-Vazifa. O'zbekiston yer fondi va uning tarkibiy tuzilishini aniqlang.

A. Viloyatlar yer maydonlarini quyidagi ko'rsatkichlar bo'yicha tahlil qiling.

- a) qishloq xo'jaligi yerlari;
- b) qishloq xo'jaligidan boshqa maqsadlarga foydalaniladigan yerlar;
- v) yaroqsiz, foydalanilmaydigan yer maydonlari.

B. Qishloq xo'jaligi maydonlarini quyidagi tarkib bo'yicha tasniflang.

- a) ekinzorlar (haydaladigan yerlar); b) yaylovlar;
- v) bog'lar va uzumzorlar; g) tomoqalar maydoni.

V. Qishloq xo'jaligidan boshqa maqsadlarga foydalaniladigan yerlar.

- a) sanoat korxonalari band etgan jami maydonlar;
- b) transport kommunikatsiyalari band etgan jami maydonlar;
- v) ijtimoiy soha egallagan jami maydonlar;
- g) kapital qurilish maydonlari;

G. Foydalanilmaydigan yer maydonlari.

- a) qumlar; b) botqoqliklar;
- v) toshloq maydonlar; g) noqulay relefli yerlar.

2-Vazifa. Mamlakat yerlarini iqtisodiy jihatdan baholang.

1. Mamlakat yer maydonlarini tuproq turlari bo'yicha xaritasini tuzing.
2. Tuproq xaritasi bo'yicha ekin turlari va uning hosildorlik darajasini aniqlang.
3. O'zbekiston Respublikasi yer resurslari davlat qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra mamlakat sug'oriladigan yer fondining 0,3 foizi sifati yomon yerlar, 24,3 foizi o'rtacha past yerlar, 45,5 foizi o'rtacha yerlar, 27,2 foizi yaxshi yerlar, 2,9 foizi eng yaxshi yerlar hisoblanadi. Ushbu yerlarning umumiy maydonini aniqlang va areallarini xaritada belgilang.

4. Sug'oriladigan yerlarning 46,0 foizi sho'rlangan, shuning 25 foizi kuchsiz, 15,0 foizi o'rtacha, 6,0 foizi kuchli sho'rlanganligini hisobga olib, ularning umumiy maydoni aniqlang.

3-Vazifa. Mamlakat va uning mintaqalarida yer resurslarining istiqboldagi o'zgarishini baholang.

Aniqlash uslubi. Agrar sohani isloh qilish davlat dasturi asosida dehqon-fyermiyer xo'jaliklarini tashkil etilishi va ularga ajratiladigan yer maydonlari, qishloqqa sanoatni olib kirish va sanoat ishlab chiqarishini yanada kengaytirish yuzasidan qarorlarni bajarilishi, ijtimoiy sohani rivojlantirish to'g'risidagi milliy siyosatning amalga oshirilishi, qishloq xo'jaligi yerlarini meliorativ holatini yaxshilash va ularni qishloq xo'jaligi oborotiga qaytarish yuzasidan amalga oshiriladigan chora-tadbirlar, tomorqa xo'jaliklarini tashkil qilish va aholiga uy-joy uchun yer uchastkalari ajratilishi kabi sabab va omillar ta'sirida yer maydonlarining tarkibiy tuzilishida ro'y berishi mumkin bo'lgan istiqboldagi o'zgarishlar baholanadi.

Iqtisodiy baholashni quyidagi tarkib asosida amalga oshiring:

Jami qishloq xo'jalik yer maydonlari;

Shu jumladan:

1. Haydaladigan yerlar, shundan:

a) sug'oriladigan yer maydonlari;

b) obikor yerlar;

2. Yaylovlar;

3. Bog' va uzumzorlar;

4. Tomorqa maydonlari.

Yakuniy natija: Yuqorida amalga oshirilgan mashg'ulotlar va ularning natijalari asosida mamlakat yer resurslaridan foydalanish dasturini ishlab chiqing.

5. Topshiriqni bajaring: Bir tonna bug'doy etishtirish uchun 1500 l, 1 tonna juxori etishtirish uchun 3 mln. l, 1 tonna sholi etishtirish uchun 20 mln. l suv sarflanishini hisobga olib mamlakatimizda ushbu mahsulotlar uchun

sarflanayotgan yillik suv miqdorini hisoblang va ularni iqtisodiy samaradorlik jihatdan tahlil qiling. *Aniqlansin:*

1. Mamlakatda etishtirilgan bug'doy, juxori va sholi hajmi;
2. Bug'doy, juxori va sholi etishtiriladigan maydonlarning hajmi;
3. Bug'doy, juxori va sholi etishtiriladigan maydonlarga sarflangan suv miqdori;
4. Ko'rilayotgan mahsulotlarning mamlakat iqtisodiy hayotida tutgan o'rni.

6. Topshiriqni bajaring: Mamlakatimizning strategik xom ashyosi bo'lgan paxta etishtirish uchun har gektar maydonga o'rtacha 12-20 ming m kub suv sarflanishini inobatga olib quyidagilarni aniqlang:

1. Paxta etishtirilayotgan jami maydonlar;
2. Paxta maydonlariga sarflanishi lozim bo'lgan suv miqdori;
3. Paxta maydonlarida amalda sarflanayotgan suv miqdori;
4. Paxta maydonlariga sarflanadigan ortiqcha suv hajmi;
5. Bir tonna paxta etishtirish uchun sarflanayotgan suv hajmi.

7. Topshiriqni bajaring: Bir tonna ip-gazlama ishlab chiqarish uchun 250 m kub, bir tonna sintetik tola ishlab chiqarish uchun 2500-5000 m kub, bir tonna nikel eritish uchun 4000 m kub suv sarflanadi. Mamlakatimiz tabiiy-iqlimiy va resurs salohiyatini inobatga olib shu turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligini aniqlang.

1. Yer resurslaridan oqilona foydalanish yo'llarini ta'riflang.
2. O'zbekistonning yer resurslarini baholang.
3. Tuproqning fizikaviy, kimyoviy va biologik xossalarini ta'riflang.
4. Tuproqning fizikaviy tarkibini o'zgarishini misollar bilan tushintiring.
5. Tuproqning kimyoviy tarkibini takomillashtirish yoxud uning o'zgarishini aniqlash yo'nalishlarini ta'riflang.
6. Tuproqning biologik xossalarini va undagi o'zgarish qanday aniqlanadi?
7. O'zbekistonda sug'oriladigan yerlardan foydalanish jarayonida vujudga kelgan muammolarni aniqlang.
8. Sug'oriladigan va lalmi yerlar mahsuldorligini yaxshilash choralari nimalardan iborat?

GLOSSARIY

Inglizc	Rus	O'zbek-kirill	Ma'nosi-lotin
Agrarian crises	Аграрные кризисы	Аграр инқирозлар	– qishloq xo'jaligida ro'y beradigan iqtisodiy inqirozlar bo'lib, siklli tavsifga ega bo'lmaydi va sanoat sikllariga qaraganda ancha uzoq davr davom etadi.
Agrarian relations	Аграрные отношения	Аграр муносабатлар	– erga egalik qilish, tasarruf etish, undan foydalanish va ishlab chiqarish natijalarini o'zlashtirish jarayonida vujudga keladigan munosabatlar.
Agricultural production infrastructure	Сельскохозяйственная производственная инфраструктура	Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш инфратузилмаси	– bevosita qishloq xo'jalik ishlab chiqarishiga xizmat ko'rsatuvchi sohalar.
Agro-industrial complex	Агропромышленный комплекс	Агросаноат мажмуаси	– qishloq xo'jalik mahsulotlarini etishtirish, uni saqlash, qayta ishlash va iste'molchilarga etkazib berish bilan bog'liq xo'jalik tarmoqlarining birligi.
Budget deficit	Бюджетный дефицит	Бюджет тақчиллиги	– davlat byudjeti xarajatlarining daromadlardan ortiqchaligi.
Business activities	Предпринимательская деятельность	Тадбиркорлик фаолияти	– shakli va sohasidan qat'iy nazar foyda olishga va undan samarali foydalanish maqsadiga qaratilgan iqtisodiy faoliyat.
Business cycle	Экономический цикл	Иқтисодий цикл	– ishlab chiqarishning bir iqtisodiy inqirozdan ikkinchisi boshlangunga qadar takrorlanib turadigan to'liqinsimon harakati.
Climb	Подъём	Юксалиш	– iqtisodiy siklning iqtisodiyotda to'liq bandlikka erishilishi, ishlab chiqarishning inqirozdan oldingi darajadan ham ortib

			ketishi va to'lovga layoqatli talabning kengayib borishini tavsiflovchi fazasi.
Commodity exchange	Товарная биржа	Товар биржаси	– oldindan belgilangan qoidalar asosida ulgurji savdoni tashkil etish shakli.
Comparable prices	Сопоставимые цены	Қиёсий нарх	– ishlab chiqarishning natijalari ma'lum yil (bazis yil) asosida hisoblanuvchi va boshqa yillar bilan taqqoslanuvchi narx.
Competition	Конкуренция	Рақобат	– bozor sub'ektlari iqtisodiy manfaatlarining to'qnashuvidan iborat bo'lib, ular o'rtasidagi yuqori foyda va ko'proq naflilikka ega bo'lish uchun kurash.
Concentration of capital	Концентрация капитала	Капиталнинг тўпланиши	– qo'shimcha qiymatning bir qismini jamg'arish (kapitallashtirish) natijasida kapital hajmining oshishi.
Concentration of production	Концентрация производства	Ишлаб чиқаришнинг тўпланиши	– ishlab chiqarish vositalari, ishchi kuchi hamda mahsulot ishlab chiqarish hajmining yirik korxonalarda to'planishi.
Consumer spending	Потребительские расходы	Истеъмол сарфлари	– aholi daromadlarining tirikchilik ne'matlari va xizmatlar uchun ishlatiladigan
Consumption	Потребление	Истеъмол	– ehtiyojlarni qondirish maqsadida mahsulot va xizmatlarning ishlatilishi jarayoni.
Consumption	Потребление	Истеъмол	– jamiyat iqtisodiy ehtiyojlarini qondirish maqsadida ishlab chiqarish natijalari va omillaridan foydalanish jarayoni.
Corporate sector	Предпринимательский сектор	Тадбиркорлик сектори	– iqtisodiyotning daromad (foyda) olish maqsadida amal qiluvchi birlamchi bo'g'ini.
Credit	Кредит	Кредит	– bo'sh turgan pul mablag'larini ssuda fondi shaklida to'plash va ularni

			takror ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun qarzga berish.
Current prices	Текущие цены	Жорий нарх	– yil davomidagi ishlab chiqarish natijalari hisoblashda qo'llaniluvchi amaldagi narx.
Cyclical unemployment	Циклическая безработица	Циклик ишсизлик	– iqtisodiy siklning inqiroz fazasi bilan bog'liq ravishda vujudga keladigan ishsizlik.
Demand for labor	Спрос на рабочую силу	Ишчи кучи талаби	– muayyan vaqtda ish haqining tarkib topgan darajasida turli ish beruvchilar tomonidan ishchi kuchi miqdori va sifatiga bildirilgan talab.
Depreciation rate	Норма амортизации	Амортизация нормаси	– amortizatsiya ajratmalari yillik summasining asosiy kapital qiymatiga nisbatining foizdagi ifodasi.
Depression	Депрессия	Тургунлик (депрессия)	– ishlab chiqarishning bir joyda deysinib turishini anglatuvchi hamda iqtisodiy faollik jonlanishi uchun shart-sharoitlarning vujudga kelishiga imkon yaratiluvchi iqtisodiy sikl fazasi.
Direct methods	Прямые методы	Бевосита усуллар	– iqtisodiyotni tartibga solishning taqiqlash, ruxsat berish va majbur qilish tavsifidagi ma'muriy vositalari.
Disposable income	Располагаемый доход	Ихтиёрида бўлган даромад	– barcha soliqlar to'langandan keyin qolgan daromad, ya'ni shaxsiy iste'mol va jamg'arma maqsadlarida foydalanish mumkin bo'lgan daromad.
Disposal of property	Распоряжение собственностью	Мулкни тасарруф этиш	– mol-mulk taqdirini mustaqil hal qilish.
Distribution	Распределение	Тақсимот	– ishlab chiqarish omillari va uning natijalarini iqtisodiyotning turli qism va sub'ektlari o'rtasida taqsimlash jarayoni.

Diversification	Диверсификация	Диверсификация	– ishlab chiqarishning samaradorligini oshirish, mahsulot va xizmatlarni sotish bozorlarini kengaytirish maqsadida tarmoq va korxonalar faoliyat sohaslarini kengaytirish, mahsulot va xizmatlar assortimentlarini ko'paytirish, ularning sifatini takomillashtirish.
Economic categories	Экономические категории	Иқтисодий категория	– doimo takrorlanib turadigan, iqtisodiy jarayonlar va real hodisalarning ayrim tomonlarini ifoda etuvchi ilmiy-nazariy tushuncha.
Economic crisis	Экономический кризис	Иқтисодий инкироз	– ishlab chiqarish hajmining keskin tushib ketishi.
Economic development	Экономическое развитие	Иқтисодий ривожланиш	– ko'p qirrali jarayon bo'lib, jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy taraqqiyotida o'z ifodasini topadi.
Economic equilibrium	Экономическое равновесие	Иқтисодий муvozanat	– iqtisodiy jarayonlar, hodisalarning ikki yoki bir necha tomonining bir-biriga mos kelish holati.
Economic growth	Показатели экономического роста	Иқтисодий ўсишнинг кўрсаткичлари	– iqtisodiy o'sishni aniqlashda foydalaniladigan qiymat, ijtimoiy nafillik va natural (jismoniy) ko'rsatkichlar tizimidan iborat.
Economic or pure profit	Экономическая или чистая прибыль	Иқтисодий ёки соф фойда	– yalpi pul tushumidan barcha xarajatlar chiqarib tashlangandan keyin qolgan
Economic proportionality	Экономическая пропорциональность	Иқтисодий мутаносиблик	– iqtisodiyotning turli tomonlari va sohalari o'rtasida miqdor va sifat o'lchamlarning mos kelishlik darajasi.
Economic reforms	Экономические реформы	Иқтисодий ислохотлар	– iqtisodiyotda tub o'zgarishlarni amalga oshirishga qaratilgan iqtisodiy chora-tadbirlar majmui.
Economic	Экономическое	Иқтисодий	– milliy daromadning bir

savings	сбережение	жамғариш	qismining asosiy va aylanma kapitallarni, shuningdek, ko'paytirish uchun sarflanib borishi.
Economy stabilizing	Стабилизация экономики	Иқтисодий тинч барқарорлаштириш	– tanglik holatlariga barham berish asosida makroiqtisodiy muvozanatlikni saqlash va ishlab chiqarishni yuksaltirish shart-sharoitlarni vujudga keltirish.
Emigration	Эмиграция	Эмиграция	– fuqarolarning o'z mamlakatlardan boshqa mamlakatlarga doimiy yashash uchun ko'chib o'tishi.
Exchange	Обмен	Айирбошлаш	– jamiyat a'zolarining iqtisodiy faoliyat turlari yoki ishlab chiqarish natijalari bo'yicha o'zaro almashish jarayoni.
Exchange	Биржа	Биржа	– namuna (yoki standart)lar asosida ommaviy tovarlarning muntazam savdo-sotiq ishlarini o'tkazuvchi tijorat muassasasi.
Exchange rate	Валютный курс	Валюта курси	– bir mamlakat valyutasining boshqa mamlakat valyutasida ifodalangan narxi.
Export	Экспорт	Экспорт	– tovarlarni chet ellik mijozlarga sotish bo'lib, bunda mazkur mamlakatda ishlab chiqarilgan tovarlar mamlakatdan tashqariga chiqariladi.
Extended reproduction	Расширенное воспроизводство	Кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш	– ishlab chiqarish miqyoslarini muntazam ravishda oshirib borishga asoslangan holdagi takrorlanishi.
Extensive economic growth	Экстенсивный экономический рост	Экстенсив иқтисодий ўсиш	– ishlab chiqarishga qo'shimcha iqtisodiy resurslarni jalb qilish orqali ishlab chiqarish hajmining ortib borishi.
Factoring	Факторинг	Факторинг	– boshqa iqtisodiy

			sub'ektlarning qarzdorlik buyicha majburiyatlarini sotib olish yoki qayta solish munosabatlari.
Factors of Economic Growth	Факторы экономического роста	Иқтисодий ўсиш омиллари	– iqtisodiy o'sishga ta'sir ko'rsatishda o'z o'rniga ega bo'lgan va uni aniqlab beruvchi talab, taklif va taqsimlash omillarini bildiradi.
Final product	Конечный продукт	Пировард маҳсулот	– ishlab chiqarish jarayoni yakunlangan, shaxsiy va unumli iste'mol qilishga tayyor bo'lgan mahsulotlar.
Financial system	Финансовая система	Молия тизими	– moliyaviy munosabatlar va turli darajada ularga xizmat qiluvchi moliyaviy muassasalar majmuasi.
Fiscal (fiscal) policy	Фискальная (налогово-бюджетная) политика	Фискал (солик-бюджет) сиёсати	– davlat tomonidan iqtisodiyotga ta'sir ko'rsatish maqsadida soliqqa tortish va davlat sarfi tarkibini o'zgartirish bo'yicha qo'llaniluvchi chora-tadbirlar.
Forfeiting	Форфейтинг	Форфейтинг	– uzoq muddatli faktoring munosabatlari.
Frictional unemployment	Фрикционная безработица	Фрикцион ишсизлик	– malakasiga mos ish qidirayotgan va ish o'rinlar bo'shashini kutayotganlarni namoyon etuvchi ishsizlik.
General equilibrium	Общее равновесие	Умумий мувозанатлик	– iqtisodiy jarayonlar, hodisalarning ikki yoki bir necha tomonining, eng avvalo yalpi talab va yalpi taklifning bir-biriga teng kelgan holati.
Government sector	Государственный сектор	Давлат сектори	– o'z oldiga foyda olishni maqsad qilib qo'ymagan, asosan iqtisodiyotni tartibga solish vazifasini amalga oshiradigan turli byudjet tashkilotlari va muassasalarining majmui.
Gross domestic product (GDP)	Валовой внутренний продукт (ВВП)	Ялпи ички маҳсулот (ЯИМ)	– yil davomida mamlakat hududida ishlab chiqarilgan pirovard mahsulot va

			xizmatlarning bozor narxlaridagi qiymati.
Gross national product (GNP)	Валовой национальный продукт (ВНП)	Ялпи миллий маҳсулот (ЯММ)	– milliy iqtisodiyotda bir yil davomida vujudga keltirilgan va bevosita iste'molchilarga borib tushadigan pirovard mahsulot va xizmatlarning bozor narxlaridagi summasi.
Households	Домашние хозяйства	Уй хўжаликлари	– iqtisodiyotning iste'mol sohasida faoliyat ko'rsatuvchi asosiy tarkibiy birlik.
Immigration	Иммиграция	Иммиграция	– xorijiy fuqarolarning doimiy yashash uchun mamlakatga ko'chib kelishi.
Import	Импорт	Импорт	– chet ellik mijozlardan tovarlar (xizmatlar) sotib olib, ularni mamlakatga kiritish.
Incomes	Доходы населения	Аҳоли даромадлари	– aholining ma'lum vaqt davomida pul va natural shaklda olgan daromadlari miqdori.
Indirect methods	Косвенные методы	Билвосита усуллар	– iqtisodiyotni tartibga solishning iqtisodiy vosita va dastaklari.
Inflation	Инфляция	Инфляция	– qog'oz pul birligining qadsizlanishi.
Inflation gap	Инфляционный разрыв	Инфляцион фарқ	– yalpi sarflarning sof milliy mahsulot hajmidan ortiqcha bo'lgan miqdori.
Intensive economic growth	Интенсивный экономический рост	Интенсив иқтисодий ўсиш	– ishlab chiqarish omillarini rivojlantirish va ulardan foydalanish samaradorligini oshirish orqali mahsulot ishlab chiqarish hajmining ko'payib borishi.
Intermediate	Промежуточный продукт	Оралик маҳсулот	– ishlov berish, qayta ishlash va qayta sotish maqsadlarida sotib olingan mahsulotlar.
Investments	Инвестиции	Инвестиция	– ishlab chiqarishni va xizmat ko'rsatish sohalarini kengaytirishga, ya'ni asosiy va aylanma kapitalga pul shaklidagi qo'yilma.
Joint-stock	Акционерное	Акциядорлик	– ko'proq foyda olish

company	общество	жамияти	maqsadida aktsiyalar chiqarish orqali mehnat, mehnat qurollari va boshqa ishlab chiqarish vositalari hamda pul resurs (kapital)larini birlashtirgan uyushma.
Labor exchange	Биржа труда	Меҳнат биржаси	– ishchilar va tadbirkorlar o'rtasidagi ishchi kuchini oldi-soldi bitimini tuzishda vositachilikni amalga oshiruvchi va ishsizlarni ro'yxatga oluvchi muassasa.
labor Objects	Предметы труда	Меҳнат предметлари	– bevosita mehnat ta'sir qiladigan, ya'ni mahsulot tayyorlanadigan narsalar.
Labor supply	Предложение рабочей силы	Ишчи кучи таклифи	– muayyan vaqtda ish haqining tarkib topgan darajasida ishga yollanishga tayyor bo'lgan mehnatga layoqatli ishchi kuchi miqdori.
Laffer curve	Кривая Лаффера	Лаффер эгри чизиги	– davlat byudjeti daromadlari va soliq stavkasi o'rtasidagi bog'liqlikning tasvirlanishi.
Leasing	Лизинг	Лизинг	– odatda ishlab chiqarish vositalari va boshqa moddiy boyliklarni keyinchalik foydalanuvchilar tomonidan muntazam ravishda haq to'lab borib, sotib olish sharti bilan uzoq muddatli ijaraga berishdan iborat kreditning pulsiz shakli.
Liberalization of the economy	Либерализация экономики	Иқтисодий эркинлаштириш	– bu xo'jalik hayotining barcha sohalaridagi to'siq hamda cheklovlarni, shuningdek, davlat nazoratini keskin ravishda qisqartirish yoki bekor qilishga yo'naltirilgan chora-tadbirlar
Macro-economics	Макро-экономика	Макро-иқтисодиёт	– moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish sohalarini yaxlit bir butun qilib birlashtirgan milliy iqtisodiyot va jahon xo'jaligi

			darajasidagi iqtisodiyotdir.
Market	Рынок	Бозор	– ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar (sotuvchilar va xaridorlar) o'rtasida pul orqali ayirboshlash jarayonida bo'ladigan munosabatlar yig'indisi.
Market economy	Рыночная экономика	Бозор иқтисодиёти	– tovar ishlab chiqarish, ayirboshlash va pul muomalasi qonun-qoidalari asosida tashkil etiladigan va boshqariladigan iqtisodiy
Market infrastructure	Инфраструктура рынка	Бозор инфра-тузилмаси	– bu bozor aloqalarini o'rnatish va ularning bir maromda amal qilishga xizmat ko'rsatuvchi muassasalar tizimidir.
Market mechanism	Рыночный механизм	Бозор механизми	– bozor iqtisodiyotining faoliyat qilishini tartibga solishni va iqtisodiy jarayonlarni uyg'unlashtirishni ta'minlaydigan dastak va vositalar.
Market Objects	Объекты рынка	Бозор объекти	– ayirboshlash munosabatlariga jalb qilingan iqtisodiy faoliyat natijalari va iqtisodiy resurslar, tovar, pul va unga tenglashtirilgan moliyaviy aktivlar.
Market participant	Субъект рынка	Бозор субъекти	– ayirboshlash munosabatlari qatnashchisi.
Market price	Рыночная цена	Бозор нархи	– bir tomondan, tovarlarning sotilishi ta'minlovchi, boshqa tomondan, bozorda tovarlar taqchilligini yuzaga keltirmaydigan muvozanatlashgan narx.
Market reforms	Рыночные реформы	Бозор ислохотлари	– bozor iqtisodiyotini va bozor iqtisodiyoti munosabatlarini shakllantirishga qaratilgan chora-tadbirlar majmui.
Materially	Материально	Моддий-буюмлашган	– milliy boylikning inson mehnati bilan yaratilgan

		бойлик	ashyoviy – buyum ko'rinishga ega bo'lgan qismi.
Methods of state regulation of the economy	Методы государственного регулирования экономики	Иқтисодий давлат томонидан тартибга солиш усуллари	– tartibga solishning ma'muriy va iqtisodiy vositalari birligi.
Modernization	Модернизация	Модернизация лаш	– jamiyat hayotining turli jabhalarini tubdan o'zgartirish, yangilash, bu borada taraqqiyotni jahondagi mavjud ilg'or andozalar tomon yo'naltirish va takomillashtirish jarayonlarining majmui.
Modernization of production	Модернизация производства	Ишлаб чиқаришни модерниза- циялаш	– ishlab chiqarishni zamonaviy texnologiyalar bilan jihozlash, uni ma'naviy jihatdan yangilash, tarkibiy jihatdan texnik va texnologik qayta tuzish kabi chora- tadbirlarni o'z ichiga oluvchi jarayon.
Monetary system	Денежная система	Пул тизими	– tarixan tarkib topgan va milliy qonunchilik bilan mustahkamlangan, mamlakatda pul muomalasini tashkil qilish shakli.
Money	Деньги	Пул	– umumiy ekvivalent rolini bajaruvchi maxsus tovar.
Money turnover	Денежное обращение	Пул муомаласи	– tovarlar aylanishiga hamda notovar tavsifidagi to'lovlar va hisoblarga xizmat qiluvchi naqd pullar va unga tenglashtirilgan moliyaviy aktivlarning harakati.
Natality	Естественный прирост населения	Аҳолининг табиий ўсиши	– bu aholining emigratsiya va immigratsiyadan tashqari harakati.
National income (ND)	Национальный доход (НД)	Миллий даромад	– yangidan vujudga keltirilgan mahsulotning puldagi ifodasi bo'lib, hozirgi hisoblar tizimida

			SMMdan egri soliqlarni chiqarib tashlash yo'li bilan aniqlanadi.
National wealth	Национальное богатство	Миллий бойлик	– insoniyat jamiyati taraqqiyotida ajdodlar tomonidan yaratilgan va avlodlar tomonidan jamg'arilgan moddiy va ma'naviy boyliklar hamda foydalanishga jalb qilingan tabiat in'omlari.
Natural monopoly	Естественная монополия	Табиий монополия	– korxonaning texnologik xususiyatlari sababli mahsulotga bo'lgan talabni qondirish raqobat mavjud bo'lmagan sharoitda samaraliroq amalga oshiriluvchi tovar bozorining holati.
Natural wealth	Природное богатство	Табиий бойлик	– milliy boylikning tabiatda mavjud bo'lib, insoniyat tomonidan foydalanishga jalb qilingan tabiat ashyolari va kuchlari (er, qazilma boyliklar, o'rmonlar, suv va boshqalar).
Net National Product (NNP)	Чистый национальный продукт (ЧНП)	Соф миллий маҳсулот (СММ)	– yil davomida jonli mehnatning unumli harakati bilan yaratilgan yangi mahsulotdir.
Nominal GDP	Номинальный ВВП	Номинал ЯИМ	– joriy narxlarda hisoblangan
Nominal income	Номинальный доход	Номинал даромад	– aholi tomonidan pul shaklida olingan daromadlari summasi.
Off-farm credit	Межхозяйственный кредит	Хўжалик-лараро кредит	– bir korxona (muassasa) tomonidan ikkinchisiga berilib, ularning kapital qurilish, qishloq xo'jalik sohalaridagi munosabatlariga, shuningdek, ichki xo'jalik hisobi bo'g'inlari bilan munosabatlariga xizmat qiluvchi qarz mablag'lari.
Okun's Law	Закон Оукена	Оукен қонуни	– ishsizlik darajasi va YAIM hajmining orqada qolishi

			o'rtasidagi nisbatning matematik ifodasi.
Ownership of property	Владение собственностью	Мулкка эгалик қилиш	– mulkdorlik huquqining uning egasi qo'lida saqlanib turishi va yaratilgan moddiy boyliklarni o'zlashtirishning iqtisodiy shakli.
Partial equilibrium	Частное равновесие	Хусусий мувозанатлик	– bu ikkita o'zaro bog'liq bo'lgan iqtisodiy ko'rsatkichlar yoki iqtisodiyot tomonlarining miqdoran teng kelishi.
Personal income	Личный доход	Шахсий даромад	– milliy daromaddan ijtimoiy sug'urta ajratmalari, korxona foydasidan olinadigan soliqlar va korxonaning taqsimlanmaydigan foydasini chiqarib tashlash hamda aholi qo'lga kelib tushadigan ijtimoiy to'lovlar summasini qo'shish yo'li bilan aniqlanadi.
Price	Цена	Нарх	– real bozor iqtisodiyoti sharoitida tovar va xizmatlarning ijtimoiy qiymati va ijtimoiy nafliligining puldagi ifodasi.
Private consumption	Личное потребление	Шахсий истеъмол	– iste'molchilik tavsifidagi ne'matlar va xizmatlardan bevosita foydalanishni, ya'ni ularning individual tarzda iste'mol qilinishi.
Privatization	Приватизация	Хусусийлаштириш	– mulkka egalik qilish huquqining davlatdan xususiy va boshqa shaxslarga o'tishi.
Privatization	Разгосударствление	Давлат тассарруфидан чиқариш	– mulkni davlat hisobidan chiqarilib, boshqa nodavlat mulk shakllarining vujudga keltirilishi.
Production	Производство	Ишлаб чиқариш	– kishilik jamiyatining mavjud bo'lishi va rivojlanishi uchun zarur bo'lgan hayotiy ne'matlarni yaratish jarayoni.

Production function	Производственная функция	Ишлаб чиқариш функцияси	– ishlab chiqarish omillari bilan uning samarasi o'rtasidagi bog'liqlik.
Productive consumption	Производительное потребление	Унумли истеъмол	– ishlab chiqarish jarayonida ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchidan foydalanish.
Productivity	Производительность труда	Меҳнат унумдорлиги	– ishchi kuchining vaqt birligi mobaynida mahsulot yaratish qobiliyati.
Profit rate	Норма прибыли	Фойда нормаси	– foyda massasining ishlab chiqarish xarajatlariga bo'lgan nisbatining foizdagi ifodasi.
Property relations	Отношения собственности	Мулкчилик муносабатлари	– mulkka egalik qilish, undan foydalanish, uni o'zlashtirish va tasarruf etish jarayonida vujudga keladigan munosabatlar.
Public reproduction	Общественное воспроизводство	Ижтимоий такрор ишлаб чиқариш	– jamiyat miqyosida ishlab chiqarish jarayonlarining muntazam ravishda yangilanib va takroran amalga oshirilib
Real GDP	Реальный ВВП	Реал ЯИМ	– narxlarning o'zgarishini hisobga olib, o'zgarmas yoki qiyosiy narxlarda hisoblangan
Real income	Реальный доход	Реал даромад	– narx darajasi o'zgarishini hisobga olib aholi ixtiyoridagi daromadning zarur bo'lgan moddiy va ma'naviy ne'matlarni sotib olishga etadigan quvvati, ya'ni aholi daromadining xarid quvvati.
Real wages	Реальная заработная плата	Реал иш ҳақи	– nominal ish haqi summasiga sotib olish mumkin bo'lgan tovarlar va xizmatlar miqdori yoki nominal ish haqining sotib olish layoqati.
Recessionary gap	Рецессионный разрыв	Рецессион фарқ	– yalpi sarflarning sof milliy mahsulot hajmidan kam bo'lgan miqdori.
Recovery	Оживление	Жонланиш	– iqtisodiy siklning ishlab chiqarishning barqaror kengayib borishiga o'tishini

			tavsiflovchi fazasi.
Reexport	Резкспорт	Резкспорт	– biror bir mamlakat boshqa mamlakatda ishlab chiqarilgan tovarlarni o'z iste'moli uchun emas, balki uchinchi mamlakatga qayta sotish uchun xarid qilishi.
Reimport	Реимпорт	Реимпорт	– iste'molchi mamlakatdan reeksport tovarlarni sotib olish.
Saving	Сбережение	Жамғариш	– aholi, korxona (firma) va davlat joriy daromadlarining kelajakdagi ehtiyojlarini qondirish va foizli daromad olish maqsadida to'plab borilishi.
Shadow economy	Теневая экономика	Хуфёна иқтисодиёт	– YAIMni ishlab chiqarish, taqsimlash va undan foydalanishning rasmiy iqtisodiyotdan yashirin qismi.
Simple reproduction	Простое воспроизводство	Оддий такрор ишлаб чиқариш	– ishlab chiqarish miqyoslarining o'zgarmagan holda takrorlanishi.
Social infrastructure	Социальная инфраструктура	Ижтимоий инфратузилма	– odamlar yashash va turmush faoliyatining umumiy sharoitlarini ta'minlaydigan sohalar.
Social payments	Социальные платежи	Ижтимоий тўловлар	– kam ta'minlanganlarga pul yoki natural shaklda yordam ko'rsatishga qaratilgan turli xil to'lovlar.
Social politics	Социальная политика	Ижтимоий сиёсат	– davlatning daromadlar taqsimotidagi tengsizlikni, iqtisodiyot qatnashchilari o'rtasidagi ziddiyatlarni bartaraf qilishga yo'naltirilgan siyosat.
Soundness of investments	Эффективность инвестиций	Инвестициялар самарадорлиги	– milliy daromad (foйда) o'sgan qismining investitsion sarflar summasiga nisbatining foizdagi ifodasi.
Stocks and bonds market	Рынок ценных бумаг	Қимматли қоғозлар бозори	– turli ko'rinishdagi qimmatli qog'ozlar (aktsiya, obligatsiya, veksel, chek, depozit

			kabilar)ni oldi-sotdi munosabati.
Structural crises	Структурные кризисы	Таркибий инкирозлар	– iqtisodiyotning ayrim tarmoqlari va sohalari rivojlanishi o'rtasidagi chuqur nomutanosibliklarni ifodalovchi iqtisodiy holat.
Structural unemployment	Структурная безработица	Таркибий ишсизлик	– ishlab chiqarish va yalpi talab tarkibidagi o'zgarishlar natijasida vujudga keladigan
System of National Accounts	Система национальных счетов	Миллий ҳисоблар тизими	– milliy mahsulotni ishlab chiqarish, taqsimlash hamda ulardan foydalanishni tavsiflaydigan o'zaro bog'liq ko'rsatkichlar tizimi.
Tax	Налог	Солиқ	– jamiyatda vujudga keltirilgan sof daromadning bir qismini byudjetga jalb qilish shakli.
Tax rate	Ставка налога	Солиқ ставкаси	– soliq summasining soliq olinadigan summaga nisbatining foizdagi ifodasi.
The criterion of economic growth	Критерий экономического роста	Иқтисодий ўсиш мезони	– iqtisodiy o'sishni nisbatan to'liq darajada baholash imkonini beradigan ko'rsatkichni xarakterlaydi.
The economic functions of the state	Экономические функции государства	Давлатнинг иқтисодий вазифалари	– iqtisodiy tizimning amal qilishiga shart-sharoit yaratish va iqtisodiyotni tartibga solish hamda iqtisodiy o'sishni ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlar.
The economic growth	Экономический рост	Иқтисодий ўсиш	– YaIM, SMM, MD miqdorining mutloq hajmi va aholi jon boshiga hamda iqtisodiy resurs xarajatlari birligi hisobiga ko'payishida va sifatining yaxshilanishida ifodalanadi.
The external debt of the state	Внешний долг государства	Давлат ташқи қарзи	– xorijiy davlatlardan, ulardagi jismoniy va yuridik shaxslardan, shuningdek, xalqaro moliyaviy tashkilotlardan olingan qarz.

The marginal propensity to consume	Предельная склонность к потреблению	Истеъмолга кейинги қўшилган мойиллик	– daromad hajmining o'zgarishi natijasida iste'mol sarflari hajmining o'zgarishi darajasi.
The marginal propensity to save	Предельная склонность к сбережению	Жамғаришга кейинги қўшилган мойиллик	– daromad hajmining o'zgarishi natijasida jamg'arish hajmining o'zgarishi darajasi.
The market of loan capital	Рынок ссудного капитала	Ссуда капитали бозори	– pul shaklidagi kapitalning foiz to'lash sharti bilan qarzga berish bo'yicha oldi-sotdi munosabati.
The method of scientific abstraction	Метод научной абстракции	Илмий абстракция усули	– tahlil paytida xalal berishi mumkin bo'lgan ikkinchi darajali narsalar, voqea-hodisalarni fikrdan chetlashtirib, o'rganilayotgan jarayonning asl mohiyatiga e'tiborni qaratish.
The multiplier effect	Эффект мультипликатора	Мультипликатор самараси	– bu sof milliy mahsulotdagi o'zgarishning yalpi sarflardagi o'zgarishga nisbati.
The norm (rate) percent	Норма (ставка) процента	Фоиз нормаси (ставкаси)	– foiz yoki foizli daromadning qarzga berilgan pul summasiga nisbatining foizda ifodalanishi.
The production process	Процесс производства	Ишлаб чиқариш жараёни	– kishilik jamiyatining amal qilishi va rivojlanishi uchun zarur bo'lgan moddiy va ma'naviy ne'matlarni yaratishga qaratilgan maqsadga muvofiq faoliyat.
The reproduction of the labor force	Воспроизводство рабочей силы	Ишчи кучини такрор ҳосил қилиш	– insonning mehnatga bo'lgan jismoniy kuchlari va aqliy qobiliyatlarini uzluksiz qayta tiklash va ta'minlab turish, ularning mehnat malakasini muttasil yangilab va oshirib borish, umumiy bilim va kasbiy darajasi o'sishini ta'minlash, qarigan ishchilar o'rmini bosadigan yosh ishchilar avlodini etishtirish jarayoni.
The state	Государствен-	Давлат	– davlat daromadlari va

budget	ный бюджет	бюджети	xarajatlari hamda ularni moliyaviy ta'minlash manbalarining tartiblashtirilgan rejasi.
The total labor force	Совокупная рабочая сила	Ялпи ишчи кучи	– jamiyat yoki alohida olingan mamlakat miqyosida qiymat va iste'mol qiymatlarini aratishda ishtirok etuvchi bir-biri bilan chambarchas bog'liq holda faoliyat qiluvchi ishchi kuchlarining umumlashtirilgan majmui.
The use of property	Пользование собственностью	Мулкдан фойдаланиш	– mol-mulkning iqtisodiy faoliyatda ishlatilishi yoki ijtimoiy hayotda qo'llanilishi, ya'ni uning nafli jihatlarining bevosita iste'mol qilinishi.
Tools	Орудия труда	Меҳнат куруллари	– inson uning yordamida tabiatga, mehnat predmetlariga ta'sir qiladigan vositalar.
Total product	Общий продукт	Умумий маҳсулот	– jalb qilingan barcha ishlab chiqarish omillaridan foydalanish evaziga olingan mahsulotning mutlaq hajmi.
Total supply	Совокупное предложение	Ялпи таклиф	– mamlakatda narxlarning muayyan darajasida ishlab chiqarilgan va sotishga tayyor bo'lgan barcha tovarlar va xizmatlar hajmi.
Unemployed	Безработные	Ишсизлик	– mehnatga layoqatli bo'lib, ishlashni xohlagan, lekin ish bilan ta'minlanmagan ishchi
Unemployment rate	Уровень безработицы	Ишсизлик даражаси	– ishsizlarning ishchi kuchi tarkibidagi foizli nisbati.
Wage	Заработная плата	Иш ҳақи	– ishchi va xizmatchilarning mehnatining miqdori, sifati va unumdorligiga qarab milliy mahsulotdan oladigan ulushining puldagi ifodasi.
Work force	Рабочая сила	Ишчи кучи	– insonning mehnat qilishga bo'lgan aqliy va jismoniy qobiliyatlarining yig'indisi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

I. O'zbekiston Respublikasi Qonunlari

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi.—T: "O'zbekiston", 2018.—76b.
2. O'zbekiston Respublikasining 2018 yil 25 yanvarda qabul qilingan "Davlat xaridlari to'g'risida"gi Qonun.lex.uz Senat tomonidan 2018 yil 29 martda ma'qullangan

II. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmon va Qarorlari

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida" 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947- sonli Farmoni
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining O'zbekiston Respublikasining 2019 yilgi asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlari prognozi va davlat byudjeti parametrlari hamda 2020-2021 yillarga byudjet mo'ljallari to'g'risida 2018 yil 26 dekabr, PQ-4086-sonli Qarori
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Iqtisodiyot tarmoqlari va sohalariga innovatsiyalarni joriy etish mexanizmlarini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" 2018 yil 7 maydagi PQ-3698-sonli Qarori
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Faol tadbirkorlik va innovatsion faoliyatni rivojlantirish uchun shart-sharoitlarni yaratish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" 2018 yil 5 maydagi PQ-3697-sonli Qarori
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Hududlarni kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo'yicha sektorlar faoliyatini yanada takomillashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" Qarori 2019-yil 8-yanvar, PQ-4102-son
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Hududlarning jadal ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini ta'minlashga doir ustuvor chora-tadbirlar to'g'risida" 2017 yil 8 avgustdagi PQ-3182-son qarori

III. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarorlari

9. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Ilmiy-innovatsion ishlanma va texnologiyalarni ishlab chiqarishga tadbiq etishning samarali mexanizmlarini yaratish chora-tadbirlari to'g'risida" 2018 yil 12 yanvardagi 24-son Qarori
10. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Axborot texnologiyalarini ishlab chiqish va joriy qilishni qo'llab-quvvatlash bo'yicha "Mirzo Ulugbek innovation center" innovatsiya markazi faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida 2017 yil 15 avgustdagi 631-son Qarori
11. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Ilmiy-tadqiqot faoliyatini tashkil etish, boshqarish va moliyalashtirishni takomillashtirish chora-tadbirlarini amalga oshirish to'g'risida" 2017 yil 19 maydagi 302-son Qarori
12. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "O'zbekiston Respublikasi Investitsiyalar bo'yicha davlat qo'mitasi faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida" 04.04.2017 yildagi PQ-2868-son Qarori. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018 yil 12 yanvardagi "Elektr energiyasi va tabiiy

gazdan foydalanish tartibini takomillashtirishga doyr qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 22-sonli qarori

13. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Toshkent shahrida to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiya ishtirokidagi nodavlat maktabgacha ta'lim muassasalarini davlat-xususiy sheriklik asosida tashkil etish to'g'risida Qarori 2019 yil 18 may, 417-son

14. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2016 yil 23 martdagi "Viloyatlar, Toshkent shahri, tumanlar va shahar hokimliklarining hududlarni kompleks rivojlantirish yig'ma boshqarmalari va bo'limlari to'g'risidagi namunaviy nizomlarni tasdiqlash haqida"gi 82-sonli qarori

IV. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti

asarlari va nutqlari

15. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – T.: "O'zbekiston", 2017.

16. Mirziyoev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'mindash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. www.press-service.uz.

17. Mirziyoev Sh.M. Millatlararo do'stlik va hamjihatlik – xalqimiz tinchligi va farovonligining hayotbaxsh manbai//Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. – T.: "O'zbekiston" NMIU, 2017.

18. Mirziyoev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. – Toshkent: "O'zbekiston" NMIU, 2017.

19. Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'i tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. – T.: O'zbekiston, 2017.

20. Mirziyoev Sh.M. Erkin va obod, demokratik jamiyatni barchamiz birgalikda barpo etamiz//Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. – Toshkent: "O'zbekiston" NMIU, 2017.

21. Mirziyoev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – T.: "O'zbekiston", 2016.

22. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. – T.: "O'zbekiston", 2018.

V. Darsliklar va o'quv qo'llanmalar

23. Armstrong, J.Taylor. Regional economics and policy. 3 edition. WilleyBlackwell publisher, 2010- 448 p.

24. Roberta Capello. Regional Economics. USA: Routledge, 2016.

25. Vedyapina V.N. Regional'naya ekonomika. - M.: «INFRA», 2008. – 510 str.

26. Yakubov I.O., Hakimov H.A. "Mintaqaviy iqtisodiyot". O'quv-uslubiy majmua. T.: TDIU, 2016 yil

27. Rahimova M.R. Mintaqa va mahalliy xo'jalik iqtisodiyoti. O'quv qo'llanma. T.: O'zRYoUAJ, 2004. – 128 bet.

28. Rahimova M.R., Ishmuxamedov A.E. Mintaqaviy iqtisodiyot. Lotin alifbosida darslik. T. TDIU, 2010. 335 bet.

29. Soliev A. va boshqalar. O'zbekiston hududlari ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi. Monografiya T. "Mumtoz so'z" 2010. 100 bet.
30. Ishmuhamedov A.E., Djumayev Z.A., Jumayev Q. X. Makroiqtisodiyot: O'quv qo'llanma. T.: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2005. -192 bet.
31. B. Globallashuv ziddiyatlari: iqtisodiy, ijtimoiy va ma'naviy jihatlar. – T.: "Ma'naviyat", 2006.
32. Abdurahmonov Q.X., Abdullaev O., Dadaboev SH. "Regionalnaya ekonomika i upravlenie" Uchebnik. TGEU 2007. 730

VI. Statistik ma'lumotlar to'plami

33. Yillik statistik to'plam 2017. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi. Toshkent. 2018. O'zbekiston Almanaxi. Iqtisodiy tadqiqotlar markazi. Toshkent. 2018.
34. O'zbekiston iqtisodiyoti. Axborot - tahliliy byulleten. Iqtisodiy tadqiqotlar markazi. Toshkent. 2019.
35. O'zbekiston Respublikasi iqtisodiy - ijtimoiy taraqqiyotining mustaqillik yillaridagi (1990 - 2010 yillar) asosiy tendentsiya va ko'rsatkichlari hamda 2011 - 2015 yillarga mo'ljallangan prognozlar: statistik to'plam. - T.: O'zbekiston. 2011.
36. Yillik statistik to'plam 2017. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi. Toshkent. 2018.

VII. Internet tarmog'i veb - saytlari va manzillari

37. www.lex.uz. O'zbekiston Respublikasi elektron qonun hujjatlari to'plami.
38. www.uza.uz. O'zbekiston Respublikasi Milliy Axborot Agentligining rasmiy veb - sayti.
39. www.mineconomy.uz. O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va sanoat vazirligining rasmiy veb - sayti.
40. www.cbu.uz. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining rasmiy veb - sayti.
41. www.stat.uz. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasining rasmiy veb - sayti.
42. www.toshstat.uz. - Toshkent shahar statistika boshqarmasining rasmiy sayti
43. www.ima.uz – O'zbekiston Respublikasi Intellektual mulk agentliginnig rasmiy sayti
44. www.economy.gov.ru
45. www.uza.uz
46. www.uzland.uz
47. Ekonomiki Rossii. "http://www.imce.ru"
48. [www. norma.uz](http://www.norma.uz).
49. www.gov.uz
50. <http://www.mf.uz>- O'zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligi veb portali.
51. www.internetindicators.com – Iqtisodiy indikatorlar Internet veb-sayti.
52. <http://www.jstor.org/stable/2564954>
53. <http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>.
54. <http://www.jstor.org/action/showPublisher?publisherCode=aea>.
55. <http://www.jstor.org>